

1915'TE DOĞU KARADENİZ BÖLGESİ'NDEN
YAPILAN ERMENİ GÖÇLERİ

DEMET ÖZTÜRK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TARİH ANABİLİM DALI/ TÜRKİYE CUMHURİYETİ
TARİHİ DALI

**T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

1915’TE DOĞU KARADENİZ BÖLGESİ’NDEN

YAPILAN ERMENİ GÖÇLERİ

DEMET ÖZTÜRK

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI / TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI**

**AKADEMİK DANIŞMAN
Doç. Dr. ÖMER ERDEN**

ORDU – 2017

TEZ JÜRİ ONAY SAYFASI

Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 13530300009 numaralı Yüksek Lisans öğrencisi Demet Öztürk ilgili yönetmeliklerin belirlediği gerekli tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı "1915'te Doğu Karadeniz Bölgesi'nden Yapılan Ermeni Göçleri" başlıklı tezini aşağıda imzaları olan jüri önünde başarı ile sunmuştur. Bu çalışma Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Ad-Soyad	Üniversite	İmza
Başkan(Danışman): Doç. Dr. Ömer ERDEN	Ordu Üniversitesi	
2. Danışman :
Jüri Üyeleri : Yrd. Doç. Dr. İsmail ÖZER	Ordu Üniversitesi	
: Yrd. Doç. Dr. Gürkan Fırat SAYLAN	Giresun Üniversitesi	

Savunma Tarihi: 13.04.2017

ÖĞRENCİ BEYAN METNİ*

Yüksek Lisans tezi olarak savunduğum “1915’te Doğu Karadeniz Bölgesi’nden Yapılan Ermeni Göçleri” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmadan yazdığımı ve yararlandığım kaynakların “Kaynakça” bölümünde gösterilenlerden farklı olmadığını, belirtilen kaynaklara atıf yapılarak yararlandığımı belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

13/04/2017

Demet ÖZTÜRK

(ÖZTÜRK, Demet, 1915'te Doğu Karadeniz Bölgesi'nden Yapılan Ermeni Göçleri, Yüksek Lisans Tezi, Ordu, 2017)

ÖZET

Ermeniler, Osmanlı Devleti hâkimiyetinde refah ve huzur içinde yaşayan bir cemaat iken Batılı devletler ve Rusya'nın kışkırtmaları, misyonerlerin faaliyetleriyle bağımsızlık düşüncesi etrafında toplanmaya ve bu amaç uğrunda hareket etmeye başlamışlar. Bu hedeflerini gerçekleştirmek için komite ve cemiyetler aracılığıyla şiddet olaylarına başvurmuşlardır. Birinci Dünya Savaşı'nda, özellikle Doğu Anadolu'da meydana gelen şiddet olayları neticesinde devlet zorunlu olarak tedbir alma yoluna gitmiştir. Bu tedbirlerin en önemlisi 27 Mayıs 1915'te çıkarılan Sevk ve İskân Kanunu'dur.

Anadolu'nun birçok yerinde örgütlenecek silaha sarılan Ermeniler, Samsun'dan Trabzon'a kadar olan bölgede büyük ölçüde çetecilik faaliyetleri ile Müslüman halka büyük zarar vermişlerdir. Özellikle 1895 yılında Trabzon'da cereyan eden olaylar sonuçları bakımından önem arz etmektedir. Doğu Karadeniz'deki Ermeniler, ilk etapta Sevk ve İskân Kanunu'nun kapsamı dışında kalmışlardır. Ancak 1915 Şarkikarahisar'da yaşanan Ermeni isyanı, kanun kapsamının genişletilmesine ve Trabzon, Giresun, Ordu, Canik (Samsun) havalisindeki Ermenilerin göç ettirilmesine neden olmuştur. Yapılan göç hükümet tarafından belirlenen kurallara göre uygulanmış ve kişilerin inisiyatifine bırakılmamıştır. Trabzon valisi Cemal Azmi Bey Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki Ermeni sevkini yöneten ve uygulayan en yetkili kişidir. Ayrıca Trabzon Amerikan Konsolosu ve Samsun Amerikan Konsolosu sevkıyatı başından itibaren izlemişlerdir. Aynı şekilde Amerikalı ve Alman misyonerler de hem Ermenilerin sevkine eşlik etmiş hem de sevk boyunca ve sonrasında Ermenilere yardımlarda bulunmuşlardır. Üç ana bölümden oluşan bu çalışmada; Trabzon merkez sancağı, Ordu ve Giresun kazaları ile Canik (Samsun) mutasarrıflığından yapılan Ermeni göçleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Karadeniz, Ermeniler, Göç, Sevk ve İskân, 1915

(ÖZTÜRK Demet, Armenian migration from Eastern Blacksea region occurred in 1915, Master's Thesis, Ordu, 2017)

ABSTRACT

While the Armenians were a community living in welfare and peace under the rule of Ottoman Empire, they had began to gather under idea of independence and they began to act for this purpose, with the provocations of Western states and Russia. They resorted to violence through committees and associations in order to achieve these goals. In the WWI. Ottoman Empire took some necessarily precautions in consequence of violence events in Anatolia, especially in Eastern Anatolia. The most important of this precautions is Dispatch and Settlement Law which was issued on 27 May 1915.

Armenians, who were organized in many parts of Anatolia and armed, they caused great damage to the Muslim population with large scale gang activities in the region from Samsun to Trabzon. Especially the events in Trabzon in 1895 give importance in terms of results. At first, the Armenians who lived in Eastern Blacksea were excluded from Dispatch and Settlement Law. However, the Armenian rebellion of Şarkikarahisar in 1915 caused to extensioning of the law. In consequence of this rebellion, Ottoman Empire was obliged to immigrate Armenians who was living in Trabzon, Giresun, Ordu, Canik (Samsun). Dispatch and Settlement Law was implemented according to the rules set by the government and it was not left to the initiative of the officers. Cemal Azmi, who was governor of Trabzon, was the most authoritative person carrying out replacing Armenians in Eastern Blacksea Region. On the other hand, American Consul of Trabzon and American Consul of Samsun monitored replacing Armenians since it had begun. Likewise, American and German missionaries not only monitored replacing but also they helped Armenians during and after the replacing process. In this study which is consisting of three main parts, it is examined Armenian migrations from central sanjak of Trabzon, Ordu's and Giresun's townships, Canik (Samsun) sanjak.

Key words: Eastern Blacksea, Armenians, Immigration, Dispatch and Settlement, 1915

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı :	Demet ÖZTÜRK
Doğum Yeri ve Tarihi :	Ordu/ 17.06.1988
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi :	Süleyman Demirel Üniversitesi
Yüksek Lisans Öğrenimi :	Ordu Üniversitesi
Bildiği Yabancı Diller :	İngilizce
Bilimsel Etkinlikleri :	
İş Deneyimi	
Uygulamalar :	
Projeler:	
Çalıştığı Kurumlar:	
İletişim	
E-Posta Adresi :	ozturkkdemet28@gmail.com
Telefon:	
İş:	
Ev:	
Cep:	
Tarih ve İmza:	

ÖN SÖZ

Bu tez çalışması Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı yüksek lisans programı için hazırlanmıştır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında İngiltere ile Rusya'nın Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler üzerinde hak iddia etmeleri Ermeni Meselesini ortaya çıkarmıştı. Büyük devletlerin çıkar çatışmalarından kaynaklanan bu hadise günümüzde de önemini yitirmemiştir. Sevk ve İskân Kanunu sonrası Ermenilerin yaşadıkları yerden çıkarılarak yine Osmanlı toprağı olan Halep, Musul, Urfa, Zor vilayet ve sancaklarına iskân edilme sürecinde yaşanan kayıplar büyük bir propaganda haline getirilmiştir. Bu konu üzerinde hala konuşulmakta ve birçok eser yazılmaya devam etmektedir. Türkiye'nin önde gelen bilim insanları tarafından Ermenilere yönelik sevk ve iskân uygulamalarını inceleyen önemli eserler kaleme alınmasına rağmen özelde Doğu Karadeniz Bölgesi'nden yapılan Ermeni göçlerini ele alan bir çalışmanın henüz yapılmamış olması konunun seçimi ve araştırılması fikrini ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmada Canik mutasarrıflığından başlayarak Trabzon merkez sancağına kadar olan coğrafyada yaşayan Ermenilerin nüfus profili, sosyo-ekonomik, kültürel durumları ile 1915 itibariyle uygulanan sevk süreçleri incelenecektir.

Yüksek lisans sürecinin her aşamasında tavsiyeleriyle çalışmaya yön veren, belgelerin transkripsiyonlarında ve çalışmanın bitirilmesine kadar desteğini benden esirgemeyen değerli hocam Doç. Dr. Ömer ERDEN'e teşekkürü bir borç bilirim. Önerileri ve teknik konulardaki yardımları için Yrd. Doç. Dr. Süleyman UYGUN'a çok teşekkür ediyorum. Hem yüksek lisans aşamasında hem de tez aşamasında yardımlarını esirgemeyen hocam Yrd. Doç. Dr. İsmail ÖZER'e içtenlikle teşekkür ederim.

Hayatımın her döneminde maddi ve manevi destekleriyle yanımda olan anne babama, bana sabırla katlanan kardeşlerime teşekkür ediyorum. Ayrıca tez çalışmasında öneri ve eleştirileriyle yanımda olup emek veren arkadaşlarım Sabri MENGİRKAON, Recep ALTIN ve Canan ÇETİNKAYA'ya minnettarım.

Demet ÖZTÜRK

Giresun, 2017

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖZGEÇMİŞ.....	iii
ÖN SÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
TABLolar LİSTESİ.....	vii
KISALTMALAR.....	viii
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	6
ERMENİ MESELESİNE GENEL BİR BAKIŞ.....	6
1.1. OSMANLI DEVLETİ YÖNETİMİNDE ERMENİLER.....	6
1.1.1. Osmanlı Kamu Düzeni ve Toplum İçinde Ermeniler.....	6
1.1.2. Batının Müdahalesi ve Ermeni Sorununun Başlaması.....	10
1.2. ERMENİLERİN ÖRGÜTLENMESİ.....	14
1.2.1. Misyonerler, Ermeni Kilisesi ve Din Adamlarının Çalışmaları.....	14
1.2.2. Okullar, Hayır Müesseseleri, Cemiyetler, Komiteler.....	17
1.2.3. İsyancılar ve Çete Faaliyetleri.....	21
1.2.3.1. Canik Sancağı'ndaki Ermeni Olayları.....	24
1.2.3.2. Ordu'daki Ermeni Olayları.....	27
1.2.3.3. Giresun'daki Ermeni Olayları.....	30
1.2.3.4. Trabzon'daki Ermeni Olayları.....	34
1.3. GEÇİCİ SEVK VE İSKÂN KANUNU.....	37
1.3.1. Sevk ve İskân Kanunu'nu Hazırlayan Sebepler ve Alınan Tedbirler.....	37
1.3.2. Sevk ve İskân Kanunu'nun Çıkarılması.....	40
İKİNCİ BÖLÜM.....	50
OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİ NÜFUSU.....	50
2.1. SEVK VE İSKÂN ÖNCESİ ERMENİ NÜFUSU.....	50
2.2. DOĞU KARADENİZ BÖLGESİ'NDEKİ TÜRK-ERMENİ NÜFUSU.....	57
2.2.1. Trabzon Merkez Sancağı'ndaki Türk-Ermeni Nüfusu.....	57
2.2.2. Canik Sancağı'ndaki Türk-Ermeni Nüfusu.....	60

2.2.3. Ordu'daki Türk-Ermeni Nüfusu.....	63
2.2.4. Giresun'daki Türk-Ermeni Nüfusu.....	67
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	70
DOĞU KARDENİZ BÖLGESİ'NDEKİ ERMENİ GÖÇLERİ.....	70
3.1. CANIK 'TEN YAPILAN ERMENİ GÖÇLERİ.....	70
3.1.1. Tarihte Canik (Samsun) ve Canik'te Yaşayan Ermenilerin Durumu.....	70
3.1.2. Samsun'dan Sevke Tâbi Tutulan Ermeniler.....	74
3.2. ORDU'DAN YAPILAN ERMENİ GÖÇLERİ.....	83
3.2.1. Tarihte Ordu ve Ordu Kazasında Yaşayan Ermenilerin Durumu.....	83
3.2.2. Ordu'dan Sevke Tâbi Tutulan Ermeniler.....	89
3.3. GİRESUN'DAN YAPILAN ERMENİ GÖÇLERİ.....	95
3.3.1. Tarihte Giresun ve Giresun'da Yaşayan Ermenilerin Durumu.....	95
3.3.2. Giresun'dan Sevke Tâbi Tutulan Ermeniler.....	99
3.4. TRABZON'DAN YAPILAN ERMENİ GÖÇLERİ.....	102
3.4.1. Tarihte Trabzon ve Trabzon'da Yaşayan Ermenilerin Durumu.....	102
3.4.2. Trabzon'dan Sevke Tâbi Tutulan Ermeniler.....	104
3.5. SEVK SONRASINDA GENEL DURUM.....	113
3.6. GERİ DÖNÜŞ KARARNAMESİ.....	114
SONUÇ.....	117
EKLER.....	121
KAYNAKÇA.....	153

TABLolar LİSTESİ	Sayfa
Tablo 1. Samsun ve Trabzon'daki Ermeni okulları, öğrenci ve öğretmen sayıları.....	18
Tablo 2. Osmanlı kaynaklarına göre 1914 yılında Ermeni nüfusu.....	56
Tablo 3. 1881/82/1893 Osmanlı nüfus sayımına göre Trabzon merkez sancağının nüfusu.....	58
Tablo 4. 1881/82-1893 Osmanlı genel nüfus sayımına göre Canik sancağındaki Müslüman ve gayrimüslim nüfus	61
Tablo 5. 1898'de Canik sancağındaki Müslüman ve Gayrimüslim nüfus.....	62
Tablo 6. Ordu ve Ordu Merkez Kazası Nüfusu.....	64
Tablo 7. 1881-1915 Yılları Arasında Giresun Kazasının Nüfusu.....	67
Tablo 8. Trabzon Vilayet Salnamelerine göre Giresun Kazası Nüfusu.....	69

KISALTMALAR

a.g.e.	:Adı geçen eser
a.g.m.	:Adı geçen makale
a.g.t.	:Adı geçen tez
ATASE	: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
bkz.	:Bakınız
BCA	:Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BOA	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	:Cilt
ev.	:eviren
DH. EUM. AYŞ.	:Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi
DH. EUM. 2. Şb.	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 2. Şube
DH. KMS	: Dâhiliye Kalemi Mahsus
DH. ŞFR.	:Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi
DH. TMİK. M	:Dâhiliye Nezareti Muamelat
Ed.	:Editör
Kıs.	:Kısım
No.	:Numara
S.	:Sayı
s.	:Sayfa
TDV.	:Türkiye Diyanet Vakfı
TTK.	:Türk Tarih Kurumu
vd.	:ve diğerleri
vs.	:ve saire
Y.PRK.DH	:Yıldız Dâhiliye Nezareti Maruzatı
Yay.	:Yayımlar

GİRİŞ

Amaç, Kapsam, Metod ve Teknik Notlar

Ermenilerin 1915 yılının ilkbaharında Suriye ve Mezopotamya olarak adlandırılan bölgelere göç ettirilme hadisesi, XX. yüzyılın üzerinde en çok tartışılan olaylarından biridir. Bu mesele günümüzde de Türk, Ermeni ve yabancı araştırmacıların üzerinde önemle durduğu konulardan biri olmayı sürdürmektedir. 1915'ten itibaren yaşananlarla ilgili Ermeni kayıtları genelde siyasi propagandaya yönelirken, Türkiye açısından Ermenilerin 1915 yılında göç ettirilmesi olayı, savaş sırasında gerçekleşen askeri bir gereklilik olarak değerlendirilir. Buna bağlı olarak göç esnasında Ermenilerin yaşadığı zorluklar savaş koşullarının ortaya koyduğu bir trajedi olarak kabul edilir. Bu bağlamda Ermenilerin göç ettirilmesi sonucu yaşanan kayıplar Türkiye'ye yönelik bir siyasi propaganda faaliyetine dönüşmüş ve soykırım iddiaları çerçevesindeki yayınlara cevap olacak nitelikte birçok eser yazılmış ve yazılmaya devam etmektedir. Yapılan araştırmaların çoğu sözde soykırımın yapılmadığını kanıtlar niteliktedir. Bu çalışmada; Canik, Ordu, Giresun ve Trabzon bölgelerinde yaşayan Ermenilerin hem bölgeye getirdiklerini hem de bölgeden götürdüklerini daha detaylı bir şekilde inceleyerek 1915-1917 sürecinde yaşadıkları göç hadisesi ve buna bağlı olarak gelişen olayları ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda;

- Arşiv belgelerinden yararlanarak bölgedeki Ermenilerin durumları ve isyanlara karışık karışmadıkları ile ilgili genel durumun tespiti,
- Ortaya konulan genel durum kapsamında sevk sürecine nasıl gelindiği ve sevk bölgeleri coğrafi sınırlarının belirlenmesi,
- Samsun, Ordu, Giresun ve Trabzon bölgelerinden yapılan sevk yolculuğunun detaylarının açıklanması,
- Doğu Karadeniz Bölgesi'nden yapılan Ermeni göçünün bölgeye ekonomik, sosyal ve siyasi yansımalarının araştırılıp değerlendirilmesi,

gibi hem bölgede yapılan Ermenilerin sevki hakkında hem de sevk sürecinde bölgenin sosyo-ekonomik, kültürel ve siyasal yapısına ilişkin ayrıntılı bir analize ve değerlendirmeye imkan sağlayan konular ele alınıp bu çalışma aracılığıyla bilim dünyasına sunulmuştur.

Çalışmanın adından da anlaşılacağı üzere tezin coğrafi kapsamını ve konusunu Canik, Ordu, Giresun ve Trabzon bölgelerinden yapılan Ermeni göçleri oluşturmaktadır. Çalışmada konuya ön bilgi olması açısından Osmanlı yönetiminde Ermeniler ve 19. yüzyılın sonundaki Ermeni olayları ele alınmış olsa da tezin zamansal odak noktasını Canik, Ordu, Giresun ve Trabzon bölgelerinden yapılan 1915-1917 sürecindeki Ermenilerin sevki oluşturmaktadır.

Çalışmanın başlangıç aşamasında, geniş yelpazede Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilere daha dar kapsamda ise Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki Ermenilere dair ayrıntılı bir literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Konuyla ilgili yayınların yanı sıra Karadeniz Bölgesi'ne ait tarih araştırmaları, tezler, makaleler, daha detaylı bilgi havuzu oluşturmak adına kronolojik olarak listelenmiştir. Bu iş için yurt içindeki araştırma merkezlerinin, kütüphanelerin, enstitülerin, ulusal tez merkezinin ve e-kitap hizmeti veren sitelerin online katalogları taranmış ve ilgili yayınların Doğu Karadeniz Ermenilerine ilişkin bölümleri kayıt altına alınmıştır. Eş zamanlı olarak Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Osmanlı Arşivi, Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivlerinde belge taraması yapılarak ulaşılan arşiv kayıtlarının transkripsiyon çalışması yapılmıştır.

Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Girişte; tezin amacı, kapsamı ve kurulu düzeni ile ilgili bilgi verilmiştir. İlk bölüm olan “Ermeni Meselesi'ne Genel Bir Bakış” kendi içinde üç başlığa ayrılmıştır. “Osmanlı Devleti Yönetiminde Ermeniler” başlığı altında Ermenilerin devlet içerisindeki durumları verildikten sonra devam eden olumlu ilişkinin Ermeni cemaatine getirileri anlatılmıştır. “Ermenilerin Örgütlenmesi” başlığı altında ise barış ve huzur ortamında oldukça rahat bir yaşam sürdürmelerine rağmen, Ermenilere ne oldu da belli bir zaman sonra devlete isyan eden bir cemaat haline geldiler sorusuna yanıt aranmıştır. Tarihsel gelişime bağlı olarak Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki Ermenilerin çıkardığı şiddet olayları hakkında genel bilgi verilmiştir. İlk bölümün son başlığı olan “Geçici Sevk ve İskân Kanunu” başlığı altında kanununu hazırlayan sebepler, kararın alınması ve sevk uygulamaları hakkında bilgi verilerek kararın Osmanlı Devleti ve Ermeniler açısından bir değerlendirmesi yapılmıştır.

“Osmanlı Devleti'nde Ermeni Nüfusu” adlı ikinci bölüm iki başlığa ayrılmıştır. “Sevk ve İskân Öncesi Ermeni Nüfusu” başlığı altında Osmanlı Devleti'ndeki genel Ermeni nüfusundan bahsedilmiştir. “Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki Türk-Ermeni

Nüfusu” başlığı altında çalışmanın mekânsal odak noktasını oluşturan Trabzon vilayeti ve Canik sancağı, Ordu ve Giresun kazalarındaki kayıt altına alınan Ermeni ve Türk nüfusu incelenerek sevk öncesindeki nüfus profiline yönelik genel bilgi verilmiştir. Üçüncü bölüm olan “Doğu Karadeniz Bölgesi’ndeki Ermeni Göçleri” çalışmanın esas bölümünü teşkil etmekte olup altı alt başlıktan oluşmaktadır. Canik, Ordu, Giresun ve Trabzon’dan yapılan Ermeni göçleri, arşiv kaynakları temel alınarak ayrı başlıklar altında açıklanmıştır. Göçlerin sosyo-ekonomik, kültürel ve siyasi boyutu üzerinde durularak önceki bölümlerde açığa çıkarılan bilgiler ışığında genel bir analiz yapılmıştır. Sevk sonrası genel durum hakkında bir değerlendirme yapıp “Sonuç” başlığıyla tezin ana bölümleri sonlandırılmıştır. “Ekler” kısmında ise bölgeden yapılan sevk ile ilgili önemli bilgiler içeren arşiv belgeleri ve göç güzergâhının daha iyi anlaşılması için harita verilmiştir. Son olarak arşiv kaynaklarının ve modern eserlerin listelendiği “Kaynakça” verilerek tez sona erdirilmiştir.

Ermenilerin Osmanlı Devleti’nden göç ettirilmesi ile ilgili bugüne kadar birçok eserin kaleme alındığı bilinmektedir. Söz konusu eserlerin birçoğunda göç hadisesi “Tehcir”, “Ermeni Tehciri” kelimeleri kullanılarak ifade olunmuştur. Bu çalışmada tehcir kelimesi yerine “Sevk”, “Ermenilerin Sevki” kelimeleri tercih edilmiştir. Böylelikle konu hem daha anlaşılır bir hal almış hem de kullanılan belgelerdeki dile sadık kalınmıştır. Aynı zamanda yararlanılan belgelerin anlam bütünlüğünü bozmamak için çalışma içinde bazı dipnotlar paragrafin sonunda verilmiştir.

Ayrıca çalışma dönemi olan 1915’te çalışma alanlarında bulunan yönetim merkezleri günümüzdeki görüntüsünden çok farklı durumdaydı. 1915’ten sonra ülkenin her yanında olduğu gibi çalışma alanlarında bulunan yönetim merkezleri de tedricen farklı idari merkezlere bağlanmıştır. Bu nedenle çalışmada mekânsal tasniflendirme yapılırken, günümüzde cari olan idari örgütlenme esas alınmıştır. Söz gelimi günümüzde Giresun’a bağlı olan Şarkikarahisar (Şebinkarahisar) ilçesi, çalışmayı konu olan süreçte Sivas vilayetine bağlı bir sancak durumundaydı. Mekan sınırlandırması noktasında meselenin mekansal bütünlük içerisinde incelenebilmesi için Şarkikarahisar Sivas vilayeti idari örgütlenmesi altında değil, Giresun başlığı altında incelenmiştir. Benzer durum Trabzon vilayeti için de geçerlidir. Çalışma döneminde Trabzon vilayeti; Trabzon merkez sancağı, Lazistan sancağı ve Gümüşhane sancağı olarak idari taksimata ayrılmış durumdaydı. Konunun daha geniş bir coğrafi alana yayılıp toparlanmasının güç

olacağından dolayı ve günümüzdeki idari örgütlenmede Lazistan sancağı ve Gümüşhane sancağı dışarıda kaldığından sadece Trabzon merkez sancağı çalışma alanına dahil edildi. Bu durum çalışma konusu içerisindeki diğer idari taksimatlar için de aynen geçerlidir.

Konu ve Kaynaklar

Bu çalışma hala güncelliğini koruyan Ermeni Meselesi'nin Samsun, Ordu, Giresun ve Trabzon Bölgesi'nden yapılan sevki ve bu bölgedeki Ermenileri konu edinmektedir. Araştırma alanıyla ilgili ana kaynakları arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Bunlar Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden elde edilen arşiv belgeleridir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yapılan katalog taraması sonucunda temin edilip yararlanılan fonlar ise şunlardır:

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 2. Şube Belgeleri (DH. EUM. 2. Şb.)

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Belgeleri (DH. ŞFR.)

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi (DH. EUM. AYŞ.)

Yıldız Dâhiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK. DH.)

Dâhiliye Kalemi Mahsus Belgeleri (DH. KMS.)

Dâhiliye Nezareti Muamelat Belgeleri (DH.TMIK.M.)

Çalışmada, büyük ölçüde Dâhiliye Nezareti'nden vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazışmalar ile kısmen de olsa vilayet ve mutasarrıflıklardan Dâhiliye Nezareti'ne yollanan cevabî telgrafları ve raporları içinde bulunduran Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi belgelerinden faydalanılmıştır. Şöyle ki, sevk esnasında vilayet ve mutasarrıflıkların nasıl davranışlar sergilediğine yönelik merkeze yazmış oldukları cevapları içeren yazışmalar azdır. Bu sebeple Doğu Karadeniz Bölgesi'nden yapılan göçlerin yazım aşamasında cevapları içeren kayıtların eksikliği nedeniyle zorluklar yaşanmıştır. Söz konusu yazışmalar genellikle Dâhiliye Nezaretinin, Emniyet-i

Umumiye Müdüriyeti'nin 1, 5 arası şubeleri içerisinde yer alıp tasnif edilmeyi beklemektedir. Çalışmada 2. Şube belgelerinden yararlanılmıştır.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde konuyla ilgili sınırlı sayıda belgeden faydalanılmışsa da Ordu kazasında sevkten hariç tutularak Müslüman ve Gürcü ailelere verilen Ermeni çocukların listesi önemli bir veriyi oluşturmaktadır. Bu liste tezin "Ekler" kısmında sunulmuştur.

Genelkurmay ATASE Daire Bakanlığı Arşivi'nde ise Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu içerisinde yer alan belgelerden faydalanılmıştır.

Yayınlanmış arşiv belgeleri de tezde kullanılmıştır. Bunlar arasında Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nın yayınladığı "*Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*", "*Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I 1906-1918*", "*Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi III 1919-1920*" yayımlarından faydalanılmıştır. Ayrıca Genelkurmay ATASE tarafından yayınlanan sekiz ciltlik, "*Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Faaliyetleri 1914- 1918*" adlı eserin I ve II. ciltlerinden yararlanılmıştır. TBMM'nin yayınladığı ve editörlüğünü Hikmet Özdemir'in yaptığı "*Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler*" adlı eserden de faydalanılmıştır.

Kemal Çiçek tarafından Amerikan misyonerlerin raporlarının yer aldığı National Archives and Records Administration of the United States (NARA) belgeleri kullanılarak bilim dünyasına sunulan "*Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*" adlı eserden istifade edilmiştir. Bunun yanında Yusuf Halaçoğlu'nun kaleme aldığı "Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)" ile Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık ve Yusuf Halaçoğlu gibi bilim insanlarının çalışmalarının sonucu olarak yayınlanan "*Ermeniler: Sürgün ve Göç*" adlı eserden büyük ölçüde faydalanılmıştır. Ayrıca Azmi Süslü'nün kaleme aldığı "*Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*", Esat Uras'ın hazırladığı "*Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*" adlı eserler bu çalışmalar arasındadır. Ayrıca propaganda amacıyla hazırlanan Raymond H. Kevorkian tarafından kaleme alınan "Ermeni Soykırımı" adlı eserden de faydalanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ERMENİ MESELESİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. OSMANLI DEVLETİ YÖNETİMİNDE ERMENİLER

1.1.1. Osmanlı Kamu Düzeni ve Toplum İçinde Ermeniler

Ermeniler, tarihi süreç içerisinde Roma İmparatorluğu, Partlar, Arap, İran ve Bizans devletlerinin hâkimiyetinde yaşadılar. Özellikle Bizans egemenliğinde kaldıkları dönemi büyük baskı altında geçirdiler. İranlılar, Ermenileri Hıristiyanlıktan ayırmaya çalışıp ateşperest yapmaya çalışırken, Araplar ise dinlerine karışmayıp onlardan mümkün olduğu kadarıyla istifade etmeyi, vergi almayı tercih etti.¹ Türk egemenliği öncesinde ise Ermeniler, Bizans İmparatorluğu'na tâbi durumda yaşamalarına rağmen imparatorluk yönetimi onlara pek fazla rahat ve huzur getirmede ve onları yüksek vergiler ödemeye mecbur etti. Bu durum Ermenileri Bizans'a karşı mücadelelerinde Selçuklu Türklerine yardım etmeye yöneltmişti.² Türkler ile Ermenilerin ilk ilişkileri XI. yüzyılda başladı. Lakin daha önce Abbasi ordularında hizmet eden Türk kumandanlar ile Ermenilerin münasebetleri olsa da daha önemli ilişkiler 1015-1020 yıllarında Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'ya düzenlediği seferle başladı.³

Ermeniler, hem Büyük Selçuklu Devleti idaresinde hem de Anadolu'da kurulan Mengücekoğulları, Saltukoğulları, Danişmentliler, Artukoğulları ile Anadolu Selçuklu Devleti ve bu devletin yıkılmasıyla ortaya çıkan Anadolu Beylikleri dönemlerinde, bu devletlerin yönetiminden memnun bir şekilde yaşadılar. Bu memnuniyeti Ermeni tarihçi Edessa (Urfa)'lı Mathias Selçuklu Sultanı Melikşah için şu ifadelerle dile getirmişti: *“Hıristiyanlara karşı Melikşah'ın kalbi sevgi ve nezaketle doludur. İsa'nın çocuklarına çok iyi muamele etti ve Ermeni toplumuna refah, barış ve mutluluk getirdi.”* Ayrıca tarihçi Mathias, Sultan Kılıçarslan'ın ölümü üzerine ise; *“Kılıç Arslan'ın ölümü*

¹ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (2. Baskı, İstanbul: Belge Yayınları, 1987), s. 23-77.

² Salahi R. Sonyel, *Türk-Ermeni Çıkmazı Barışma Ümitleri*, Çev. Hasan Ünal, (Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları) s. 12.

³ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001), s. 1.

Hristiyanlar arasında çok derin üzüntüye sebep oldu. Çünkü bu sultan çok yüksek bir ölçekte hayırsever bir insandı.” ifadesini kullanmıştı.⁴ Bu Müslüman Türk beylik ve devletlerinde gayrimüslimlerin durumları İslam hukukuna göre belirleniyordu. Türk idaresinde bulunan diğer gayrimüslimlerle Ermeniler de dini inanç ve faaliyetlerinde özgürlerdi. Bizans’ın baskısı altında siyasal birlikten yoksun bir şekilde yalnızca Bizans yurttaşları olarak Orta Anadolu ve Kilikya adı verilen Çukurova bölgesinde yaşayan Ermeniler, kendilerinin dini inanç ve faaliyetlerine hiçbir biçimde müdahalede bulunmayan Selçuklulara adeta bir kurtarıcı olarak karşıladılar⁵ ve Türk idaresi altında memnun bir şekilde yaşadılar.

Osmanlı Devleti kurulduğu zaman Ermenilerin çoğunluğu Kilikya, Doğu Anadolu ve Kafkaslarda kendilerine ait küçük krallıklar ve beyliklerin yönetiminde veya yabancı yönetimler altında yaşıyorlardı. Aynı zamanda İran, Bizans toprakları, Gürcistan gibi ülkelerde ve Selçukluların dolaylı hâkimiyeti altındaki ya da doğrudan onlara tâbi devletlerde dağınık bir biçimde bulunuyorlardı. Dolayısıyla tarihin uzunca bir döneminde Ermenilerin kendilerine ait bağımsız bir siyasi veya sosyal organizasyonları olmadı. Osmanlı devletinin kurucusu Osman Bey Ermenilerin kendilerini ayrı bir topluluk olarak örgütlemelerine izin verdi ve onları Bizans’a karşı korudu.⁶

Osmanlı Devleti döneminde Ermeniler, diğer Türk beylikleri ve devletlerinin yönetimi altında bulunan Ermenilerden daha fazla geniş hak ve hürriyetlere sahip oldular. Örneğin, Bursa’nın başkent yapılmasından sonra merkezi yönetim, Ermenilerin ayrı bir cemaat halinde teşkilatlanmasına izin verdi. Kütahya’nın Osmanlı topraklarına katılmasından sonra da burada bulunan Ermenilerin ruhâni merkezleri Bursa’ya nakledildi.⁷ Fatih’in İstanbul’u fethetmesiyle birlikte Bursa’da bulunan patriklik, 1461 yılında İstanbul’a taşındı ve burada faaliyetlerini devletin güvencesi altında sürdürdü. Ermenilerin Bursa’da ruhâni reisleri olarak bulunan Hovakim İstanbul’a getirilerek bütün Türkiye Ermenilerinin patriği oldu. Samatya’daki Sulu Manastır olarak bilinen kilise de kendilerine patrikhane olarak tahsis edildi.⁸ Padişaha karşı sorumlu olan Patrik;

⁴ Sonyel, *Türk-Ermeni Çıkmazı*, s.13.

⁵ Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s. 3.

⁶ Sonyel, *Türk-Ermeni Çıkmazı*, s. 14.

⁷ Kürşat Selim Şenol, *Sosyo-Ekonomik Boyutlarıyla Ermeni Tehciri 1915*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2006), s. 10.

⁸ Uras, *a.g.e.*, s. 149.

kendi vergisini topladı, hukuki konularda kendi toplumundan olan insanları yargıladı, çiftleri evlendirip ruhani ve medeni konularda kararlar verdi. Böylece Fatih Sultan Mehmet tarihte ilk defa Ermenilere kendi dinlerini özgürce yaşama fırsatı tanımış oluyordu. Bu sayede Ermeniler dillerini rahatça kullanabildiler, gelenek göreneklerini ve mesleklerini rahatça icra edebildiler.⁹

Osmanlı Devleti'nin çalışan, liyakatli, dürüst ve becerikli her tebaasına sağladığı imkânlardan gayrimüslimler içinde en çok faydalanan cemaat Ermeniler oldu. Askerlikten, kısmen de vergiden muaf tutulurken ticarete, zanaatta, çiftçilikte ve idari işlerde yükselme fırsatını elde ettiler. Osmanlı Devleti'nde Ermenilere o kadar güven duyuluyordu ki onlara "Millet-i Sadıka" denilmekteydi.¹⁰ Osmanlı Devleti'nin Müslüman olmayanlara sağladığı kolaylıklar Ermeniler lehinde gelişmeye başladı. Bu bölüm içinde amacımız Ermenilere tanınan imtiyaz ve hakları, hukuki, sosyal, iktisadi ve idari statüyü temel alarak Osmanlı yönetimindeki Ermenilerin genel durumlarına bakmaktır. Ayrıca XIX. yüzyıl sonlarından itibaren başlayan bir dizi gelişmeler sonucunda Osmanlı Devleti'ni Sevk ve İskân Kanunu'nu çıkarmaya götüren sebepleri ana hatlarıyla ortaya koymaya çalışmaktır.

Konuya giriş yapmadan önce, azınlıklar içinde Ermenilerin durumunu, elde ettikleri imtiyaz ve haklara göz atmakta fayda vardır. Osmanlı Devleti hukuk sisteminde Müslüman veya gayrimüslimler, şeriatın çizmiş olduğu sınırlar ve devletçe belirlenmiş olan haklara sahiplerdi. Ayrıca Müslüman olmayanların inanç, ibadet, mahkeme ve eğitim-öğretim hürriyetleriyle, can ve mal güvenliği de teminat altına alınmıştı. Bu hukuk sistemi, Tanzimat ile beraber Avrupa hukukuyla da karşılaştırılarak yazılı ve milletler arası bir esas haline geldi. Her ne kadar Osmanlı yönetim sistemi içerisinde Müslümanların avantajlı durumda oldukları söylenebilse de gayrimüslimler de otoriteye

⁹ Sonyel, *Türk-Ermeni Çıkmazı*, s. 15.

¹⁰ Osmanlı Ermenileri, Türkiye'de sakin bir hayat sürüyorlar, ticaret ve sanayi ile uğraşarak hallerinden tamamiyle memnun durumda yaşıyorlardı. Askerlikten ayrı tutulmaları nedeni ile nüfusları gittikçe artıyor, toplumsal durumları daha çok gelişmiş bir halde bulunuyordu. Gerek devlete sadakatleri, gerekse iyi Türkçe konuşmaları Ermenilerin Osmanlı Devleti'nde çeşitli hizmetlere atanmalarına sebep olmuştur. Bayındırlık, Bahriye, Hariciye, Maliye, Hazine, Posta-Telgraf, Darphane Bakanlıkları ve Müsteşarlık yapanlar (Birinci Meşrutiyet'te dokuz, İkinci Meşrutiyet'te on bir, 1914 Meclis'inde 12 milletvekili ve 20bin civarında devlet memuru vardır.) Osmanlı Devleti'nin meseleleri üzerinde Türkçe ve yabancı dillerde eserler yazanlar olmuştur. Uras, *a.g.e* s. 150; Şenol, *a.g.e.*, s. 10; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, (C. VIII, Altıncı Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2007), s.126; İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi(1915-1923)*, (Ankara: Babil Yayıncılık, 2005), s. 1.

tâbi olmak koşuluyla iç işlerinde çok büyük oranda serbesttiler. Süreç içerisinde gayrimüslimler, Müslümanlarla eşit hale gelmeye başladılar.¹¹

Bu gayrimüslim tebaa içinde bulunan Ermeniler, Osmanlı topraklarının hemen hemen her yerine dağılmış olarak yaşıyorlardı. Anadolu'nun diğer yerlerine göre nüfus yoğunluğu olarak kıyaslandığında Doğu Anadolu'da ve Güneydoğu Anadolu'da daha yoğun olarak yaşamaktaydılar. Fakat hiçbir yerde nüfus yoğunluğu açısından Müslümanlardan fazla değillerdi. Doğu Karadeniz Bölgesi'nde ise Müslümanlar ve Rumlardan sonra gelerek en az nüfusa sahip cemaati oluşturuyorlardı.

Ermenilerin, mezhep bakımından da bir birliktelikleri yoktu. Bu nedenle Osmanlı arşiv belgelerinde ve resmi kayıtlarında Ermeniler daha çok mensup oldukları dini-mezhepsel aidiyete göre isimlendirilmekteydiler.¹² Genel itibariyle Ermeniler üç kilise etrafında toplanmışlardı. Çoğunluk Gregoryen kilisesine bağlıydı. Bundan sonra Ermeni Katolik kilisesi geliyordu. XIX. yüzyılın ilk yarısında kurulan Ermeni Protestan kilisesi de henüz gelişme safhasındaydı. Ermeniler hiçbir yerde çoğunluk oluşturamadıkları ve mezhep yönünden de parçalanmış oldukları için Rumlar, Bulgarlar, Sırp ve diğer Hıristiyan toplulukları gibi Türk kültürü dışında ulusal kültürlerini koruyamamışlardı.¹³

Ermenilerin, Osmanlı Devleti içinde kaydettiği gelişmelere baktığımızda yukarıda söylediklerimize ek olarak; Fatih Sultan Mehmet'in daha İstanbul'u fethetmeden önce Bursa'daki Ermeni cemaati ve ruhani temsilcileriyle temasa geçtiği bilinmektedir. İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet, 1461 yılında İstanbul'da bir Ermeni Patrikhanesi kurulmasını sağladı. Patrikhanenin başına da Bursa Metropolit Hovakim'i getirdi. Böylece İstanbul'a gelen Ermeniler Kumkapı, Yenikapı, Samatya, Narlıkapı, ve Edirnekapı çevresine yerleştirildiler. Ermeniler açısından bazı önemli gelişmeler de Yavuz Sultan Selim ve Kanuni zamanındaki fetihlerle meydana geldi. Doğu Anadolu, Azerbaycan, Kafkasya, Suriye ve diğer bölgelerin Osmanlı egemenliğine geçmesiyle bütün Ermeniler Osmanlı hâkimiyetine girdi ve birçok seçkin aile ve sanatkâr İstanbul'a getirildi. Böylece Ermenilerin dini, milli, kültürel ve iktisadi

¹¹ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, (Ankara: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, 1990), s. 6.

¹² İbrahim Özcoşar, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Durumu ve Millet Sistemi", *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, S. 7, (2003), s. 127-128.

¹³ Karal, *a.g.e.*, s. 126-127.

kalkınmaları sürekli olarak iyileştirilerek Osmanlı Devleti otoritesi altındaki en seçkin cemaat haline geldiler.¹⁴ Bu durumun ortaya çıkmasında şüphesiz ki Ermenilerin belli meslek gruplarında sahip oldukları kabiliyetlerinin etkisi olmuştur.

1.1.2. Batının Müdahalesi ve Ermeni Sorununun Başlaması

Ermeniler, zamanla Osmanlı Devleti içerisinde birtakım imtiyaz ve haklara sahip oldular. Osmanlı padişahlarınca gayrimüslimlere verilen imtiyazlar 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı, 1878 Berlin Kongresi ve 1908 Anayasası'nın getirdiği düzenlemelerle onaylandı ve genişletilerek "Batının" teminatıyla uluslararası bir boyut kazandı. Ermeni milletinin dini ve toplumsal işleri, okullar ve cemaatlerine ait konuların idaresi Tanzimat Fermanı ile Patrikhanelere verildi. 1857, 1859, 1860'ta Patrikhane toplanan meclisler tarafından birçok tartışmalardan sonra hazırlanan Ermeni Milleti Nizamnamesi, Ermeniler için çok uygun ve önemli esasları içinde bulunduruyordu. 29 Mart 1862 tarihli Ermeni Nizamnamesi hükümet tarafından onaylandı. Bu nizamnameye göre Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilere, İstanbul'da faaliyet gösterecek yüz kırk üyeden oluşan bir meclis kurma hakkı verildi. Böylece Osmanlı Ermenilerinin siyasi, toplumsal varlıkları üzerinde yeni bir dönem açıldı. Bu nizamname Osmanlı Hükümeti'nin Ermenilere karşı iyi niyetli bir tavır içerisinde olduğunu göstermesi bakımından son derece önemlidir.¹⁵

Ermenilere bu nizamnameyle verilmiş olan hukuki ve diğer yetkilerin, Osmanlı-Ermeni ilişkileri noktasında geleceğe dönük bazı olumlu gelişmeler sağlayacağı düşünülmüşse de, bunun aksine en feci durumların ortaya çıkmasına neden oldu. Bu nizamname ile verilmiş olan izinlerden yararlanan Patrikler, milli ve siyasi amaçlar doğrultusunda çalışmaya başladılar. Yine bu nizamname, Ermenilerce bağımsızlık için bir adım kabul edildi.¹⁶ Ermeniler için iki yol vardı: Bunların ilki Osmanlı Hükümeti'ne ve Türklere katılmak; ikincisi ise diğer Hıristiyan milletlerin harekâtını izleyerek çalışmak ve Avrupa devletlerinin işe karışmasından yararlanmak.¹⁷ Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu sıkıntılar bir nevi Ermeniler için bir çözüm yolu olarak görüldü.

¹⁴ Süslü, *a.g.e.*, s.7-8; Uras, *a.g.e.*, s. 149.

¹⁵ "Ermeni Milleti Nizamnamesi" tam metni için bkz. Uras,*a.g.e.*, s. 159-173; Süslü, *a.g.e.*, s.9.

¹⁶ Uras, *a.g.e.*, s. 174.

¹⁷ Uras, *a.g.e.*, s. 180.

Bu bağlamda, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren özellikle Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ne karşı politikalarının bir parçası olarak; Ermeni cemaatleri Osmanlılara karşı tahrik edildi ve kendi çıkarları doğrultusunda kullanılmaya başlandılar.

1789 yılında meydana gelen Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı bazı etnik-ulus temelli akımlar Avrupalı devletlerin kendi çıkarları doğrultusunda kullandıkları birer silaha dönüştü. Bu politikalar ilk olarak 1804'te Sırpı hareketine geçirdi ve Sırpı bazı imtiyazlar kazanan ilk Hıristiyan tebaa oldu. 1829 yılında Edirne Antlaşması ile Yunanlar bağımsızlık kazandılar. 1856'da Paris Antlaşması ile Osmanlı Devleti Balkanlar'daki Hıristiyan tebaasının imtiyazlarını arttırmak zorunda kaldı, üstelik müttefiklerine ve yenilmiş olan Rusya'ya gayrimüslimler için gereken ıslahatı yapacağına söz verdi. Bundan sonradır ki; Batılı devletler Osmanlı Devleti'nin iç işlerine daha kolay karışmaya ve gayrimüslimleri kışkırtmaya başladılar.¹⁸ Bunun neticesinde de "93 Harbi" adı verilen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı patlak verdi.

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde Devlet-Ermeniler denkleminde yönetim noktasında bir problem görülmedi. Ermeniler, diğer gayrimüslimlere nispeten Türklerle daha çabuk kaynaşıp ve Devlet'in itimadını kazanan cemaat oldular. Seyahate gittiklerinde mal ve mülklerini bir arada yaşadıkları Türklere bırakırken, hacca giden Müslümanlar da, mal ve mülklerin idaresinin yanında işlerinin idaresini ve ailesinden kalanların bakımını da Ermenilere emanet edecek şekilde itimat ettiler.¹⁹ Durum böyleyken Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler, sebepsiz yere devlete isyan etmiş değillerdi. Özellikle yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'ne karşı izledikleri politikalarının bir sonucu olarak Ermeniler dini, siyasi ve ekonomik menfaatleri doğrultusunda tahrik edildiler. Bu bağlamda imtiyaz, özerlik, bağımsızlık düşünceleri etrafında örgütlenmeye ve silahlanmaya başladılar. Esas itibarıyla meseleye bakıldığında, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında ortaya çıkan bu ayrılıkçı düşünce sadece Ermenilere has bir durum arz etmemektedir. Osmanlı şemsiyesi altında bulunan ve dini-kültürel-etnik farklılığa sahip her topluluk Batılı devletlerin menfaatleri doğrultusunda Osmanlı yönetimine düşman oldu/ettirildi.

¹⁸ Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s. 11.

¹⁹ Süslü, *a.g.e.*, s. 23.

Bilhassa Rusya, Doğu Anadolu'nun Rus hâkimiyetine girmesi için birçok plan yapmışsa da, bu planlardan bazılarını 18. yüzyıl başlarından itibaren uygulamaya koydu. Akabinde Kafkasya'daki ve Anadolu'daki Ermenilerle ilgilenmeye başladı. Türk-Rus Savaşı sonrasında imzalanan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Ruslar Osmanlı Ortodoksları üzerinde hamilik hakkı elde ettiler.²⁰ Rusya, bu antlaşmadan sonra Osmanlı Hıristiyanlarının koruyucusu rolüne soyunmasıyla beraber her fırsatta Osmanlı-Ermeni ilişkilerine müdahil oldu ve olumsuz bir rol üstlendi.

24 Nisan 1877'de başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'nda ise Rusya, Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerden yararlanma yoluna gitti. Savaşın başlangıcında Osmanlı Devleti'nin yanında yer alacaklarını ilan eden Ermeniler ise savaşın Rusların zaferiyle sonuçlanacağı anlaşıldıktan sonra saf değiştirdiler. Savaş sonunda hizmetlerinin karşılığını almak için Ermeni Patriği Nerses, Rus Başkomutanına müracaat ederek, yapılacak antlaşmaya Ermeniler lehinde hükümler konulmasını istedi. Bu istek üzerine, Ayastefanos Antlaşması'na Ermeniler ile ilgili bir madde konuldu. Böylece 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Antlaşması'yla Ermeni Sorunu resmi olarak ortaya çıkmış oldu.²¹ Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesi²² Doğu Anadolu'da Ermenilerin oturduğu yerlerde ıslahat yapılmasını şart koşuyordu. Ancak Rusya'nın Ayastefanos Antlaşması ile elde ettiği avantajlı durum diğer büyük devletleri, en çok da İngiltere'yi rahatsız etti. Çünkü Rus nüfuzunun Kafkasya ve Doğu Anadolu'da yayılması İngiltere'nin Hindistan'la olan bağlantısını tehdit ettiği gibi Ortadoğu'daki gücünü de zayıflatabilirdi.

İngiltere, sömürgelerine giden yolda bulunan güçlü bir Rusya'yı kendisine tehdit olarak gördüğünden ve bunun yanında zor durumdaki Osmanlı'dan istediğini alabileceğini bildiğinden, kısa vadede Osmanlı'nın menfaatine yarar gibi görünen bir takım girişimlerde bulundu. İngiltere, yapacağı girişimler karşılığında Osmanlı Devleti'nden iki şey istiyordu: Birincisi Rus tehdidi kalkıncaya kadar ve gelecekteki statüsünü ileride tekrar görüşmek şartıyla Kıbrıs'ın idaresini istedi. İkinci olarak ise

²⁰ Süslü, *a.g.e.*, s. 24.

²¹ Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s. 13; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih(1789-2010)*, (Sekizinci Baskı, İstanbul: Der Yayınları, 2010), s. 417.

²² 16. Madde: *Ermenistan'dan Rusya askerinin istilası altında bulunup Yüce devletimize verilmesi gereken yerlerin boşaltılması oralarda iki devletin dostane münasebetlerine zararlı karışıklıklara yer verebileceğinden, Yüce Devletimiz, Ermenilerin barındığı eyaletlerde mahalli menfaatlerin gerektirdiği ıslahat ve düzenlemeyi vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkeslere karşı emniyetlerini sağlamayı garanti eder.* Uras, *a.g.e.*, s. 207-208.

Doğu Anadolu’da yaşayan Ermeniler için birtakım ıslahatlarda bulunulmasını istedi. Neticede İngiltere’nin isteklerini kabul eden Osmanlı Devleti, 4 Haziran 1878 tarihinde İngiltere ile Kıbrıs Antlaşması’nı imzaladı.²³ İngiltere, bu süreçte diplomatik becerisini ortaya koyarak Osmanlı devleti ile yaptığı anlaşma sonucunda Kafkasya’da menfaatine zarar verecek bir oluşumu önlemek için önceden tedbirini almış oldu.

Nitekim İngiltere’nin müdahalesi ile Ayastefanos Antlaşması iptal edilip yerine Ermeniler lehine ıslahat yapılması için 13 Haziran 1878’de Berlin Konferansı toplandı.²⁴ Konferans 13 Temmuz’da sona erdiğinde, Avrupa devletlerinin çıkarlarını zedeleyen Ayastefanos Antlaşması yerine Berlin Barış Antlaşması imzalandı. Antlaşmanın 61. maddesi²⁵ ile Avrupalı Devletler, Ermenilerin bulunduğu yerlerde ıslahat yapılmasını Osmanlı Devleti’ne kabul ettirmiş ve bunun uygulamasının kontrolünü de üstlenmişlerdi. Bundan sonra İngiltere, Ermenilerin haklarını savunan, onlar için ıslahat temin etmeye çalışan himayeci bir devlet izlenimi veriyordu. Ayrıca Ermeniler muhtar bir Ermenistan eyaletinin kurulacağı fikriyle de tahrik edildiler. İngiltere bunu bizzat kendi menfaatleri için yani muhtar bir Ermenistan’ın, Rusya’nın ilerlemesine mani olacağı düşüncesi ile yapmıştı.²⁶ İngiltere, Osmanlı Devleti’yle gizli olarak yaptığı Kıbrıs Antlaşması ve Berlin Antlaşması’nın 61. Maddesi ile Anadolu ve Ortadoğu’dan Rusya’yı uzak tutmaya çalışıyordu. Ayrıca Ayastefanos Antlaşması ile Rusya’nın himayesine bırakılan Ermenileri kendi himayesine alıyordu.

Berlin Konferansı’ndan sonra devam eden Islahat Meselesi, Birinci Dünya Savaşı arifesinde Osmanlı Devleti’nin Sadrazam ve Hariciye Nazırı olan Said Halim Paşa ile Batılı devletleri temsilen Rusya işgüderi Konstantin Gulkeviç arasında 8 Şubat 1914’de bir antlaşma yapılması ile sonuçlandı. Bu antlaşma ile Doğu Anadolu’da bağımsız bir Ermeni devletinin kurulmasının temelleri atılmış oldu. Antlaşmayla Erzurum, Trabzon ve Sivas; Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır olarak ikiye ayrılan bölgelerin başına iki yabancı genel müfettiş atanması ve buralarda Ermenilere

²³Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s.15; Uçarol, *a.g.e.*, s. 384-389.

²⁴ Döndü Sena Arslan , “Rusya’ya Göçen Ermeniler Sorunu ve Bu Sorunun Ermeni Milliyetçilik Hareketleri Üzerindeki Etkileri” *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, (C.I, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009), s. 491.

²⁵ 61. Madde: *Bab-ı Ali, Ermenilerin oturdukları illerin, yeri gereği muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı ve Kürtler ile Çerkeslere karşı emniyet ve rahatlarını korumayı taahhüt eder ve bu konuda alacağı tedbirleri sırası geldikçe devletlere bildireceğinden, adı geçen devletler de bu tedbirlerin yapılmasını gözetecilerdir.* Esat Uras, *a.g.e.*, s. 248.

²⁶ Karal, *a.g.e.*, s. 131.

bağımsızlığa yakın özerklik verilmesi onaylandı. Antlaşma gereği genel müfettişlerden Hollandalı Westenek Erzurum, Trabzon ve Sivas bölgesinde, Norveçli Binbaşı Hoff da Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır vilayetlerinde görev yapacaktı.²⁷

Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın patlak verip Osmanlı Devleti'nin 3 Ağustos 1914'te seferberlik ilan etmesiyle bu iki genel müfettiş ciddi olarak işlerine başlayamadılar. Osmanlı Devleti savaşa katıldıktan yaklaşık bir ay kadar sonra da 31 Aralık 1914'te ilan ettiği bir irade ile bu işe resmen son verdi.²⁸ Böylece Batıların müdahalesi ve Ermenilerin çabalarıyla ortaya çıkan Islahat Meselesi kapandı.

Sonuç olarak Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı özerlik, imtiyaz ve bağımsızlık isteklerinin arkasında İngiliz, Fransız, Rus çıkarları doğrultusunda hazırlanan siyasi bir proje vardır. Bu bağlamda 1878 sonrası itibari ile büyük devletlerin Osmanlı topraklarındaki politikaları çerçevesinde Ermenileri kullandıklarını söylemek yanlış olmaz. Bunun için Ermenilerin milli hislerini, dini duygularını araç olarak kullandılar ve büyük bir oranda da başarılı oldular. Ermenileri çıkarları uğrunda Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtarak, kendi hedefleri uğrunda kullandılar.

1.2. ERMENİLERİN ÖRGÜTLENMESİ

1.2.1. Misyonerler, Ermeni Kilisesi ve Din Adamlarının Çalışmaları

Osmanlı Devleti ele geçirdiği topraklarda Hıristiyan halka her zaman iyi davranıp, kendine bağlılıklarını sağlamaya gayret ediyordu. Ancak Fransa, İngiltere, Rusya ve Amerika'ya tanınan imtiyazlar nedeniyle 18 ve 19. yüzyıllardan itibaren Osmanlı ülkesine çok sayıda misyoner geldi. Böylece 1701-1702'lerde Fransa, 1804'ten itibaren İngiltere, 1819'dan itibaren Amerikan misyonerler gelirken 1774 ve özellikle 1829 Edirne Antlaşması'ndan sonra Rusya'dan gelen misyonerler Anadolu'da teşkilatlanmaya ve propagandaya giriştiler. Bir himaye yöntemi olarak bölgede yaşayan Hıristiyanları menfaatleri doğrultusunda kendi mezheplerine çekmeye çalıştılar. Başta Ermeniler olmak üzere Anadolu'daki diğer gayrimüslimleri İngilizler Protestan, Ruslar

²⁷ Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları...*, s. 12.

²⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, (C. II, Kıs. III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), s. 169-187.

Ortodoks, Fransızlar da Katolik mezhebine çekmeye başladı ve bunu yaparken de onların dini, milli, siyasi duygularını istismar ederek milliyetçilik, hürriyet gibi kavramları da kullanarak buralarda isyanları fikren oluşturmaya ve günü geldiğinde de uygulamaya başladılar.²⁹

Misyonerlerin teşkilatlandıkları ve faaliyet gösterdikleri yerler daha çok Ermenilerin meskûn olduğu bölgelerdi. Harput'ta bir Fransız Koleji, bir Amerikan Koleji ve bir de Alman mektebi kurulurken 1818 yılında Amerikan Board misyoneri Antep'e yerleştiler ve 1931'lerde kurdukları matbaada bastırdıkları İncilleri özellikle Ermeniler arasında dağıttılar. 1848'de burada, daha sonra tıp fakültesine dönüştürülecek olan Amerikan Hastanesi ve Ermeni azınlık mektepleri açıldı. 1850 yılında Antep'te Amerikan Koleji'nin açılmasından sonra 1879'lardan itibaren bu türden faaliyetlere Fransızlar da katıldılar.³⁰ Amerikan Board misyoneri Karadeniz Bölgesi'ne ilk kez 1835 yılında Trabzon'a yerleşerek girdiler. 1852 yılında ise Merzifon'da örgütlenmeye başladılar.³¹ Bu amaçla inceler dağıtıp, okullar açtılar.

Ermeni kilisesi, Ermeni tarihinde en çok etkili olmuş unsurlardan biridir. Ermeni devleti fikrini doğuran Ermeni milleti değil, Ermeni kilisesi idi. Bunun da temelinde, Bizans'ın gölgesinde kalmak istemeyen Ermeni din adamlarının bağımsız bir kilise kurabilmenin ancak bağımsız bir devlete sahip olmaktan geçtiğini düşünmeleri vardı. Ermeni milletinin bağımsızlığına ulaşmasında en kilit aşamanın kilise olduğu konusunda neredeyse bütün Ermeni yazarlar da hemfikirdir. Örneğin Pastırmacıyan, kilise için:

“Ermeni Kilisesi, Ermeni milletinin kilise tarafından can verilen ruhunun yeniden dünyaya gelmek için yaşadığı vücuttur” demektedir.

Boyacıyan ise fikirlerinde daha açıktır ve kilisenin önemini şu şekilde ifade etmiştir:

“Ne kadar geniş olursa olsun, Ermeni Kilisesini aynı ölçüde ele almayan herhangi bir Ermeni tarihi, Ermenilerin gerçek hayatını ortaya koymayı başaramaz.

²⁹ Süslü, *a.g.e.*, s. 28.

³⁰ Süslü, *a.g.e.*, s. 29.

³¹ Gülbadi Alan, “Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Basılmamış Doktora Tezi, (Kayseri:2002), s. 31.

*Ermeni Kilisesi ile Ermeni milleti o derece iç içedir ki, birisi olmadan diğerini düşünmek mümkün değildir.”*³²

Ermeni kilisesinin tarihine baktığımız zaman sürekli göze çarpan nokta gerek Bizans, gerek Roma kilisesinin nüfuzuna girmekten kaçınma çabasıydı. Bu çaba çoğu zaman Ermeni halkının siyasi yönden aleyhine sonuçlar vermişti. Ancak kilisenin çıkarı toplumun çıkarlarından üstün sayıldığı için, bu politika hiç değişmedi ve sadece kiliseyi daha güçlü ve nüfuzlu duruma getirecek girişimler üzerinde duruldu.³³

Ermeni milliyetçiliğinin şekillenmesinde patrikhane, kiliseler ve okullar başı çekmekte ve bunları cemiyetler, komiteler, terör grupları izlemekteydi. 1461 yılında Fatih’in kurulmasına önayak olduğu Ermeni Patrikhanesi, bütün Osmanlı Ermenilerini temsil etmekteydi. 18. yüzyıl başlarından itibaren misyoner faaliyetleri ve Batılıların kiliseler vasıtasıyla Ermenileri kendi mezheplerine çekme gayretleriyle, Ermeni kiliselerinde dini konuların yanı sıra, milli konular da gündeme getirilmeye başlandı.³⁴

1774 Küçük Kaynarca ve 1829 Edirne Antlaşmaları ile Ruslar, Osmanlı Devleti’ndeki Ortodoksluğun hamiliğini elde etmiş ve mezhep vasıtasıyla Rusya’nın Osmanlı Ermenilerine müdahalesi üzerine 1830’da Ermeni Katolikleri ayrı bir cemaat şekline dönüştürüldü. 1831’de de Ermeni Katolik Patrikliği’nin kuruluşu II. Mahmut tarafından tanındı. Yine 1828’lerden itibaren Amerikan misyonerleri İngilizlerin de çabalarıyla Ermeniler arasında Protestan mezhebini yaymaya çalıştılar ve parasız okullar kurup Ermenice İnciller dağıtarak 1846’da bir *Protestan Cemaati İdare Heyeti* meydana getirdiler. Bu gelişmeler Tanzimat ve Islahat Fermanları ve Ermeni Milleti Nizamnamesi’yle tanınan yeni haklar ve imtiyazlar, 1461’den 1861’lere kadar süregelen dört yüz yıllık sadık tebaa imajını kiliselerin önderliğinde Ermenilerden silmeye başladı ve 1859’dan itibaren de fiili durumlar, isyanlar ortaya çıkardı.³⁵ “İsyanlar ve Çete Faaliyetleri” başlığı altında isyanlar detaylı olarak incelenmiştir.

³² Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983), s. 30-31.

³³ Gürün, *a.g.e.*, s. 34.

³⁴ Süslü, *a.g.e.*, s. 34.

³⁵ Süslü, *a.g.e.*, s. 35.

1.2.2. Okullar, Hayır Müesseseleri, Cemiyetler, Komiteler

Osmanlı Devleti tarafından Ermeni cemaatine kendi dillerinde eğitim-öğretim yapmaları, okullar, cemiyetler kurmaları, ekonomik alanda gelişme sağlayabilecekleri birçok imkân verildi. Kapitülasyonlar, 18. yüzyıl ve özellikle 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin her tarafında görülen misyoner faaliyetlerine Batılılar destek vermeye ve müdahale etmeye başladılar. 1839 ve 1856 Fermanlarıyla bu müdahaleler, müesseseleşme faaliyetlerini hızlandırmış Ermeni Milleti Nizamnamesi, 1876 ve 1908 Anayasaları ile Ermenilerin durumu Osmanlı Devleti içindeki diğer gayrimüslim unsurlara nazaran önemli ölçüde iyileşmiş okulların sayısı büyük ölçüde çoğalmıştı. Maarifle, dinle, hayırla, ticaretle uğraşmak amacıyla kurulmuş olmalarına rağmen bu kurumlar siyasetle ve devlete zararlı olacak çalışmalarla uğraşmaya başladılar.³⁶

Ermeniler, Türk hâkimiyetine girdikten sonra Ermenice veya Türkçe eğitim-öğretim konusunda serbest bırakıldılar. Tanzimat Fermanı'yla birlikte Ermenilere yeni okullar açmak ve kendi dillerinde eğitim-öğretim yapmak hakkı ve serbestliği teyit edilmiş oldu. Yukarıda bahsettiğimiz misyonerlik faaliyetleri ve kilise mensuplarının kışkırtmalarıyla Rusya, İngiltere ve Fransa'nın her fırsatta Ermenileri tahrikleriyle ve birçok cemiyet ve komitelerle gelişen milliyetçilik ve bağımsızlık havası, Ermeni okullarına da yayılmakta gecikmedi. Kiliseler gibi Ermeni okulları da Ermeni milliyetçiliği ve bağımsızlık fikirlerinin genç nesillere aşılandığı bir yer haline geldi.³⁷ Okullar ve kiliseler bağımsız Ermenistan düşüncesinin anlatıldığı ve aşılandığı yerlere dönüştü.

Azmi Süslü'nün, Dr. Kevork K. Baghdjian'dan aktardığına göre; 1901-1902 yıllarında İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin resmi istatistiği adıyla Osmanlı Devleti'nde 803 Ermeni okulu, 59.513 erkek öğrenci, 21.713 kız öğrenci ve 2.088 öğretmen bulunuyordu. Tezimizin ana konusunu oluşturan Samsun ve Trabzon bölgesinde ise okul, öğrenci ve öğretmen sayıları şu şekildedir: Samsun'da 27 Ermeni okulu olup 1.361 erkek öğrenci ve 344 kız öğrenci ile 59 öğretmen vardı. Trabzon'da ise 47 Ermeni okulu olup 2.184 erkek öğrenci ve 718 kız öğrenci ile 85 öğretmen bulunuyordu.³⁸

³⁶ Süslü, *a.g.e.*, s. 46.

³⁷ Süslü, *a.g.e.*, s. 47.

³⁸ Süslü, *a.g.e.*, s. 47-49.

Tablo 1: Samsun ve Trabzon'daki Ermeni okulları, öğrenci ve öğretmen sayıları.

Yer	Ermeni Okulu	Erkek Öğrenci	Kız Öğrenci	Öğretmen
Samsun	27	1.361	344	59
Trabzon	47	2.184	718	85
Toplam	74	3.545	1.062	144

Cemiyetler ve hayır müesseseleri ise Tanzimat ve Islahat Fermanlarından sonra Osmanlı Devleti'nin her tarafında hızlıca çoğalmaya başladılar. Bu cemiyetler ve hayır müesseseleri hem kuruluşlarında hem de faaliyetlerinde Avrupalı misyonerler tarafından fikren desteklendiler ve bunların mahalli konsoloslukları ve hükümetleri tarafından da finanse edildiler. Cemiyetlerin görülen amacı okullar, yurtlar, yetimhaneler, hastaneler, spor tesisleri açmak gibi Ermeni cemaatinin kültürel, bedeni ve hayrî kalkınma ve yardımlaşmasını sağlamaktı.³⁹

Ancak Berlin Konferansı'ndan sonra Doğu Anadolu'daki bazı Osmanlı toprakları Ruslara bırakılıp Rus Ermenileriyle Osmanlı Ermenileri teması geçince ayrılıkçı fikirler ve faaliyetler, programlanmaya, teşkilatlanmaya ve finanse edilmeye başladı. Doğu Anadolu'nun bazı yerlerinin Slavlaştırma programına alınmasıyla birlikte Rusya amacına bir adım daha yaklaştı. Ermeniler açısından ise, ıslahat programları bahane edilerek, görünüşte *"daha mutlu ve eşit bir Ermeni toplumu meydana getirmek"*, *"Rusya'nın hâkimiyetine girmek veya Osmanlı Devleti sınırlarında ve Avrupa'nın denetiminde muhtar bir Ermenistan"* kurmak hedeflendi.⁴⁰ Bu amaca hizmet etmek üzere 19. yüzyılın sonlarına doğru Ermeniler, çeşitli cemiyetler kurmaya başladılar. Hayır cemiyeti ve dini kurum adı altında kurulan bu dernekler, aslında Ermeni isyanlarını organize eden ve örgütleyen kuruluşlardı.

Bu cemiyetlerden ilki 1860'da İstanbul'da kurulan Hayırsever Cemiyeti idi. Kilikya'yı yükseltmek amacıyla kurulan bu cemiyetin üyeleri arasında M. Beşiktaşyan, Dr. H. Kâtibyan, N. Sıvacıyan, H. Şişmanyanyan, S. Tagvoryan gibi bilindik isimler de vardı. Bu cemiyetin her ne kadar isyanlarla alakası olmadığı vurgulanmışsa da, Zeytun Olayları'nda (1862), Hasip Şişmanyanyan ve Mıgırdıç Beşiktaşyan'ın adı verilerek bazı

³⁹ Süslü, *a.g.e.*, s. 50.

⁴⁰ Süslü, *a.g.e.*, s. 50.

üyelerinin rolünün olduğu söylenmişti. Bu cemiyetten sonra 1870 ile 1880 arasında görünüşte sosyal ve kültürel içerikli birçok Ermeni cemiyeti kuruldu. Bunlar; Van'da kurulan "Araratlı Derneği", Muş'ta kurulan "Okulsevenler Derneği" ile "Doğu Derneği", Erzurum'da kurulan "Milliyetçi Kadınlar Derneği"dir. Bu dernekler sonradan birleştiler ve *Ermenilerin Birleşik Cemiyeti*'ni kurdular. Bu derneklerden başka 1878 yılında Van'da kurulan "Kara Haç", 1881'de Erzurum'da kurulan "Anavatan Müdafileri" cemiyetleri ise ihtilalci özellikler taşımaktaydılar. Bu cemiyetlerin asıl amaçları, Ermenilerin silahlandırılıp Osmanlı yönetimine isyan etmelerini sağlamaktı.⁴¹

İhtilalci siyasi parti olarak ortaya çıkan ilk oluşum ise Armenakan Komitesi'dir. 1885 yılında Mıdırgıç Portakalyan'ın yetiştirdiği dokuz kişi⁴² tarafından Van'da kuruldu. İstanbul'da doğup öğretmenlik yapan Portakalyan, Van'da kendi açtığı okulunda birçok militan Ermeni öğrenci yetiştirdi ve olaylara karıştığı tespit edilince Van'dan uzaklaştırıldı. Daha sonra Fransa'ya geçip Armenia gazetesini çıkardı ve gazetesinde Anadolu'da kan dökülmeden hürriyetin elde edilemeyeceği propagandasını yaptı. Potakalyan'ın talebelerinden dokuz kişi, 1885 Armenia gazetesi isminden gelen Armenakan Partisi'ni kurdular. Ermenilerin ihtilal yoluyla hürriyetlerine kavuşacakları prensibiyle kurulan partiye sadece Ermeni kökenliler kabul edildi. Parti bu prensibi benimsemiş Ermenileri bir araya getirmek, üyelerine silah kullanmayı öğretmek, askeri talim yaptırmak, silah ve para temin etmek, halkı genel bir harekete hazırlamak en önemli gayeleri oldu.

Armenakan Komitesi, birçok insanın ölümüne sebep olan Van İsyanı'na katılmıştı. İsyanın Türk askerlerince kontrol edilmeye başlanmasıyla beraber Armenakan üyesi 200 silahlı kişi Avetisyan'ın idaresinde İran'a doğru kaçtılar. Yolları üzerindeki Kürt aşiretleriyle ve Asuri'lerle çatışmışlar bu çatışmalar sonucu Armenakan Komitesi dağıldı.⁴³ Üyeleri diğer komitelere geçerek saldırgan tutumlarını buralarda devam ettirdiler.

Bütün bu oluşumlardan ayrı olarak, Ermeni tarihinde iki önemli komite vardır ki bunlar diğerlerine nazaran daha öne çıkmışlardı. Bunlardan birincisi Hınçak

⁴¹ Gürün, *a.g.e.*, s. 128.

⁴² Bu kişiler: Mıdırgıç Terlemezyan (Avetisyan), Grigor Terlemezyan, Ruben Şatavaryan, Grigor Adian, Grigor Acemyan, M.Barutciyan, Gevord Hancıyan, Grigor Beozikyan, Garegin Manukyan. Süslü, *a.g.e.*, s. 52.

⁴³ Süslü, *a.g.e.*, s. 52-53; Gürün, *a.g.e.*, s. 129.

Komitesi'dir. Türkçe karşılığı "çan" demek olan Hınçak, 1887 tarihinde Marksist-Sosyalist eğilimli Kafkasyalı Ermenilerden Avadis Nazarbekian ile eşi Maro ve Kafkasyalı Ermeni öğrenciler tarafından İsviçre'de kurulmuştu. Komitenin asıl amacı, Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan devleti kurarak bunu Rus ve İran Ermenistanlarıyla birleştirmektir.

Kurucularından hiçbirinin Osmanlı vatandaşı olmayan ve kuruluş safhasında Osmanlı Devleti sınırları içerisinde örgütlenmeyen Hınçak Partisi, 1890'da Osmanlı Devleti içerisindeki teşkilatlanmasını kurarak faaliyete geçti. Her ne kadar çalışmalarının merkezi olarak İstanbul'u belirlemişse de Merzifon, Amasya, Tokat, Yozgat, Arapkir ve Trabzon'da teşkilatlanma yoluna gittiler. Hınçak Komitesi, Kumkapı Gösterisi'nde, Sasun İsyanı'nda, Babiâli Gösterisi'nde ve Zeytun İsyanı'nda yer aldı.⁴⁴ Giriştikleri faaliyetler istedikleri sonuçları vermeyince Hınçak Partisi içerisinde ikilik çıktı. Bir grup, parti programındaki sosyalist fikirler dolayısıyla Avrupa devletlerinin kendilerini desteklemediği görüşündeydi. Bunlar, sosyalist maddeleri programdan çıkarmak istiyorlardı. Bu görüş ayrılığı 1896 yılında, Nazarbekyan Fraksiyonu adıyla bilinen bir ayrılığa yol açmıştı. Bu ikinci oluşum, 1898 yılında İskenderiye'de bir toplantı yaparak Yeni Hınçak Partisi'ni kurdu. Bu oluşuma katılmayan Hınçak mensupları 1896'da Londra'da ikinci genel kongrelerini düzenlediler ve mevcudiyetlerini sürdürdüler.⁴⁵

Ermenilerin ikinci önemli komitesi ise Tiflis'te 1890'da kurulan Ermeni İhtilalci Federasyonu, yani Taşnaksutyun Komitesi idi. Taşnak Sutyun kelimesi Ermenicede federasyon, birlik, ittifak anlamlarına gelmektedir. Özellikle Rusya'dakiler olmak üzere, çeşitli Ermeni gruplarının bir araya gelmesi ile oluştuğu için bu partiye federasyon ismi verildi. Taşnaksutyun kelimesi, Türkçede kısaca "Taşnak" şeklinde kullanılmaktadır.⁴⁶ Taşnaksutyun'un kuruluş amacı; Tiflis'te bulunan Genç Ermenistan'ı, merkezi Van'da bulunan Armenakanlar'ı Hınçak ile birleştirmek ve Türkiye'ye geçen çetelere yardımda bulunmaktı. Komitenin programı kuruluşundan üç yıl sonra belirlendi. Bunda komite yöneticilerin Karl Marx'ın "Bir düzine program yerine gerçek bir atılım daha önemlidir." sözünü benimsemeleri önemli rol oynadı.⁴⁷ Bu komitenin hiç değişmeyen

⁴⁴ Süslü, *a.g.e.*, s. 55-56; Uras, *a.g.e.*, s. 431-442.

⁴⁵ Gürün, *a.g.e.*, s. 132.

⁴⁶ Gürün, *a.g.e.*, s. 132.

⁴⁷ Uras, *a.g.e.*, s. 442.

özelliği hem Ermeniler arasında hem de bütün dünyada Türk düşmanlığı yaratmak, Ermeni katliamı propagandası yapmak oldu. ⁴⁸ Komitenin ilk hareketleri, Osmanlı Devleti'ne çeteler sokmak, Osmanlı Ermenilerini silahlandırmak, Ermeni köylülerine silah kullanmasını öğretmek, çeteler kurmak, çete başları yetiştirmek, savunma örgütü yaptırmak ve genel isyanlar çıkartmaktı. ⁴⁹Yayın organı Truşak (Bayrak) olan komite, Osmanlı Bankası baskınına, 1904 Sasun İsyanı'na, Yıldız Suikastı'na katıldı ve birçok cinayette rol aldı. ⁵⁰

Sonuç olarak bir taraftan kilise ve din faktörü diğer taraftan Batılı devletlerin politikaları sonucunda gelişen isyan ve bağımsızlık düşünceleri cemiyet, komite ve siyasi partiler tarafından kullanılarak devlete karşı isyanlar dönemi başladı.

1.2.3. İsyandar ve Çete Faaliyetleri

Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde bağımsız bir Ermenistan Devleti kurmak amacıyla planlı ve uzun vadeli bir strateji takip edip bunun için de yukarıda kısaca değindiğimiz türde komiteler kurdular. Uyguladıkları politika ise, dini ve milli duyguları istismar ederek her kesim Ermeni arasında milliyetçilik fikrini yayarak Ermenileri silahlandırmak, isyanlar çıkarmak ve Batılı devletlerin müdahalesini sağlayarak amaçlarına ulaşmaktı. Berlin Antlaşması ile büyük devletlerin desteğini elde eden Ermeni milliyetçileri, Osmanlı sınırları içerisinde 1890 yılından itibaren silahlı eylemlerini yoğunlaştırdılar.

Bu politikaya karşı Osmanlı Devleti ise olayları yakından takip ederek hem Müslüman hem de gayrimüslim tebaasına zarar verilmesini önlemek, isyanları bastırmak, suçluları cezalandırmak ve Avrupa'nın diplomatik müdahalelerini önlemeye çalışacak tedbirler aldı. ⁵¹

⁴⁸Erdal İlter, "Taşnaksutyun", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler*, Editör: Hikmet Özdemir, (Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No:122, 2007), s. 78.

⁴⁹ Uras, *a.g.e.*, s. 443; Süslü, *a.g.e.*, s. 55.

⁵⁰Süslü, *a.g.e.*, s. 55.

⁵¹ Süslü, *a.g.e.*, s. 57.

Fikri ve örgütsel hazırlıkları bitirildiğinden 1880 tarihinden sonra isyanlar başladı ve Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele sonlarına kadar devam etti. Osmanlı Devleti içerisinde çıkan 1915 öncesindeki önemli Ermeni isyanları şunlardır:

- Anavatan Müdafileri Olayı (8 Aralık 1882)
- Armenekan Çeteleriyle Çatışma (Mayıs 1889)
- Musa Bey Olayı (Ağustos 1889)
- Erzurum İsyanı (20 Haziran 1890)
- Kumkapı Nümayişi (15 Temmuz 1890)
- Merzifon, Kayseri, Yozgat Olayları (1892-1893)
- Birinci Sasun İsyanı (Ağustos 1894)
- Zeyton (Süleymanlı) İsyanı (16 Eylül 1895)
- Divriği (Sivas) İsyanı (29 Eylül 1895)
- Babıâlf Olayı (30 Eylül 1895)
- Trabzon İsyanı (2 Ekim 1895)
- Eğin (Mamuratü'l Aziz) İsyanı (6 Ekim 1895)
- Develi (Kayseri) İsyanı (7 Ekim 1895)
- Akhisar (İzmit) İsyanı (9 Ekim 1895)
- Erzincan (Erzurum) İsyanı (21 Ekim 1895)
- Gümüşhane (Trabzon) İsyanı (25 Ekim 1895)
- Bitlis İsyanı (25 Ekim 1895)
- Bayburt (Erzurum) İsyanı (26 Ekim 1895)
- Maraş (Halep) İsyanı (27 Ekim 1895)
- Urfa (Halep) İsyanı (29 Ekim 1895)
- Erzurum İsyanı (30 Ekim 1895)
- Diyarbakır İsyanı (2 Kasım 1895)
- Siverek (Diyarbakır) İsyanı (2 Kasım 1895)
- Malatya (Mamuratü'l Aziz) İsyanı (4 Kasım 1895)
- Harput (Mamuratü'l Aziz) İsyanı (7 Kasım 1895)
- Arapkir (Mamuratü'l Aziz) İsyanı (9 Kasım 1895)
- Sivas İsyanı (15 Kasım 1895)
- Merzifon (Sivas) İsyanı (15 Kasım 1895)

- Maraş (Halep) İsyanı (18 Kasım 1895)
- Muş (Bitlis) İsyanı (22 Kasım 1895)
- Kayseri (Ankara) İsyanı (3 Aralık 1895)
- Yozgat (Ankara) İsyanı (3 Aralık 1895)
- Zeytun İsyanı (1895-1896)
- Birinci Van İsyanı (2 Haziran 1896)
- Osmanlı Bankası Baskını (14 Ağustos 1896)
- İkinci Sasun İsyanı (Temmuz 1897)
- Sultan Abdülhamid'e Suikast (21 Temmuz 1905)
- Adana İsyanı (14 Nisan 1909) ⁵²

Bütün bu isyan hareketleri komitelerin faaliyete geçmelerinden sonra hızla arttı. Sultan II. Abdülhamit'in isyancılara karşı tavrı affediciydi. Uzlaşmayı teklif ederek onlara gerçeği göstermeye çalıştı. 21 Temmuz 1905'te Ermenilerin yabancıların yardımlarıyla getirdikleri ve Sultanın bineceği arabaya yerleştirilen bombalar, II. Abdülhamit Şeyhülislamla konuşmaya daldığından onun gelmesinden önce patladı. Yirmi altı Müslümanın öldüğü, elli sekiz kişinin yaralandığı ve birçok hasarın meydana geldiği olayda suçlular yakalanıp suçlarını itiraf etti ve biri idam olmak üzere çeşitli cezalara çarptırılırken sonradan bunların hepsi de Sultan II. Abdülhamit tarafından affedildiler. ⁵³

Bazen İngiltere'nin bazen de Rusya'nın üstünlüğünde devam eden Islahat Meselesi, I. Dünya Savaşı'nın patlak verip Osmanlı Devleti'nin 3 Ağustos 1914'te seferberlik ilan etmesi ile sonlandı. Savaş başladıktan sonra Ermeniler, Türk hatta Rus ve İran hâkimiyetinden kurtularak bağımsız bir Ermenistan kurmak için harekete geçtiler. Bu amaçla daha 1914 Haziran'ında Erzurum'da yapılan kongrede Taşnaksutyun, İttihat Terakkiye karşı muhalefet etmeye, teşkilatına karşı şiddetle mücadele etmeye karar verdi. Bu karar, Taşnaksutyun, Hınçak gibi komiteler, Ermeni gönüllüleri, çeteleri tarafından uygulamaya konuldu. Bu şekilde Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askeri durumu hakkında casusluk yapıp Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis gibi savaş sahası olması muhtemel vilayetlerde Ruslara katıldılar. Sınır boylarında Ermeni çeteleri saldırıya geçtiler. Yaşanan bu gelişmelere karşı Osmanlı Devleti ise,

⁵² Süslü, *a.g.e.*, s. 58-59.

⁵³ Süslü, *a.g.e.*, s. 60; Gürün, *a.g.e.*, s. 167.

Ermenilerin cephede ve cephe gerisinde başlattıkları isyan hareketlerini etkisiz kılmak, hem Türk hem Ermeni tebaasını bunlardan korumak amacıyla başka bölgelere nakletmek ve birçok cephede İtilaf Devletleri'yle savaşmak durumunda kaldı.⁵⁴

Teşkilatlanmaları sağlanan Ermeniler, Zeytun (Süleymanlı) Olayları, Kayseri Olayları, Bitlis Olayları, Van Olayları, Muş Olayları, Diyarbakır Olayları, Mamuratü'l Aziz (Elazığ) Olayları, Erzurum Olayları, Sivas Olayları, Trabzon Olayları, Ankara Olayları, Adana Olayları, Urfa Olayları, İzmit ve Adapazarı Olayları, Hüdavendigâr (Bursa) Olayları, Musa Dağı Olayları ile yüz binlerce Müslüman'ın ölümünden sorumluydu. Köyleri, kasabaları yaktılar, ikmal yollarını kestiler, önlerine gelen her şeyi tahrip ettiler.⁵⁵ Bu olaylar içerisinde sadece çalışmamız konusu dahilinde olan Canik, Ordu, Giresun ve Trabzon bölgesindeki olaylar ana hatlarıyla incelenecektir.

1.2.3.1. Canik Sancağı'ndaki Ermeni Olayları

Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinde yaşanan olaylar, Canik sancağını da etkiledi. Samsun merkez olmak üzere sancağın diğer kazalarında ortaya çıkan iç ve dış gelişmeler Ermeni cemaati üzerinde etkili oldu. Özellikle yabancı ülke diplomatları ile iş ya da seyahat amacıyla gelen misyonerler Ermenilerin ayaklanıp çetecilik faaliyetlerinde önemli bir rol üstlendiler. Amerikalı misyonerler ve Merzifon Amerikan Koleji görevlilerinin bölgedeki Ermenileri ve beraberinde Rumları devlete karşı teşkilatlandırarak kışkırttıkları biliniyordu.⁵⁶ Dışarıdan gelen misyonerler tarafından gayrimüslim cemaat arasında devlete karşı fitne ve fesat tohumları ekilmekteydi.

Samsun, Trabzon ile birlikte Anadolu'nun Karadeniz'deki en işlek limanlarından birisiydi. Samsun limanının uluslar arası ticarete kullanımı ile Avrupa'daki Ermeniler, Anadolu'nun çeşitli yerlerine dinamit yapmak için barut gönderdiler. Limanlar ticaretin yanı sıra yurt içindeki Ermeniler ile yurt dışındaki Ermeniler arasında haberleşmenin sağlanması açısından da önem arz etmekteydi. Bilhassa Sivas gibi iç bölgelerle olan haberleşmelerde Samsun postanesi kullanılıyordu.⁵⁷ Canik sancağının bir liman şehri

⁵⁴ Süslü, *a.g.e.*, s. 64.

⁵⁵ Süslü, *a.g.e.*, s. 69-94.

⁵⁶ Osman Köse, "Canik'in Osmanlılara Geçisi ve Canik'te İktisadi Hayat", *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Editör, Cevdet Yılmaz, (Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), s. 108.

⁵⁷ Pelin İskender Kılıç, "Berlin Antlaşmasından Sonra Samsun ve Çevresinde Ermeni Olayları", *Samsun Araştırmaları Tarihsel Geçmiş*, Editör, Cevdet Yılmaz, (Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2013), s. 274.

olması sebebiyle yapılan uluslar arası ticaret ile Ermenilere sadece silah, barut, mermi vb. malzemeler getirilmedi aynı zamanda yurt dışındaki Ermeniler ile Canik sancağının iç kısımlarındaki Ermenilerin haberleşmesi de sağlandı.

1888 yılından itibaren Canik sancağı dâhilinde Bafra, Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa'da Ermenilerin karıştığı kaçakçılık ve eşkıyalık olaylarına sıkça rastlanmaktaydı. Ermeniler evlerini ve kiliselerini silah ve bombaların dolduğu birer cephane haline getirdiler. Çarşamba'da arama yapılan üç Ermeni hanesinde 7 adet tüfek ile 300 fişek ve Hınçak gazeteleri ele geçirildi ve olayla ilgili yakalanan 10 Ermeni mahkemeye sevk edildi. Yine Samsun'daki Ermeni mahallelerinde bazı Ermeniler silahla dolaşarak bölücülük faaliyetlerinde bulundular.⁵⁸ Ermeniler, ülkenin diğer yerlerindeki gibi Canik sancağı dâhilinde de asayışı bozan faaliyetlere başladılar.

Çarşamba'da Ermenilerin silah kaçakçılığının yanı sıra cephane yığıldıkları da gözlemlenmekteydi. Alınan bir istihbarat üzerine Hacı Bey adıyla tanınan Samsun'lu bir Ermeni'nin Dellal Hacı Ali isimli şahıstan 14 tabanca ve 700 fişek satın aldığı tespit edildi. Dellal Hacı Ali, emniyete verdiği ifadesinde bu silahları Çarşamba'lı üç Ermeni'ye sattığını itiraf etti.⁵⁹ Ermeniler, zamanı gelince bu silahları kullanmaktan çekinmediler. Dahası böylesi bir silahlanma içinde olmaları gerçek amaçlarını göstermesi açısından önemliydi.

Süreç içerisinde Samsun'da bulunan Ermeni mahallelerindeki Ermenilerin çekinmeden silahlı bir şekilde gezdikleri görülmekteydi. Benzer şekilde Samsun ahalisinden Hamayak adlı bir Ermeni, Atina ve Londra'daki Ermeni komitelerinden silah talep edip komitenin işareti olan yüzükle dolaşmaktan çekinmedi.⁶⁰ Anlaşıldığı üzere bu dönemde Ermeniler Canik sancağı ve çevresinde misyonerlerin yardımları ile silahlanarak gerçek niyetlerini ortaya koydular.

Silahlar, Rusya'dan temin edilerek gizlice Samsun limanına getirilip buradan Ermeni çetelerine dağıtılıyordu. Yalnız merkezde yapılan aramalarda birçok silah ve cephaneden başka merkez Ermeni kilisesi tabanından büyük cins 20 memeli bomba ile bomba yapımına gerekli pek çok araç ve barut bulundu. Bunların içinde bulunduğu

⁵⁸Rıza Karagöz, "Canik Sancağı'nda Ermeni Çetelerinin Faaliyetleri (1894-1896)", *Samsun Araştırmaları Tarihsel Geçmiş*, Editör, Cevdet Yılmaz, (Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2013) ,s. 261.

⁵⁹ Karagöz, *a.g.m.*, s. 262.

⁶⁰ Kılıç, *a.g.m.*, s. 275.

sandık üzerinde Ermenice olarak ” Samsun Ermeni Derneği’ne teslim edilecektir.” ibaresi yazılı idi. Neticede araştırma yapılan her yerde dinamit, bomba ve saklanmış silahlar bulundu. ⁶¹ Şöyle ki evlerde, ibadet yerlerinde olduğu gibi dernek çatısı altında da silahlanma planlanıp uygulamaya konuldu.

Samsun’a kaçak olarak birçok Ermeni gazete de getirildi. Bunlardan Hınçak gazetelerinin, Avusturya vapur acentesi tercümanı bir Ermeni tarafından el altından dağıtımının yapıldığı belirlendi. Bu gazeteler, Samsun’a gelmekte olan posta ve zahire vapurlarında çalışan Ermeniler aracılığıyla ülkeye sokuluyordu. Bu türden zararlı evrakların ülkeye girmesinde devlet kademesinde çeşitli memuriyetlerde bulunan, hastane ve belediyelerde tabiplik yapan Ermenilerin de yardımının olduğu görülmektedir. ⁶² Samsun’da tercümanlık yapan bir Ermeni, yasaklanmış birçok yayını kaçak yollardan Osmanlı topraklarına soktuğunun tespit edilmesi üzerine sınır dışı edildi. ⁶³ Buna göre yasaklanmış gazete vb. yayınların gizli bir şekilde ülkeye sokulması ve dağıtılmasında ilgisi olanlar tespit edilerek ya haklarında dava açıldı ya da sınır dışı edildiler.

Başından itibaren gerek silah ve cephane biriktirme gerekse yasaklı yayınların dağıtılması gibi olaylarda Ermeniler gerçek amaçlarını ortaya koydular. Canikte çıkan karışıklıklarda meşhur Minasoğlu çetesinin önemli rolü vardı. Terme civarındaki Kurşunlu ormanlarında saklanan Minasoğlu, civardaki Ermeni köylerinden 10’u Rum, kalanları Ermeni olmak üzere 500 adam topladı. ⁶⁴ Ermeni isyanlarının ilk aşamasının yurt genelinde cereyan ettiği 1890 - 1895’te Canik sancağı ve havalisindeki olaylar zorbalıklarıyla tanınan Ermeni Minasoğlu ile çetesi tarafından gerçekleştirildi.

Bu bağlamda meydana gelen olaylarda Kasım 1895 itibarıyla Ermenilerden 12 kişi hayatını kaybetti ve 4 kişi de yaralandı. Müslümanlar arasında ise birçok ölüm ve yaralanma olayları mevcuttu. ⁶⁵ Canik sancağında evler, kiliseler silah depoları olarak kullanılmış din adamları, öğretmenler, komiteciler örgütlenmede etkin rol üstlenmiş

⁶¹ *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri (Meşrutiyet’in İlanından Önce ve Sonra)*, (Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2003), s. 195.

⁶² Kılıç, *a.g.m.*, s. 273.

⁶³ Tuğrul Özcan, “II. Abdülhamit Dönemi’nde Samsun Yöresinde Meydana Gelen Ermeni Olayları”, *Samsun Araştırmaları Tarihsel Geçmiş*, Editör, Cevdet Yılmaz , (Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2013), s. 282.

⁶⁴ Karagöz, *a.g.m.*, s. 263.

⁶⁵ Özcan, *a.g.m.*, s. 283.

olsa da büyük çaplı bir isyan söz konusu olmadı. Bunun yerine çete faaliyetleri, köy baskınları şeklinde Müslümanlara zarar vermeyi amaçlayan küçük çaplı şiddet olayları görüldü.

Samsun'da Müslüman halk, Ermenilerin silahlanma ve isyana yönelik türden hareketlerine tepkisiz kalamadı. Örneğin, Samsun'daki Hamidiye, Hançerli ve Subaşı camilerinin duvarlarına asılan ilanlarla Müslüman kadın ve kızların Hıristiyan mağazalarına alışverişe gitmemeleri tavsiyesinde bulunuldu. Müslüman halkın bu tepkisi bir çeşit boykot niteliğinde olup Ermenilerin yaptığı gibi silahlı bir harekete dönüşmedi.⁶⁶ Yaşanan bu olay Türkler ve Ermeniler arasındaki gerilimin daha fazla arttığına ispatıydı.

Sevk ve İskân Kanunu öncesinde görülen çetecilik faaliyetleri Ermenilerin bu havaliden göç ettirilmesinin akabinde sonlanmış değildi. Bilakis Rusya'nın desteği ve göç kabilelerinden firar eden Ermenilerden oluşan milisler Terme ve Çarşamba'da halkın can ve mal güvenliğini tedirgin eder hale geldiler. 2 Kasım 1916 tarihinde Rus donanması tarafından Terme'ye çıkarılan Ermeni çeteleri Terme kazasında dokuz kişiyi şehit etmiş, iki kişiyi yaralamış ve on dokuz kişiyi de esir olarak götürmüşlerdi. Ayrıca yakmış oldukları mağaza, dükkân, kahve, otel, han eşyası ve saire ile toplam üç milyon yüz bin kuruş değerinde maddi zarar verdikleri tespit edildi.⁶⁷ Bu yörede geniş çaplı bir isyan hareketi görülme de Ermeniler çete faaliyetleri ve baskınlar ile Müslüman halk arasında hem can kaybına hem de maddi zarara sebep oldular.

1.2.3.2. Ordu'daki Ermeni Olayları

Canik sancağında olduğu gibi Ordu çevresinde yaşayan Ermenilerin de silahlanma hazırlıkları içinde oldukları anlaşıldı. Bu bağlamda Ünye kazasına bağlı bazı köylerde birçok papaz ve köy muhtarı Ermeni komitelerine asker toplamak üzere faaliyette bulundu ve bölge halkını hükümete karşı isyana teşvik etti.⁶⁸ Bu yörede

⁶⁶ Karagöz, *a.g.m.*, s. 264.

⁶⁷ *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I 1906-1918*, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 1995), s. 289-305; *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I*, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2001), s. 176-189.

⁶⁸ Özcan, *a.g.m.*, s. 283.

büyük çaplı bir isyan hareketi yoktu. Ancak Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi teşkilatlanma, silah ve mühimmat tedariki devam edip çetecilik faaliyetleri etkili oldu.

Canik mutasarrıfı Necmi Bey Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 5 Mayıs 1915 tarihli belgede, Hınçak ve Taşnak komitelerinin önde gelen şahıslarının evlerinde yapılan aramalardan sonra tutuklandığını bildirdi. Bu kişilerin isimleri tek tek Dâhiliye Nezareti'ne rapor edildi. Ünye'de tutuklanan bu kişiler: ⁶⁹

Hemparsom Mutafyan, Mıgırdıç Eğerciyen, Kirkor Mutafyan, Hacı Kalos oğlu Kirkor Mutafyan, Mesrop Murcikyan, Okent Mutafyan, Sugumon Boyacıyan, Kurkus oğlu Dikran, Serkis Mutafyan, Ohannes Parsinyan, Hacı Bey Boyacıyan, Agob Duacıyan, Haçator Mutafyan, Avadis Tavukciyan, Vartan Simyonyan, Sehak Zipliyan, Nişan Mutafyan, İşçi Serkis, Agop Agopyan, Ermenak Öküzyan, Kundakçioğlu Sehak, Kalaycıoğlu Osep, Dumanoglu Zakar, Dumanoglu Ohan'dır.

Komite üyesi olduğu tespit edilen bu yirmi dört kişinin tutuklanmaları Ordu, Ünye havalisinde yaşanan çetecilik faaliyetlerini bitirmeye yetmedi.

Yaşanan şiddet olaylarının göç esnasında ve sonrasında devam etmesi Ermenilerin ayrılıkçı fikirlerinin sürekliliği açısından önemliydi. Ordu ve çevresinde yaşayan Ermenilerin çeteler kurarak Müslümanlara karşı tecavüzatta buldukları belgelerde zikredilmiştir. Ünye Jandarma Bölük Kumandanı Yüzbaşı Ahmet Halid'in, 9 Eylül 1919'da Dâhiliye Nezâreti'ne yolladığı raporda Ermenilerin Müslümanlara yaptığı şiddet olayları açıkça görülmekteydi. Rapora göre, emlak, arazi ve ailesini geride bırakarak yaklaşık %75'i savaşta olan Müslümanların yokluğunu fırsat bilen Rusya'dan silahlı olarak geri dönen yerli ve yabancı Ermeni ve Rum komiteleri Ünye'nin Kiraztepe, Üçpınar, Köklük, Havzıkara ve Ballık köylerine girerek yaşlı, kadın, çoluk çocuk ayırt etmeksizin Müslüman ahaliyi tereddütsüzce öldürdüler. ⁷⁰

29 Ağustos 1919 tarihinde Manastır Köyü'ne giren Ermeni eşkıyaları ⁷¹ köylülerden bir kısmını kurşunlayarak, bir kısmını da başlarını keserek öldürdüler. Bu eşkıyalar köylüleri ailelerinin gözü önünde öldürmekten çekinmediler. Bastıkları

⁶⁹ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, (C.I, Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005), s. 177, 183.

⁷⁰ Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi III 1919-1920, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 1997), s. 86.

⁷¹ Köklük Köyü'nden Avadis, Karahoca, Sürup, Asador, Kalos, Artin, Vartan, Vesken, Avakim, Misak, Çöbükburun Akaryan ve Artin.

köylerde ahalinin bazısını evlerinde bazılarını da evlerinden dışarı çıkarıp kurşuna dizerek öldürdüler. Köy hatibi Kabakçioğlu Mustafa Efendi de eşkıya Sürup ve arkadaşları tarafından öldürülenler arasındaydı. Bu olaydan bir buçuk ay öncesinde Kenehur'da oturan Şiranlı Ahmed, Manastır Köyü'nde işiyle meşgul iken eşkıya Sürup tarafından kurşunla öldürüldü. Manastır köyünden Kapucuoğlu İbrahim Çavuş'un eşi Fatma ise köy baskınından yirmi gün öncesinde tarlada çalışırken eşkıya Sürup tarafından kurşunlanarak öldürüldü.⁷²

Ermeniler tarafından yapılan tüm bu köy baskınları ve öldürmeler göz ardı edilerek Samsun İngiliz mümessili Pearing tarafından Türklerin Ermenilere kötü davrandığı şeklinde rapor edildi. 6 Eylül 1919'da yazılan raporda Pearing'e göre Ünye'ye yeni gelen kaymakam vazifesini yapmıyordu ve Ermenilere karşı kötü davranıyordu. Ünye civarındaki bütün Ermeni ahali ise Köklük ismindeki Ermeni köyünde saklanıyordu. Ayrıca Avadis ve Biraderyan ismindeki Ermeniler de Müslümanlar tarafından öldürülmüştü. Ünye'de bulunan jandarma kumandanının da bu durum karşısında hiçbir şey yapmadığı iddia etti. Makam-ı Liva'dan Mösyö Pearing'e yazılan 10 Eylül 1919 tarihli cevap ise şu şekildedir: Alınan resmi ma'lumata göre verilen haberler zıttır. Köklük Köyü eşkıya yatağı olup buradaki Müslüman köyü Manastır'a saldırarak dört köylüyü öldürdüler. Müslümanlar'ın bu saldırıya karşı müdafaa etmeleri bu esnada da çete reislerinden Avadis'in ölmesinin olağan dışı bir durum olmadığı şeklinde cevap verilmişti.⁷³ Asıl mağdur köyleri Ermeni eşkıyalar tarafından basılan Müslüman ahali değil de tam tersine Ermeniler olduğu iddia edildi. Böylelikle gerçekte yapılan vahşetin üstü kapatılmaya çalışıldı.

Önceden silahlanan Ermeni çeteleri, buldukları her fırsatta Müslüman halka karşı şiddet olaylarına başvurmaktan kaçınmadılar. Yabancı devletlerin koruyuculuğuna sığınarak yapılan zulmün şiddeti giderek dozunu artırdı. İngiliz temsilci Paering'in, Ünye ve civarındaki Ermenileri koruyucu ve destekleyici yazıları Osmanlı Devleti'nin araştırmaları sonucu durumun tam tersi olduğunu ortaya çıkardı.

⁷² Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi III, s. 85-87; Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri II, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2001), s. 765-769.

⁷³ Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi III, s. 88.

1.2.3.3. Giresun'daki Ermeni Olayları

Giresun İskelesi bu dönemde Trabzon ve Samsun limanları kadar önem arz etmekte ve silah dış satımı için de işlek bir iskele rolünü sürdürmekteydi. Burada komisyonculuk yapan Vahan Badilyan ve Kel Artin adında iki Ermeni Rusya'dan gelen silahların Ermenilere ulaşmasını ve dağıtımını yönetiyorlardı. Yine bu işle uğraşılan bir gün Rus vapurundan çıkartılan bir saman balyasının vinçten gevşeyerek dağılması sonucunda içinden silah ve cephaneye döküldü. Bu olayın akabinde gümrük memurlarının yaptıkları aramalarda ambarlarda balyalar içerisinde 400 martini ile çok sayıda mavzer tüfeği ve bol miktarda mermi bulundu.⁷⁴ Giresun İskelesi'nde yaşanan bu olay Ermenilerin o dönemdeki faaliyetlerine sadece bir örnektir.

Yine bu yörede refah bir ekonomik düzeye sahip olan Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin aldığı seferberlik çağrısına uymadıkları gibi Müslümanların da askere katılmasına engel olmaya çalıştılar. Ayrıca 1915 yılı içerisinde Giresun'un bir Rus torpidosu tarafından bombalanması sonucu galeyana gelerek taşkınlıklar çıkarıp sevinç gösterileri yaptılar. Bunların yanı sıra şehirdeki Müslüman halkı ve devlet memurlarını aşağılayıcı davranışlarda bulunarak küçük düşürmeye de çalıştılar.

Giresun ve Tirebolu, Rus torpidoları tarafından ağır bir bombardımana maruz kaldı ve özellikle 30 Ağustos 1915 günü Giresun'un batısındaki Ayvasıl, Eriklimanı ve Gazhane bombalandı. Daha sonra Rus torpidoları Giresun içlerine kadar yanaşarak Bank-ı Osmâni binasını, İskele Polis Karakolu'nu tahrip etti. Tirebolu'nun bombalanması sonucu ise iki iskele ve karada çekili kayıklar hasar gördü. Aynı zamanda Seliyaz'da on dört kayık, Barabut İskelesi'ndeki iki kayık, Kaledibi ve Kumyalı'da karaya çekilip gizlenmiş kayıklar ve Espiye ve Zefre köylerindeki gemiler tahrip edildi. Bombardıman sırasında belediye dairesi de hasar gören yerler arasındaydı.⁷⁵ Rusların Kafkasya tarafından ilerleyerek bilhassa savaş gemilerini de kullanarak Karadeniz kıyılarındaki iskeleleri bombalayıp tahrip etmesi bir taraftan Osmanlı Devleti'ni ekonomik açıdan sıkıntıya sokarken diğer taraftan da Ermenilerin cesaretlenip buldukları mahallerde isyan ve başkaldırı hareketlerini hızlandırdı.

⁷⁴ Azmi Süslü, vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, (Ankara: Kars Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 1995), s. 182; Süslü, a.g.e., s. 89; *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri...*, s. 165.

⁷⁵ Ayhan Yüksel, "Savaş Yıllarında Giresun (1914-1922): Sosyal ve Ekonomik Durum", *Milli Mücadelede Giresun Sempozyumu (6-7 Mart 1999) Bildirileri*, (Giresun: Giresun Belediyesi Kültür Yayınları, 1999), s. 234-235.

Giresun ve çevresinde cereyan eden bu isyanlardan en önemlisi Şarkikarahisar'da meydana gelen Ermeni olayları idi. Şarkikarahisar sancağı Erzurum ve Trabzon illeriyle sınırı olan ve komitecilerin önemli merkezlerinden birisiydi. Meşrutiyet'in ilanından sonra fırsat bulan komiteciler bu sancakta öncelikle silah toplamaya başladılar, ardından da öğretmenleri ve dini liderleri en koyu komitecilerden seçip, ayaklanma düşüncelerini bu kişiler aracılığıyla yaygınlaştırdılar.⁷⁶ Öğretmenler ve dini liderler sadece Ermeniler arasındaki ayrılıkçı fikirlerin yayılmasında değil aynı zamanda bu fikirlerin Osmanlı Devleti'nin dikkatini çekmeden kolay bir şekilde yayılarak etkili olmasında da önemli bir rol üstlendiler.

Şarkikarahisar'daki Ermeni olaylarından ilki Pürek köyünde meydana geldi. 10. Kolordu, 27 Mart'ta 3. Ordu Kumandalığı'na yolladığı raporda, Suşehri'nin Pürek köyü Ermenilerinin oradan geçen gönüllü ve silahsız mürettep askerlere ateş açtıklarını, köyde yapılan aramada 95 asker kaçağı ile 25 suçlu er yakalandığını, silah ve mermi ele geçirildiğini bildiriyordu.⁷⁷ Bu saldırı zamanında alınan etkili önlemler sonucunda büyümeden önlendi ve yayılmasına izin verilmedi. Fakat bu girişim bölgedeki Ermenilerin kendi içinde silahlanmaya devam etmesine engel olamadı ve devlet bölgedeki gizli Ermeni faaliyetleri hakkında mümkün oldukça fazla bilgi sahibi olmak istedi.

Yapılan inceleme sonucunda, Sivas Valiliği'nden Dâhiliye Nezareti'ne 22 Nisan 1915 tarihinde gönderilen telgrafta; köylerde yapılan aramalarda çok sayıda yasaklı silah ve dinamit bulunduğu bildirildi. Ermenilerin Sivas vilayetinden 30.000 kişiyi silahlandırdıkları, bunlardan 15.000 kişinin Rus ordusuna katıldığı ve diğer 15.000 kişinin de, Türk ordusunun başarısızlığı halinde, ordumuzu geriden tehdit edeceği yakalanan sanıkların ifadeleriyle anlaşılıyordu.⁷⁸ Alman tedbirlere rağmen, Şebinkarahisar'da iki ay sonra bir Ermeni isyanı çıkmasının önüne geçilemedi.

Ermeni din adamları ve öğretmenler silahlandırma ve propaganda işinde gönüllü olarak yer aldılar. Savaş başladıktan sonra Şarkikarahisar'ın Yayıncı köyü papazı Seponyan da sözde patrikhane aidatlarını toplamak üzere Ermeni köylerini dolaşarak

⁷⁶ *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri...*, s. 233.

⁷⁷ Gürün, *a.g.e.*, s. 207.

⁷⁸ Gürün, *a.g.e.*, s. 207.

onları daha fazla silahlanmaya ve isyan etmeye zorlayan propagandalar yaptı. Papaz Seponyan propagandalarında şu ifadeleri kullanıyordu:

*“Osmanlı Hükümeti savaş ilan etti. Şimdiye dek toplanan silahları kullanma zamanı geliyor. Az zaman sonra Türkler Ruslara yenilecekler, Ruslar önden biz arkadan Osmanlı ordusunu bozguna uğratacağız vaktiyle silahları alırken isteksizlik gösterenler şimdi anlayacaklar ve Ermenistan’ın kuruluşunu görerek bu işlerde çalışanları kutsayacaklardır.”*⁷⁹

Ayrıca bölgedeki Ermeniler, 1914 Haziran’ında Erzurum’da yapılan Ermeni Kongresi’nde alınan kararların gereğini uygulamaya başladılar. Komitelerin aldığı kararlar Osmanlı Devleti sınırlarında yaşayan tüm Ermenilere duyuruldu. Ağır tahrik altında kalan ve topraklarında yaşadıkları Osmanlı Devleti’ne ihanetleri sayesinde Doğu Anadolu’da bir Ermeni Devleti’ni kolayca kuracağını düşünerek cepheye giden Ermeniler askerden kaçarak isyan hazırlığındaki çetelere katıldılar.⁸⁰ Şarkikarahisar’da yaşanan isyan ve başkaldırı hareketinde bu kongre sonrasında alınan kararların da etkili olduğunu söyleyebilir.

15 Haziran 1915 tarihinde asker kaçağı yakalamak için Ermeni mahallesine giden polislerle birkaç jandarma üzerine evlerden açılan ateşle ayaklanma başladı. Ermeniler yalnızca jandarma üzerine ateş açmakla kalmayıp Müslüman mahalleleriyle ilişkileri kesmek için evlerden açılan mazgallardan Müslüman halkın üzerine de ateş açıp evlerin neredeyse tümünün yanmasına sebep oldular. Bununla da yetinmeyip sancağın haberleşmesine engel olmak için telgraf ve telefon tellerini kestiler, şehre hâkim bir kayalık üzerine yapılmış olan Karahisar Kalesi’ne erzak, silah ve mühimmatın yanı sıra orada yaşayan Ermenileri de çıkarıp hayatlarını garanti altına aldılar.⁸¹ Böylece isyan eden Ermeniler, jandarma ve polise karşı daha güçlü bir direniş gösterdiler.

Ortaya çıkan bu isyanın hemen ardından 19 Haziran 1915 tarihinde Üçüncü Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa gönderdiği telgrafta, Şarkikarahisar’da yaşanan bu olayın Ermenilerin gerçek amaçlarını göstermesi açısından önemli olduğunu vurguladı. Ayrıca ordunun ihtiyacı olan iaşenin bir kısmının Trabzon, Şarkikarahisar

⁷⁹ *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri...*, s. 233.

⁸⁰ Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, (Ankara: Aydınlar Ocağı Yayınları, 1991), s. 193.

⁸¹ *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri...*, s. 233.

havalisinden sağlaması nedeniyle buraların düşmanca emeller taşıyan Ermenilerle dolu olmasını, ordunun yiyecek ihtiyacı ve emniyeti açısından tehlikeli olduğunu belirtti. Bu nedenle Ermenilerin Halep ve Musul bölgelerine sevk edilerek iskân edilmeleri fikrini Savunma Bakanlığına bildirdi.⁸² Meydana gelen şiddet olaylarının önlenememesi daha kapsamlı tedbirler almayı zorunlu hale getiriyordu.

Şarkikarahisar'da Ermeniler kaleye çekildikten sonra köylere gece baskınları verip, Müslümanları öldürerek mahalleleri ateşe vermeye başladılar ve büyük bir yangının çıkmasına sebep oldular. Yangını söndürmek için giden askerlere ve Müslüman halkın üzerine kaleden kurşun ve bomba yağdırıldığından dolayı hiçbir müdahalede bulunulamadı ve neredeyse bütün şehir yandı. İsyancılar her türlü teslim önerisine silahla karşılık verdikleri için kale 25 gün kuşatmada kaldı. Sonunda içeridekilerin onaylamasıyla yaptıkları bir çıkış hareketiyle üç yüzü aşkın eşkiya kaçtı, kalan kadın ve çocuklarla diğerleri teslim alındı. Şarkikarahisar yangını yüz binlerce liralık zarara neden oldu. Ayrıca bu olaylarda askerlerden 84 şehit, 140 yaralı, halktan 30 şehit ve 20 civarında yaralı vardı. Ermenilerden ise 230 dolaylarında ölü olduğu tespit edildi.⁸³ Cereyan eden bu olayda hem jandarmalardan hem de sivil halktan ölenler varken bir yanda da Ermenilerin kayıplarının olduğu dikkatlerden kaçmamalıdır. Yaşanan bu hadiseler sonucunda Sevk ve İskân Kanunu'nun kapsamı genişletilerek Giresun ve çevresi de göç edilecek yerler arasına alınmıştır. Ermeniler Giresun çevresinde de şiddet olaylarına karışıp isyan çıkarttıkları için bütün Anadolu'da olduğu gibi Giresun'dan da göç ettirilmişlerdir.

Göç kabilelerinden firar ederek ya da saklanarak bu çevrede kalmış olan Ermeniler çetelere katılıp Müslüman köylerini basmaya devam ettiler. 25 Ocak 1918'de gönderilen bir telgraftan anlaşıldığı üzere Ermeniler, Görele'nin doğusunda Filtiroğlu ile Aralıköz adındaki köyleri basmış ve yağmalamışlardı. Daha çok çetecilik faaliyetleriyle şiddet olaylarına devam etmişlerdi.⁸⁴ Bu bilgiler ışığında Ermenilerin çokta masum olmadığı ortaya çıkar.

⁸² *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, s. 187.

⁸³ *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri...*, s. 234; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, (S.82, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1892), s. 323.

⁸⁴ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, (C.II, Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005), s. 116.

1.2.3.4. Trabzon'daki Ermeni Olayları

Trabzon Anadolu'nun Karadeniz'de en işlek limanı olduğundan, özellikle buraya yerleşen Ermeniler, silah kaçakçılığında ve casusluk faaliyetlerinde bu limanlardan azami ölçüde faydalanarak teşkilatlandılar.⁸⁵ Ermeni Komiteleri Sivas, Şarkikarahisar, Erzurum, Van, Elazığ gibi bölgelerdeki Ermeni çetelerine silah yollanmasını Trabzon ve civarındaki iskelelerden bu bölgelere ticari eşya sevk eden büyük tüccarların yardım ve aracılığı ile yaptılar. Buradaki şubeler, özellikle yabancı memleketlerden ve Rusya'dan, İtilaf devletleri konsolosları, yabancı postaneleri aracılığıyla çok iyi bilgiler almakta ve merkezleriyle haberleşmelerini sağlamaktaydı. Rusya'ya giden ve gelen komitacılar da Rus, İngiliz, Fransız mesajlarını vapurlarıyla buradaki komite merkezlerine uğrayarak gereken düşünce aşılama çalışmalarında bulundular.⁸⁶

İngiliz Konsolos Longworth'a göre Ermenilerin huzursuzluklarının tek sorumlusu Hınçak Cemiyeti idi. Dağınık halde yaşayan Ermeni ırkı bir isyana ve bağımsızlığa kalkışamayacağından dolayı Hınçak Cemiyet'i, Ermenileri yol kesme, soygun ve kanlı şiddet olaylarına sevk etti.⁸⁷ Ermeni tahrikçileri ve işbirlikçileri Trabzon eyaletinde istenmese de olayların çıkmasına engel olunamadı.

Trabzon'da Ermeni olaylarının başlangıcı, 3 Ekim 1895 günü iki Ermeni'nin Trabzon'da misafir olarak bulunan eski Van valisi Bahri Paşa ile Trabzon komutanı Hamdi Paşa'ya sokakta saldırmaları ve yaralamalarıyla başladı. Asıl olaylar, 8 Ekim günü, İstanbul olaylarında biraderinin öldüğünü duyan Şinark isimli bir Ermeni'nin halkın üzerine rastgele ateş açması ile büyüdü. Bu saldırıya diğer Ermenilerin de katılması üzerine arbede başladı. Vali tarafından gerekli tedbirler alınarak Ermenilerin bulunduğu mahallere asker ve zabita sevk edilip olaylar ancak gece saatlerinde kontrol altına alınabildi. Bu kargaşa sırasında Trabzon'da 182 Ermeni, çevre köylerde de 21 kişi öldü ve 18 kişi de yaralandı. Müslümanlardan 21 ölü, 25 yaralı, Rumlardan ise 1 ölü vardı.⁸⁸ Vali Kadri Bey'in sürdürdüğü politika Trabzon'da yaşayan barışsever Ermeniler üzerinde etkili olsa da, Ermeni işbirlikçilerinin olaylarına mani olunamadı. Ahmet Halaçoğlu'nun naklettiğine göre Konsolos Longworth, 7 Şubat 1896 tarihli

⁸⁵ Süslü vd., *a.g.e.*, s. 182.

⁸⁶ *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri...*, s. 165.

⁸⁷ Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)", *Belleten*, (C.LXVII, S.250, 2003 Aralık), s. 904.

⁸⁸ Halaçoğlu, *İngiliz Konsolosu Longworth...*, s. 905; Rahmi Çiçek, "Trabzon'da Ermeni Nüfusu ve 1895 Ermeni Olayları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.16, (2001), s. 127-128.

raporunda Trabzon merkezde 400'den fazla kişinin öldüğünü, bu ölenlerden 102 kişinin Trabzon'a dışarıdan gelen Ermeni çete ve komite üyeleri olduğundan bahsediyordu.⁸⁹ Bu rapordan anlaşıldığı üzere olayların çıkması ve büyümesinde yerli Ermeni halkının değil dışarıdan gelen komite ve çete üyelerinin etkileri görülmüştü.

Trabzon ve çevresinde cereyan eden Ermeni olaylarının zaman içerisinde devam ettiği hatta Sevk ve İskân Kanunu'ndan sonra bile Ermeni çetelerinin Ruslardan destek alarak Müslüman halka zulüm uyguladıkları belgelerde zikredilmiştir. Vakfikebir Kaymakamlığı'nın 23 Mayıs 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne yolladığı telgrafta Ermenilerin başlattığı isyan hareketinin ayrıntıları şu şekilde ifade edilmişti: Ermeni çeteleri Viçe Nahiyesi'nin Sümela Köyü'nde Tahsildar Osman Efendi'nin evine sığınan birçok kadın ve çocuğu öldürdüler. Aynı zamanda Ab-ı Hemşin Köyü'nde otuz kişilik bir çete, birkaç evi kuşatarak kadın ve çocukları dereye götürüp orada öldürdü. Bu olaydan kurtulan iki kadının Ab-ı Süfla Köyü'ne gelerek buradaki kadınları Ermenilere karşı uyardıkları ifade ediliyordu. Yine Of kazasının Kelali Köyü'nde beş kişilik bir Ermeni çetesinin jandarmanın huzurunda bir kadına tecavüze yeltendikleri ve jandarmanın mani olmasıyla bu kişilerin öldürüldüğü kaydedilmişti. Ayrıca Of kazasından Türk askeri çekildikten sonra Ruslar ve Ermeniler orada birçok ulemayı ve hatta müftü efendiyi öldürdükleri Sürmene'deki halk arasında konuşulmaktaydı. Akçaabat'ın köylerinde Ruslar ve Ermeni çetelerinin Rum ahaliden de yardım alarak hayvan sürülerini toplayıp, birçok evi de yaktıkları ve kadınları da gerilere sürmekte oldukları gözlemlendi.⁹⁰

27 Mayıs 1916 tarihli Polis Müdüriyeti'nden gönderilen telgrafta Ermeni çetelerinin yaptıkları şu cümlelerle özetlenebilir: Ermeni çetesi ile karışık halde bulunan Rus kafilesi Of kazasının Lazandoz Köyü'nde kadınlara tecavüz edip kocalarını süngü darbeleriyle öldürdüler. Sürmene'nin ileri gelenlerinden Fortonzade Polad, İsmail Cibioğlu ve Saadeddin Efendilerin ifadelerinde ise Ruslar, Of kazasının Pervane Köyü'nde kendisinin gözü önünde eşinin ırzına geçtikten sonra Bican Ağa'yı süngü darbeleriyle öldürdü. Yine Of kazasının Purnak, Zimlekova, Zimle-i Kebir köylerine baskın yapıp ahaliyi öldürdüler. Of kazasının Alana (Alano) Köyü'nden ele geçirdikleri kadınları siperlerine götürerek tecavüz ettiler. Sürmene kazasının Linoztaş (Linostaş)

⁸⁹Halaçoğlu, *İngiliz Konsolosu Longworth...*, s. 906.

⁹⁰*Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I...*, s. 68-69.

Köyü'nde de aynı zulmü yaptıkları biliniyordu. Yomra Nahiye'sinin Karanlı Köyü'nden kırk yaşlarındaki bir kadının ifadesinde ise köylerinin düşman tarafından istila edilip köyden çıkmayan erkeklerden ihtiyarların hepsinin öldürüldüğünü, gençlerin ise toplanarak Ermeni çetelerine teslim edilip başka yerlere sevk edilmiş olduğunu, çocukların süngüyle öldürüldüğünü, kadınların ırzlarına geçildiğini anlatmıştı.⁹¹ Bu görgü tanığının ifadeleri meselenin anlaşılması noktasında önem taşımaktaydı. Ayrıca tüm bu olayların Rus askerlerinin katılımlarıyla birlikte Ermeni çeteleri tarafından yapıldığı aşikârdır.

Rusların Trabzon'da ilerlemeleri ile Ermeni çetelerinin Müslümanlar üzerinde yaptıkları zulüm paralellik gösteriyordu. Rus askerlerinin Maçka'yı işgalinden sonra Ruslarla birlikte hareket eden Ermeni çeteleri, Maçka kazasının İpsil köyündeki kadınlara tecavüz etmiş erkekleri ise süngü darbeleriyle telef edip eziyet ve işkence ederek öldürdüler. Bununla beraber birçok kimsenin evlerini arayıp mallarını yağmaladılar ve her türlü çirkinliği yapmaktan çekinmediler.⁹²

Ermeniler, Ruslardan buldukları destekle olayların şiddetini arttırdılar. Yomra Nahiye'sinde Kalafka köyü Müslümanlarını evlerinden toplayıp kadın ve erkekleri ayırarak erkekleri bilinmeyen bir yere götürdükleri, küçük kız çocuklarına ve kadınlara tecavüz ettikleri anlatılıyordu. Yeni doğmuş bir bebeği havaya fırlatarak altına tuttıkları süngüye tesadüf ettirmek suretiyle katlettikleri ifade olunmuştu. Benzer vakalara Maçka kazasının İpsil, Haçavra ve Soldoy köylerinde de rastlanmaktaydı.⁹³

Trabzon'daki olaylar 1890 yılındaki Ermeni ayaklanmalarıyla paralel olarak meydana geldi. Ancak Trabzon valisi Kadri Bey'in olaylar karşısında aldığı önlemler ve Ermenilere karşı uyguladığı politika sonucu çıkan olaylar fazla büyümeden kapandı. Sevk ve İskân Kanunu'ndan sonra çeteler kurarak şiddet olaylarına devam eden Ermeniler, Rusya'nın Trabzon'u işgaliyle birlikte varlıklarını daha güçlü bir şekilde gösterdiler. Bazen Rusların desteği bazen de Rumların yardımları ile Müslümanlara karşı şiddet olayları yaşandı.

Sevk ve İskân Kanunu'nun çıkmasından önce Trabzon Ermeni piskoposunun tavırları dikkat çekiciydi. Vali Cemal Azmi Bey Trabzon Ermeni piskoposunu şiddetle

⁹¹ Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I, s. 78-80.

⁹² Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I, s. 136-137.

⁹³ Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I, s. 235.

azarlamasına rağmen piskopos valiyi öven bir lisan ile 30 Mart 1915'te Patrikhane'ye bir telgraf çekti. Yapılan araştırma sonucunda diğer vilayetlerden de Patrikhane'ye aynı tarzda telgrafların yollandığı anlaşıl原因 bu durumun bir parola şeklini alması düşünüldüğü için 27 Nisan 1915 tarihili belgede dikkat edilmesi istendi.⁹⁴

1.3. GEÇİCİ SEVK VE İSKÂN KANUNU

1.3.1. Sevk ve İskân Kanunu'nu Hazırlayan Sebepler ve Alınan Tedbirler

Büyük devletler (İngiltere-Fransa-Rusya-Almanya) arasında ortaya çıkan kutuplaşmalar ve beraberinde gelen cepheleşmeler Birinci Dünya Savaşı'nın çıkacağına göstergeleriydi. Ermeni Meselesi, 8 Şubat 1914'te Sadrazam Said Halim Paşa ile Rus maslahatgüzarı arasında imzalanan antlaşma⁹⁵ ile Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesiyle kazandığı milletlerarası durumunu kaybetti ve tekrar Ayastefanos Antlaşması'na dönülerek Osmanlı-Rus meselesi haline geldi. Çünkü antlaşma hükümleri ile Osmanlı Hükümeti yalnız Rusya'ya karşı taahhütte bulunmaktaydı. Diğer devletler sadece genel müfettiş seçiminde söz sahibiydiler. Batılı devletlerin Rusya'yı bu konuda yalnız bırakmalarının sebebi ise Osmanlı topraklarının paylaşılması konularının görüşülmesiydi. Doğu ve Kuzey-Doğu Anadolu'yu Rusya'nın payı olarak görüyorlardı.⁹⁶ Bu nedenle batılı devletler aradan çekildiler ve Osmanlı'yı Rusya ile baş başa bıraktılar.

Artık Doğu illeri büyük devletlerce yarı resmi de olsa Rus bölgesi olarak kabul ediliyordu. Bunu resmileştirme yolu ise yaklaşan Birinci Dünya Savaşı idi. Ermenilerin etkili olabilmesi ve Rusların da cephede rahat etmesi için yapılması gereken Ermenilerin silahlandırılmasıydı. Bu yüzden Ruslar ve Ermeniler doğudaki faaliyetlerini artırdılar. Ermeniler, Rusya'nın desteği ve komitelerinin çabalarıyla örgütlü bir şekilde silahlanmaya başladılar.

Kars Konsolosluğu'nun 12 Temmuz 1913 tarihinde İstanbul'a gönderdiği telgrafta, Kars tarafından Osmanlı sınırları içerisine son zamanlarda çok miktarda silah

⁹⁴ BOA, DH-ŞFR, 468/141.

⁹⁵ Antlaşma metni için bkz. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, C.II*, s. 169.

⁹⁶ Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s. 30.

kaçırıldığı ve Rusların da bu işte aktif oldukları bildiriliyordu. Yine Van'daki İngiliz Konsolosu Ian Smith 10 Ocak 1914'te İstanbul'a gönderdiği raporunda, 1913 yılında Taşnakların Van'daki bütün köyleri teşkilatlandırmasından bahsediyordu.⁹⁷

1914 Haziran'ına gelindiğinde Taşnaksütyun Komitesi Erzurum'da sekizinci genel kongresini topladı. Yapılan toplantıda İttihat ve Terakki Hükümeti'nin Ermenilerle ilgili aldığı ıslahat kararlarını uygulama taahhüdünün aldatıcı olduğu ileri sürülerek, muhalefet etme kararı alınırken, Ermeni ileri gelenleri de patrikhane temsilcisi Gabriel Cevahirciyan başkanlığında toplantı yapıyordu. Bu toplantıya katılanlar Osmanlı Hükümeti'ni şüphelendirmemek için Ermenilerin Osmanlı Hükümeti'ne sadık kalmaları, askeri görevlerini yerine getirmeleri ve dış tahriklere kapılmamaları gibi kararları aldıklarını açıkladılar. Ancak açıklamalarının aksine, siyasi ve askeri gelişmelerin alacağı şekle göre bütün güçleri ile hazırlanmaya başladılar.⁹⁸

Osmanlı Devleti'nin zor durumda bulunduğu sırada bu durumdan yararlanmak isteyen Ermeni komiteleri Osmanlı topraklarındaki şubelerine şu talimatları veriyordu: "Rus ordusu sınırdan ilerler ve Osmanlı askeri çekilirse her tarafta eldeki vasıtalarla baş kaldırılacak, Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılacak, resmi binalar bombalanacak, iaşe depolarına sabotajlar düzenlenecek, ancak bunların aksine Osmanlı ordusu taarruza geçerse Ermeni askerleri Ruslara katılacak ve silah altına alınanlar kıtalarından kaçarak, Türk birliklerinin geri cephelerine zarar vermek ve ülke içinde çeşitli olaylar çıkarmak için çeteler kuracaktı."⁹⁹ Böylelikle her iki durumda da Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakılacaklar ve başarısız olması için var güçleriyle çalışacaklardı.

Savaş öncesinde Rusya'nın ve Ermeni komiteleriyle, kilise okulları ve çetelerin yürüttükleri propaganda ve silahlanma faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin 3 Ağustos 1914'te seferberlik ilan etmesiyle birlikte daha da hızlandı. Her açıdan Osmanlı Devleti zor durumda bırakılıyordu. Askere çağrılanlar katılmamaya, daha önce katılmış olanlar da kaçmaya başladılar. Ülke içerisinde güvenlik güçlerine karşı ilk silahlı saldırı Maraş/Zeytun'da başladı. Ermeniler 1 Eylül 1914'te isyan ederek yolcuları soymaya, etrafa saldırmaya başladılar. Bu saldırılar karşısında bazı askeri ve idari tedbirler alınsa da olaylar büyüyerek devam etti. Zeytun kaymakamı kışlaya çekilmek zorunda kaldı.

⁹⁷ Atıur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları...*, s. 16-17.

⁹⁸ Uras, *a.g.e.*, s. 579; Süslü, *a.g.e.*, 64; İlder, *a.g.m.*, s. 84-93. Erdal İlder kongrenin temmuz ayında toplandığını ve kongreye Osmanlı Hükümeti temsilcisinin veya temsilcilerinin katılmadığını belirtmiştir.

⁹⁹ Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s. 33; Süslü, *a.g.e.*, s. 65.

İsyan ancak askeri birlikler tarafından güçlükle bastırılabilirdi. Zeytun'da başlayan isyanı, Kayseri, Bitlis, Erzurum, Mamuretü'l Aziz, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ankara, Van, İzmit, Adapazarı, Hüdavendigâr, Adana, Halep, İzmir ve Canik'te meydana gelen isyanlar takip etti.¹⁰⁰ Birinci Dünya Savaşı sırasında bir yandan dönemin güçlü devletleriyle savaşmak zorunda kalan Osmanlı Devleti diğer yandan da içerisindeki Ermeni isyanlarını bastırmaya çalıştı.

1915 yılı başında meydana gelen Sarıkamış yenilgisi, Ermeni isyanlarının güçlenerek artması, ülke içerisinde yapılan aramalarda karşılaşılan silah cephanenin fazlalığı ve 1915 Nisan ayında Van ve çevresinde başlayan isyan hareketi dengeleri alt üst etti. Sonuçları bakımından en önemlisi Van İsyanı'ydı. İsyân esnasında Osmanlı Devleti, Çanakkale ve Irak cephelerinde savaşmakta, Van bölgesinde bulunan askerler ise, Rusların Kafkaslardan yaptıkları saldırılara karşı koymaya çalışmaktaydı. Ermeniler 15 Nisan 1915'te önce Van çevresinde, 17 Nisan'da Şatak'ta (Çatak-Van), 18 Nisan'da Bitlis'te ve 20 Nisan'da Van'ın merkezinde büyük bir ayaklanma başlattılar. Van ve çevresinde jandarmalar öldürüldü, karakollar ve Türk evleri saldırıya uğradı, resmi binalar yakıldı. Van jandarma tümeninin bir kısmı ile birtakım aşiretler Ermenilere karşı savaştılsa da ayaklanmayı bastıramadılar. Şiddetli çarpışmalardan sonra Rus-Ermeni baskısına dayanamayan Vali Cevdet Bey şehri boşalttı. 16/17 Mayıs gecesi Van, Rus ve Ermeni kuvvetlerinin eline geçti. Ermeniler şehir ve çevre halkından yüzlerce kişiyi öldürdü. 80.000 Müslüman Bitlis istikameti yönünde kaçmaya başladı. Osmanlı Hükümeti'nin bu isyanlar karşısında artık genel tedbirler alması bir zaruret haline geldi. Zira erkeklerin savaşta olduğu ve evlerde çoğunlukla yaşlıların, kadınların ve çocukların savunmasız olduğu, bunların ise ölüm tehdidi altında bulunduğu bir savaş ortamında devletin artık vakit kaybetmeden harekete geçmesi gerekmekteydi.

Osmanlı Devleti, ardı ardına çıkan ve giderek büyüyen Ermeni saldırıları ve isyanlarını bastırmak için ilk tedbiri Zeytun Ermenilerine karşı aldı. Zeytun olayları Antep ve civarını etkilemeye başlayınca hükümet bir tedbir olarak Zeytun ve Maraş civarından olaylara karışan Ermenileri Konya'ya sevk etti. Fakat burada da toplu halde bulunmaları, bir süre sonra Konya Ermenileri ile birleşmeleri tehlikeli olacağından sevk durduruldu. Diğer Ermenilerin de Halep'in doğusu ile Zor ve Urfa'ya sevkine karar

¹⁰⁰ Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları...*, s. 18-19; Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s. 34; Süslü, *a.g.e.*, 70.

verildi. Yapılan sevkler bir netice vermeyip olaylar devam edince Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, 6 Mayıs 1915 tarihinde Maraş Mutasarraflığı'na gönderdiği bir yazı ile bütün Zeytunluların ihracını emretti.¹⁰¹

Osmanlı ordusu içinde bulunan Ermeni erler ve Anadolu'nun birçok yerinde görevli Ermeni polis ve memurların sorunu da hükümetin birtakım tedbirler almasını gerekli kılmaktaydı. Başkumandanlığın 25 Şubat 1915 tarihinde bütün birliklere gönderdiği tâminde: Ermeni erler, seyyar orduda ve silahlı birliklerde kullanılmayacaktı. Emniyet içerisindeki polislerle ve Ermeni memurlarla ilgili de benzer uygulamalar yapıldı. 1 Nisan 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden vilayetlere yazılan emre göre; itimat edilmeyen ve olaylara karıştığı tespit edilen Ermeni polis ve memurların uygun bölgelere veya Ermeni olmayan vilayetlere gönderilmesi kararı alındı.¹⁰² Böylece bu kişilerin ihanet etme ihtimallerinin önüne geçilmek istendi.

Osmanlı Hükümeti, seferberliğin ilanıyla beraber Ermeni olaylarına karşı dokuz ay dayanabildikten sonra aldığı en köklü kararlardan birisi, 24 Nisan 1915 tarihli genelgeydi. Vilayetlere ve mutasarrıflıklara gönderilen bu genelge ile Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evrak ve vesikalarına el konulması ve komite elebaşlarının tutuklanması istendi. Dâhiliye Nezareti tarafından yayınlanan bu genelge üzerine İstanbul'da komite mensubu 235 civarında kişi tutuklandı. Çıkarılan geçici bir kanunla da gayrimüslimlerin ve bilhassa Ermenilerin elinde bulunan silahların toplatılması bütün vilayetlerden istendi.¹⁰³ Bu kanunla Ermenilerin elinde bulunan silahlar kontrol altına alınarak, kötü amaçlarla kullanılmasına engel olunmak isteniyordu.

1.3.2. Sevk ve İskân Kanunu'nun Çıkarılması

Van'daki isyan bütün hızıyla devam ederken, diğer bölgelerdeki Ermeniler de isyan etti. Osmanlı ordusu savaş alanında olduğu için cephe gerisinde meydana gelen olayları önleyemedi ve hükümetin aldığı geçici tedbirler de isyanları durduramadı. Başkomutan Vekili Enver Paşa bu duruma bir çare olmak üzere 2 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya gizli bir yazı gönderdi. Bu yazıda Van'daki Ermenilerin

¹⁰¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 1995), s. 6.

¹⁰² *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 6.

¹⁰³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 7; Süslü, *a.g.e.*, s. 109; Gürün, *a.g.e.*, s. 213; Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s. 44; Uras, *a.g.e.*, s. 608.

isyanlarını sürdürmek için daima toplu ve hazır bir durumda beklediklerini, Ermenilerin buralardan çıkarılarak isyan yuvalarının dağıtılması gerektiği düşüncesinde olduğunu bildirdi.¹⁰⁴ Enver Paşa, bu yazıda Van ve çevresinde isyan eden ve büyük sıkıntılar yaratan Ermenilere karşı yapılması gerekenler konusunda fikirlerini ilettiler. Buna göre, isyana devam eden bölge Ermenileri aileleriyle birlikte Rus sınırı içerisine gönderilmeli veyahut bu Ermeni ve aileleri Anadolu içerisinde çeşitli yerlere dağıtılmalıydı. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa ikinci seçeneğe yönelip, geçici kanun çıkartmadan Ermenilerin sevkini başlattı ve sorumluluğu tek başına üzerine almış oldu.¹⁰⁵ Böylece zamandan kazanarak olayların bir an önce kontrol altına alınmasını sağlamak amaçlanmıştı.

Talat Paşa önce Van, Bitlis ve Erzurum bölgelerinde bulunan Ermenilerin savaş alanı dışarısına çıkarılması konusunu ele alacaktı. 9 Mayıs 1915 tarihinde ilgili valilere gönderdiği emirde, 3. ve 4. Ordu komutanlarıyla işbirliği yaparak derhal uygulamaya geçilmesini istemekteydi. Ermenilerin Doğu Anadolu vilayetleriyle, bazı Güney Doğu Anadolu vilayetlerinden çıkarılarak, Diyarbakır vilayetinin güneyine, Fırat nehri vadisine ve Urfa-Süleymaniye yakınlarına gönderilmelerini istedi. Ermenilerin gittikleri yerlerde yeniden örgütlenmelerini ve isyan etmelerini engellemek amacıyla 26 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bir yazı gönderdi. Buna göre, Ermeniler gönderildikleri bölgelerde nüfusun %10'unu geçmeyecek, Ermenilerin kuracakları köyler elli haneden fazla olmayacak, göçmen Ermeni aileler, seyahat ve nakil suretiyle de olsa ev değiştirmeyecekti.¹⁰⁶

Bu ilk zorunlu göç operasyonunun yankıları, Ermenileri kendi çıkarları için destekleyen yabancı konsolosluklar, Katolik misyoner kuruluşları ve Rusya aracılığıyla kısa sürede Batı kamuoyunda konuşulmaya başladı. Rusya, İngiltere, Fransa gibi devletler 24 Mayıs 1915 tarihinde bir bildiri yayınlayıp Türkiye'de Ermenilerin öldürüldüğü yönünde propaganda faaliyetlerini başlattı.¹⁰⁷ Yapılan bu propaganda ve baskılar sonucunda Talat Paşa, tehcirin sorumluluğunu tek başına taşıyamayacağını anladığından 26 Mayıs'ta Sadaret'e bir tezkere gönderdi. Dâhiliye Nezareti'nin tezkeresinden bir gün sonra yani 27 Mayıs 1915'te "Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-u

¹⁰⁴ Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, (İkinci Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2012), s. 33.

¹⁰⁵ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 7.

¹⁰⁶ Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s. 48-50.

¹⁰⁷ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s. 37-38.

muvakkat” adıyla Sevk ve İskân Kanunu çıkarıldı¹⁰⁸ ve 1 Haziran 1915’te Takvim-i Vekayi gazetesinde yayınlanarak yürürlüğe girdi.¹⁰⁹ Dört maddeden oluşan bu kanun, devleti ve kamu düzenini korumaya yönelikti ve kanun metninde herhangi bir dini ya da etnik grubun belirtilmemesi önemlidir.

Neticede Dâhiliye Nazırı Talat Paşa’nın kendi başına gerçekleştirmeye koyulduğu sevk meselesi orduya devredilmiş oldu. Komutanlara; asayiş bozan, silahlı saldırgan ve direnişçileri tutuklama, casusluk ve vatana ihanet eden köy ve kasaba halkını tek tek veya toplu halde başka yerlere sevk ve iskân etme yetkileri verildi.

Çıkarılan Sevk ve İskân Kanunu’nun uygulanması, idarecilerin yorum ve kabiliyetine bırakılmadı ve uygulamada idarecilerin neyi, nasıl yapacakları da bir esasa bağlandı. Bu anlamda 30 Mayıs 1915’te Dâhiliye Nezareti İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti tarafından ”*Ahval-i Harbiye ve Zaruret-i Fevkalade-i Siyasiye Dolayısıyla Başka Mahallere Nakilleri İcra Edilen Ermenilerin İskân ve İaşesiyle Diğer Hususları Hakkında Talimatnamedir.*” başlığı ile talimatname yayınlanarak sevk ve iskânın nasıl yapılacağıın esasları belirlendi. Buna göre, sevke tâbi tutulacak Ermeniler can ve mal güvenlikleri sağlanarak nakledileceklerdi. Bütün taşınabilir mallarını ve hayvanlarını yalarında götürebileceklerdi. Sevk sırasında iaşeleri ise muhacirin tahsisatından karşılanacak, göç ettirilen Ermenilerin geride bıraktıkları malları kaydedilecek, mali ve iktisadi meseleleri halledilecek, terk edilen malların kayıt ve satışları ise mal sandıklarına bırakılacaktı. Gittikleri yerlerde arazi, emlak ve iş sağlanmasıyla ilgili

¹⁰⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, (C.III, Kıs. III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), s. 37-40.

¹⁰⁹Bu kanun 19 Mayıs 1331/1 Haziran 1915 tarihinde Takvim-i Vekayi, No:2189’da yayınlanmıştır.

Vakt-ı seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedâbir hakkında kanun-ı muvakkat

Madde: 1 Vakt-i seferde ordu ve kol ordu ve fırka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları ahali tarafından herhangi bir suretle evamir-i hükümete ve müdafaa-ı memlekete ve muhafaza-ı asayişe müteallik icraat ve tertibata karşı muhalefet ve silahlı tecavüz ve mukavemet görürlerse derakab kuva-i askeriye ile en şiddetli surette te’dibat yapmaya ve tecavüz ve mukavemet esasından imha etmeye me’zun ve mecburdurlar.

Madde: 2 Ordu ve müstakil kolordu ve fırka kumandanları icabat-ı askeriye mebni veya casusluk ve hiyanetlerine hissettikleri kura ve kasabat ahalisine münferiden veya müctemi’an diğer mahallere sevk ve iskan ettirebilirler.

Madde: 3 İşbu kanun tarih-i neşrinden mu’teberdir.

Madde: 4 İşbu kanunun mer’iyet-i ahkamına Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı me’murdur.

Meclis-i Umumi’nin ictima’ında kanuniyeti teklif olunmak üzere işbu laiha-ı kanuniyenin muvakkaten mevki’-ı mer’iyete vaz’ını ve kavanin-i devlete ilavesini irade eyledim.

13 Receb 1333 - 14 Mayıs 1331

Mehmet Reşad

Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı

Sadrazam Mehmet Said.

konulara da yer verildi. İskân edilen her aileye geçmişteki ekonomik durumları ve o günkü ihtiyaçları göz önüne alınarak uygun miktarda arazi verildi. Nezaretçe tanzim edilen talimatname çerçevesinde Dâhiliye ve Maliye Nezaretleri'ne mensup komisyonlar ilgili mahallerde görev yapacaktı.¹¹⁰ Ermenilerin sevk edilmesi ile ilgili her türlü tedbir hükümet tarafından alındı ve bir plan çerçevesinde göçü gerçekleştirecek yetkililere sunuldu.

Ancak bahsedilen talimatnamede yer alan maddeler, Ermeniler tarafından terk edilen mallar konusunda yapılacak muameleler için yeterli olmadı. Sonradan yeni bir talimatnameye ihtiyaç duyuldu. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti 10 Haziran 1915'te yeni bir talimatname yayımlandı ve Emval-i Metruke Komisyonları (Terkedilmiş Mallar Komisyonu) kurularak tehciye tabi tutulan Ermenilerin malları koruma altına alındı.¹¹¹ Dahiliye Nezareti İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti tarafından yayınlanan "*Ahval-i Harbiye ve Zaruret-i Fevkalade-i Siyasiye Dolayısıyla Mahall-i Ahara Nakilleri İcra Edilen Ermenilere Ait Emval ve Emlak ve Arazinin Keyfiyet-i İradesi Hakkında Talimatnamedir*" başlığı ile yayınlanan bu talimatnamenin maddeleri şu şekildedir:¹¹²

Madde 1: *Aher (başka) mahalle nakli icra edilen Ermenilere ait emlak ve arazi-i metruke ile diğer hususların işbu talimatname hükümleri dairesinde idare ve yürütülmesi memuriyet sınırları ve yetkileri aşağıdaki maddelerle belirlenen yazılı olan ve özel bir surette teşkil edilen Emval-i Metruke Komisyonlarına aittir.*

Madde 2: *Bir köy veya kasabanın tahliyesi ardından nakl edilen ahaliye ait ve içerisinde eşya bulunan bütün bina ve yapılar İrade Komisyonu tarafından ataması yapılacak memur veyahut heyet-i mahsusa (özel bir heyet) tarafından derhal mühürlenerek muhafaza altına alınacaktır.*

Madde 3: *Muhafaza altına alınan eşyanın cins, miktar, kıymet miktarları ve sahiplerinin ismiyle ayrıntılı bir şekilde kaydedildikten sonra kilise, mektep, han gibi depo şeklinde kullanılabilir elverişli mahallere nakil ettirilip sahipleri ayrıt edebilecek surette ayrı ayrı konularak muhafazasına itina edilecektir. Söz konusu eşyanın nitelik ve miktarı ile birlikte sahiplerini topladıkları ve muhafaza edildikleri mahallerin kaydedildiği bir zabıt varakası tanzim edilerek aslı mahalli hükümete ve aslının aynısı olan sureti ise Emval-i Metruke İdare Komisyonu'na verilecektir.*

¹¹⁰ ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1030, Fih. 1.

¹¹¹ Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları...*, s. 25.

¹¹² ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1030, Fih. 1-2.

Madde 4: Sahipleri bilinmeyen taşınabilir mal (emval-i menkule) ve eşyalar bulunduğu köy namına kayıt edilerek muhafaza edilecektir.

Madde 5: Mevcut emval-i menkule arasında durmakla bozulması muhtemel olan eşya ile hayvanat adı geçen komisyonunun tensip edeceği bir heyet tarafından müzayede de alenen satılarak bedeli sahipleri belli olduğu takdirde sahibi namına, değilse eşyanın bulunduğu köy veyahut kasaba namına emaneten mal sandıklarına teslim edilecektir. Satılan eşyanın cins, miktar, kıymet ve ait olduğu yer ve müşterisi ile satış bedeli ayrıntılı olarak özel bir deftere kayıt edilerek sonucu heyet-i müzayede tarafından tasdik edilecektir. Bununla birlikte tarih şerhi düşülmek üzere bir zabıt varakası tanzim edilerek aslı mahalli hükümete ve aslının aynısı bir sureti de Emval-i Metruke Komisyonu'na verilecektir.

Madde 6: Kiliseler de mevcut eşya ve tasvir ve mukaddes kitaplar deftere kayıt edilerek zabıt varakasına eklenmek suretiyle mahallerinde muhafazalarına itina olunacak ve sonradan kilisenin bulunduğu köy ahalisinin iskân edildiği yere gönderilecektir.

Madde 7: Nakl edilen ahalden her birine ait emlak ve arazi-i metrukenin cins, tür, miktar ve kıymetleri isimleriyle deftere kayıt edilecek ve her köy ve kasabaya ait emlak-ı arazi-i metruke cetvelleri tanzim edilerek İdare Komisyonu'na verilecektir.

Madde 8: Emlak ve arazi-i metrukede yetiştirilecek mahsulat ve ziraat bulunduğu takdirde komisyon tarafından tensib edilecek kişilerden oluşan bir heyet tarafından müzayede ile satılarak bedelleri sahipleri namına emaneten mal sandığına teslim edilecektir. Tanzim olunacak bir zabıt varakasının aslı mahalli hükümete, aslının aynısı olan bir sureti de İdare Komisyonu'na gönderilecektir.

Madde 9: Mevcut ürün ve mahsullere müşteri bulunmadığı takdirde kefalet altında mukavele ile yarıya bölünerek taliplerine verilmesi caiz olup bu suretle vaki olan kiralama veya satıştan elde edilen meblağlar da sahipleri namına geçici olarak mal sandıklarına teslim edilecektir.

Madde 10: Nakledilen ahaliye ait emval-i gayrimenkulenin tasarrufuna ait sahibi tarafından göç sonrasında tanzim edilen vekâletnameler üzerine hiçbir muamele yapılmayacaktır.

Madde 11: Tahliyesi gerçekleştirilen köylere muhacir yerleştirilecek ve mevcut mesken ve araziler her ailenin ihtiyaç ve ziraat kabiliyetine göre göz önüne alınarak geçici ilmühaberlerle muhacirine dağıtılacaktır.

Madde 12: Yerleştirilen muhacirinin nüfus kaydına esaslı bir şekilde ayrıntılarıyla düzenli ve hane itibariyle isimleri, yaşları, geldikleri mahalleri, iskan tarihleri ve yerleri deftere kayıt edilecektir. Muhacirlerin kendilerine tevdi edilen mesken ve arazilerin cins, tür, miktar, kıymetleri ile mevkileri deftere kayıt edilecektir. Ayrıca bunlara hangi suretle iskân edildikleri, kendilerine verilen emlak ve arazi miktarını açıklayan birer ilmühaber verilecektir.

Madde 13: Köylerde mevcut binalar ve dikilmiş ağaçların güzelce muhafazası o köye yerleştirilen muhacirin müstakilen mesul oldukları cihetle tahribat vukuunda kimin tarafından yapıldığına bakılmayarak bedeli köylünün tamamına ödettirilerek failleri derhal köyden ihraç edilecek ve muhaceret hukukundan düşürülecektir..¹¹³

Madde 14: Muhacir iskânından geriye kalan köylere civarda bulunan mevcut seyyar aşiretler iskân edilecek ve haklarında muhacirlere yapılan muamelenin aynısı yapılacaktır.

Madde 15: Şehir ve kasabalardan tahliye edilen hanelere tercihen şehir ve kasabalı muhacirin yerleştirilerek eski iktisadi ve mali durumları ile imar kabiliyetleri nazarı itibara almak şartıyla kendilerine yeterli miktarda arazi verilecektir.

Madde 16: Dükkan, han ve fabrika, hamam ve depo gibi gelir getiren gayrimenkullere muhacirin iskanına elverişsiz binaların ve muhacirine verilenlerden kalan veyahut 18.maddede gösterildiği şekilde muhacirin uzmanlık ve kabiliyeti haricindeki emlak ve arazinin idare komisyonları veya onların gözetimi altında olarak mahalli maliye ve mülkiye memurlarından oluşan heyetler tarafından müzayede ile satılmas caizdir.

Madde 17: Şehir ve kasabalarda yerleştirilen muhacirinin nüfus sicillerine uygun bir şekilde muntazaman kaydedildikleri isim defterleriyle kendilerine verilen arazinin cins, miktar ve kıymetinin yazıldığı bir defter tutulacaktır.

Madde 18: Şehir ve kasabalar ile civarında mevcut bağ, bahçe, portakallık ve zeytinlikler ve bunlara benzeyen emlakın dahi imar ve muhafazalarına iktidar ve kabiliyeti olduğunu isbat eden ve buna dair senet vermek veya kefil göstermek şartıyla ihtiyaç ve imar kabiliyetleri nispetinde muhacirine tevzi olunabilecektir. Kimlere ne miktar emlak ve arazi verildiği mahsusen deftere kayıt edildikten sonra bu şekilde kendilerine mal verilenlerin eline durumu açıklayan ilmühaber verilecektir. Bunlardan

¹¹³ ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1030, Fih. 1-2.

muhacirine tevzi ve ita edilemeyenler 16. madde mucibince bil-müzayede ile satılacaktır.

Madde 19: *Vilayet dahilinde mevcut olan mahalli hükümetin izin ve muvaffakiyetiyle veyahut Dahiliye Nezareti'nin emri üzerine diğer vilayetlerden resmi yazı ile gönderilen muhacirin müstesna olmak üzere tahliye edilen köy ve kasabalara muhacir sıfatıyla yerleştirileceklerin veyahut yerleştirilmeyi isteyenlerin muhacirin sıfatına haiz olduklarını ve başka tarafa iskan edilmediklerini veyahut muhacirinden olup oralarda iskanları icra edilmek üzere suret-i mahsusa da gönderildikleri beyan eden resmi vesika göstermeleri şarttır.*

Madde 20: *İştirasına talip bulunmayan emlak ve arazinin imar ve muhafazasını bırakmadan veya tam muhafaza edemedenden dolayı vuku bulacak tahribat ve zararların tazminini taahhüt etmek ve bu babda güçlü bir kefalet göstermek şartıyla iki seneyi aşmamak üzere taliplerine kira karşılığında verilmesi caizdir.*

Madde 21: *Gerek satılan gerek kiraya verilen veya gelirinin eşit bir surette bölünmesi şartıyla tevzi edilen emlak ve arazinin türü ve miktarı, mahalli, satış bedeli ve kiracı ve müşterisinin tek tek yazıldığı cetveller tanzim edilecektir.*

Madde 22: *Satış bedeli ve kirasından elde edilen meblağ, sahibi namına emaneten mal sandıklarına tevdi edilerek sonradan vuku bulacak tebligat gereğince sahibine verilecektir.*

Madde 23: *Tahliye edilen köy ve kasabalarda mevcut bilcümle emval ve emlak-ı metrukenin işbu talimatname hükümleri gereğince yönetimi ve idaresi doğrudan doğruya Emval-i Metruke İdare Komisyonuna aittir.*

Madde 24: *İrade komisyonları emval-i metrukenin idaresi hususunda doğrudan doğruya Dahiliye Nezareti'ne bağlı ve ancak oradan gelecek emirler dairesindeki vazife ile mükellef olup bu babda ittihaz ve tatbik edecekleri karar ve icraattan mahalli hükümeti de durumdan haberdar edeceklerdir.*

Madde 25: *Talimatnamenin hükümlerinin tatbiki emval-i metrukenin muhafazası ve idaresi için icap eden komisyon ve heyetin teşkili Dahiliye Nezareti'nden izin alınması şartıyla maaşlı memurların istihdamı ve Dahiliye Nezareti'nden alacakları emirler ile işbu talimatname hükümleri dairesinde yönerge ve izahnameler tanzimi*

*emval-i metruke idare komisyonlarına aittir. Tanzim edilen talimat ve izahatnamelerin birer sureti nezaret makamı ile vilayete tevzi edilecektir.*¹¹⁴

Madde 26: *Tahliye edilen mahallere iskân edilmek üzere muhacir sevkiyle bağlantılı muamelelerin ifası muhacir komisyonu ve memurlarına ait ise de bu gibi mahallerde uygulanacak iskan muamelelerinin hızlandırılması ve tanzimi, muamelat-ı genel iskan muamelelerinin tetkik ve teftişi ile bu hususta mahalli hükümet ile istişare edilecektir. İstişare sonucu alınan kararların tatbiki Emval-i Metruke İdare Komisyonlarının vazife ve yetkisi dâhilindedir.*

Madde 27: *Komisyon müşahede ve tetkikleri ile kararlarını ve yapılan işlerin sonucunu en az 15 günde bir nezaret makamına ve vilayete bildirmekle mükelleftir.*

Madde 28: *Emval-i Metruke İdare Komisyonlarının mallarla ilgili işlerin idaresi hakkında ve işbu talimatname hükümleri dâhilinde yapılması gerekenlerle yazılı tebligatlarla belirtilen hususların gereği mahalli memurlar tarafından yapılmak zorundadır.*

Madde 29: *Emval-i Metruke İdare Komisyonlarına mensup azalar, tayin edildikleri muntıkadaki emval, emlak ve metruk arazinin idare ve muhafazasıyla hesap işlerinden müştereken mesuldürler.*

Madde 30: *Emval-i Metruke İdare Komisyonlar hususi surette tayin edilen bir reis (başkan) ile biri idari işlerin yürütüldüğü kısımdan diğeri ise maliyeden atanacak iki memur azadan oluşturulacaktır.*

Madde 31: *Muhaberat işleri başkan tarafından veyahut başkanın vekil tayin ettiği aza tarafından yine başkan namına icra edilir.*

Madde 32: *Emval-i Metruke Komisyon Başkanı münasip gördüğü azayı işbu talimatnamede yer alan bir hususun tetkik ve teftişi veyahut icrasına memur edebilir.*

Madde 33: *Emval-i Metruke Komisyonları başkanlarına Muhacirin Tahsisatı'ndan karşılanmak üzere birer buçuk azalardan her birine ise birer lira yevmiye tahsis olduğu gibi vazifelerinden ötürü memuriyet bölgelerini seyahatleri için de hususi bir şekilde ayrıca harcırah dahi alırlar.*

Madde 34: *Komisyon tayin edilmeyen veya gönderilmeyen vilayetlerde işbu talimatname hükümlerinin tatbiki mahalli hükümet merkezlerine aittir. (10 Haziran 1915)*¹¹⁵

¹¹⁴ ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1030, Fih. 1-2.

Bu komisyonlar boşaltılan köy ve kasabalardaki Ermenilere ait malları tespit ederek ayrıntılı defterlerini tutacaktı. Defterler üç adet olup biri mahalli kiliselerde, biri mahalli yönetimde ve üçüncüsü de komisyonda kalacaktı. Bozulabilir eşya ile hayvanlar açık arttırma ile satılacak ve parası korunacaktı. Komisyon bulunmayan yerlerde bu görevi mahalli görevliler yerine getirecekti. Ermeniler dönüncüye kadar bu malların korunmasından hem komisyon hem de mahalli yöneticiler sorumlu olacaklardı. Osmanlı Hükümeti devlet uhdesinde korunmaya alınan mallar için 26 Eylül 1915'te geçici bir kanun çıkararak bu kanunun icrasını sağlamak amacıyla 8 Kasım tarihinde bir de nizamname yayımlandı.¹¹⁶

Osmanlı Hükümeti'nin aldığı sevk ve iskân kararı, doğrudan doğruya cephelerin güvenliğini sarsacak bölgelere yani Kafkas ve İran cephesinin gerisinde bulunan Erzurum, Bitlis ve Van bölgesi ile Sina cephesi gerilerini oluşturan Mersin, İskenderun dolaylarına uygulandı. Ancak haziran ayından itibaren Ermenilerin Şebinkarahisar'da Türklere saldırmaları, Bursa ve civarında isyan çıkarmaları, Boğazlıyan kazasında Ermeni çetelerinin saldırıları gibi olayların artması ve bütün ülkede bir iç savaş ortamının yaratılması üzerine bu uygulamanın kapsamı genişletildi.¹¹⁷ Dolayısıyla Adana, Ankara, Antep, Aydın, Bolu, Bitlis, Bursa, Canik (Samsun), Çanakkale, Karahisar (Afyon), Konya, Kütahya, Mamuratü'l Aziz (Elazığ), Maraş, Niğde, Sivas, Trabzon, Urfa ve Van şehirlerinden Halep, Rakka, Deyr-i Zor, Kerek, Havran, Musul, Diyarbakır ve Cizre'ye Ermeniler sevk edilip iskânlarının gerçekleştirilmesini de kapsadı.¹¹⁸ Bu çalışmada ele alınan Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki Ermeniler de Sevk ve İskân Kanunu kapsamının genişletilmesi neticesinde sevke tâbi tutuldular. III. Bölüm'de Canik, Ordu, Giresun, Trabzon bölgesinden yapılan Ermeni göçleri ayrıntılı olarak incelendi.

Ermenilerin iskân edilecekleri yerler 5 Temmuz 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'nden Halep, Suriye, Musul, Trabzon vilayetleri ve Zor, Maraş, Canik sancakları ile birlikte Sevk ve İskân Kanunu kapsamındaki tüm vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen bir talimatla genişletildi. Bu talimata göre iskân bölgelerinin son şekli şu şekilde belirtilmiştir:

¹¹⁵ ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1445, Fih. 1-2.

¹¹⁶ ; Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s. 53.

¹¹⁷ Yusuf Sarıay, "Sevk ve İskân", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleleri*, Editör: Hikmet Özdemir, (Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No:122, 2007), s. 217.

¹¹⁸ Atnur, *a.g.e.*, s. 28.

- 1- Kerkük sancağının İran hududuna seksen kilometre mesafede kâin kasâbat ve kura dahi dahil olduğu halde Musul vilâyetinin havali-i cenubiye ve garbiyesi.
- 2- Diyarbakır hududundan yirmi beş kilometre dahilde Habur ve Fırat nehirleri vâdisindeki ma'mûreler dahil olmak üzere Zor sancağının cenub ve garbı.
- 3- Halep vilâyetinin kısm-ı şimalisi müstesna olmak üzere şark ve cenub ve cenub-ı garbisinde vâki kâffe-i kurâ ve kâffe-i kurâ ve kasabât ile Suriye vilâyetinin Havran ve Kerek sancakları dahil olmak üzere şimendifer güzergahlarından yirmi beş kilometre dahilde vâki kasabat kurada ahali-i Müslime nüfusunun yüzde onu nispetinde tevzî' ve iskân edileceklerdir. Sevkiâtın ona göre tertib ve icrası ta'mimen tebliğ olunur.¹¹⁹

Bu talimatname ile Ermenilerin iskan mahalleri doğuda İran sınırına, batı ve güney batı istikametinde Şam ve Kudüs gibi yerleri de içine alarak Suriye vilayetinin en güney noktasındaki Kerek'e kuzeyde ise Diyarbakır yakınlarına kadar çok geniş bir bölgeyi kapsayacak şekilde genişletildi.

12 Temmuz 1915 tarihinde İskân-ı Aşayir ve Muhacirin Müdüriyeti' nin Canik mutasarrıflığına gönderdiği belgede, Zor sancağına iskân edilen Ermenilerin %10 oranını aşması sebebiyle artık Zor sancağına iskân yapılmaması bildirildi. Sevk edilecek Ermenilerin Halep vilayetinin güneyi, Suriye vilayetinin doğusu ve Kerkük sancağına iskânlarının yapılması, güzergâhtaki sevk memurlarına da bu yönde talimat verilmesi emredildi.¹²⁰ Buna göre 12 Temmuz 1915 tarihi sonrasında Canik mutasarrıflığından sevk edilen Ermenilerin Halep, Suriye vilayeti ve Kerkük sancağına iskân edilmeleri bekleniyordu.

12 Temmuz 1915 tarihli başka bir şifrede Ermenilerin nakil ve sevkleri esnasında velisiz kalması muhtemel olan çocukların Ermeni ve ecnebi bulunmayan köy ve kasabalardaki ileri gelen eşrafa dağıtılmaları istendi. Ayrıca çocukların sayısı artacağından dolayı geçim sıkıntısı çeken ailelere verilecek çocuklar için de muhacirin tahsisatından aylık 30 kuruş verilmesi münasip görülerek gerekli kişilere bildirildi.¹²¹ Uzun süreli bir yolculuğa dayanamayacak çocukların sevk edilmeyerek güvenlikleri temin edilmeye çalışıldı.

¹¹⁹ BOA, DH-ŞFR, 54/315.

¹²⁰ BOA, DH-ŞFR, 54/413; ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1030, Fih. 001-5.

¹²¹ ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1030, Fih. 001-5.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİ NÜFUSU

2.1. SEVK VE İSKÂN ÖNCESİ ERMENİ NÜFUSU

Osmanlı Devleti'nin bir yeri aldıktan sonra alınan yerde tahrir yapmak suretiyle bölgenin nüfusu dâhil vergilendirilebilecek her şeyini kayıt altına aldığı bilinmektedir. Ancak bu kayıtlar bölgesel olduklarından dolayı tarihçilerin faydalanması noktasında net sayıları değil ancak tahmini sayıları ifade etmektedir. Osmanlı Devleti'nde ilk genel nüfus sayımı ve arazi yazımı II. Mahmut döneminde 1830'da yapıldı. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra yeni kurulacak orduya asker temini ve vergi kaynaklarının tespiti için Anadolu ile Rumeli'de erkek nüfusu tespit etmek amaçlandı.¹²² Osmanlı toprakları genelinde nüfus sayımı belli aralıklarla devam etti. Bu sayımların sonuçları 1893 yılında Padişah II. Abdülhamit'e sunuldu. Yapılan genel nüfus sayımında, sayımı tamamlanan kişilere nüfus teskeresi adında resmi bir kimlik kartı verildiği ve bu teskere olmadan hiçbir iş yapılamaz hale getirildiğinden bu sayımın sıhhatli olduğu kabul edilmektedir. Aynı zamanda Ermeni asıllı memurlara da nüfus sayımında görev verildi. Ayrıca 1892'de kurulan İstatistik Umum Müdürlüğü'nün başına 1897-1903 yılları arasında Mıdırgıç Şinabyan isimli bir Ermeni getirildi. Nüfus sayımı yapıldıktan sonra, her kazada oluşturulan nüfus müdürlükleri yeni doğum ve ölümleri kaydetti ve böylece nüfustaki değişikliklerin tespiti mümkün oldu.¹²³ Osmanlı Devleti'nde modern anlamda nüfus sayımı yapılmadığı ileri sürülerek, Babîâli'nin verdiği rakamların yanlış olduğu iddia edildi. Ancak Osmanlı yönetimi bu iddiaya en iyi cevabı içeride Ermeni sorununun en yoğun olduğu dönemde bir Ermeni'yi İstatistik Umum Müdürlüğü'nün başına getirerek, Ermeni asıllı memurları da nüfus sayımında görevlendirerek vermiş oldu.

Rusya'nın Kafkaslarda izlediği politika sonucu, Kafkaslardan Anadolu'ya yoğun bir Müslüman göçü gerçekleşirken Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimler de Kafkasya ve Kırım sahasına göç ettiler. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde ekonomik sıkıntı içinde olan toplum başka yerlerde iş bulmak amacıyla göç ederek bir çözüm üretmeye çalışıyordu. Bir kısmı ülke içindeki iş imkânının biraz daha fazla olduğu şehirlere göç etmekteydi.

¹²² Süslü, *a.g.e.*, s. 18.

¹²³ Gürün, *a.g.e.*, s. 93.

Gayrimüslim cemaat ise Kırım ve Kafkasya'yı Rusya'nın izlediği iskân siyasetinden dolayı göç sahası olarak düşünüyorlardı.¹²⁴ Ermeni nüfusu, 1827-1828 ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşlarında Doğu Anadolu'daki toprakların bir kısmının Rusların eline geçmesi ve bir kısım Ermeni'nin de kendi istekleriyle Rusya'ya göç etmesi sebebiyle azaldı. 1829'da Rus ordusu Erzurum'dan çekilirken 40.000 civarındaki Ermeni onlarla birlikte Güney Kafkasya'ya, 120.000 civarındaki Ermeni de 1878-1890 arasında aynı şekilde Rusya'ya göç etti.¹²⁵ Rusya'ya yüz binlerce Ermeni göç ettiğinden dolayı bu göçlerle paralel olarak Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni nüfusunda bir düşüş gerçekleşti.

Samsun ve çevresinden de Rusya'ya göçlerin olduğu bilinmektedir. 1860'lı yıllarda Samsun kırsalından gelen Ermeni ve Rumlar Rusya hâkimiyetindeki Kafkasya'ya göç etmek üzere Samsun limanında birikerek kiraladıkları deniz araçlarıyla Rusya'ya gittiler. Ancak gittikleri yerlerde bekledikleri huzur ve asayîşi bulamayarak pişman bir şekilde ocaklarına geri dönmeye çalıştılar.¹²⁶ 1907 yılında Samsun limanından en az 1.500 dolayında Ermeni nüfusun Rusya'ya göç ettiği bilinmektedir.¹²⁷

Ermenilerin Rusya dışında Amerika'ya da göç ettiği görülmektedir. İlk etapta 1820'li yıllarda Anadolu'ya gelen Amerikalı misyonerlerin başlattığı bir eğitim seferberliği sonucu Ermeni gençler eğitimlerini sürdürmek amacıyla Amerika'ya gitmeye başladılar. Daha sonra küçük esnaf, zanaatkârlar ve köylüler Amerika'ya göç etmeye ettiler. 1890'lı yıllarda Anadolu'da meydana gelen isyan hareketi sonucunda ihtilâlcî komite üyelerinin de Amerika'ya göç ettiği biliniyordu. Neticede 1892 yılının sonlarında 10.000 Ermeni Amerika'ya göç etti.¹²⁸ Görüldüğü gibi Sevk ve İskân Kanunu öncesinde çeşitli tarihlerde binlerce Ermeni Rusya ve Amerika başta olmak üzere çeşitli ülkelere göç etti. Misyonerlik faaliyetleri, Osmanlı Devleti'ndeki ekonomik sıkıntı ve 1890'dan itibaren tüm Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Doğu Karadeniz bölgesinde de yaşanan Ermeni olayları sonucu göçler yaşanmıştı.

Trabzon Valisi Kadri Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 19 Mayıs 1896 tarihli raporda, Şarkikarahisar, Arapkir, Suşehri taraflarından ve amele

¹²⁴ Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, (Trabzon: Serander Yayınları, 2006), s. 284.

¹²⁵ Süslü, *a.g.e.*, s. 20.

¹²⁶ Nedim İpek, "Kuruluşundan Cumhuriyet'e Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri, *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Editör, Cevdet Yılmaz, (Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), s. 183; İpek, *a.g.e.*, s. 286.

¹²⁷ İpek, *a.g.m.*, s. 183.

¹²⁸ İpek, *a.g.e.*, s. 290.

güruhundan birçok Ermeni'nin Dersaadet ve başka mahallere gitmek üzere yol tezkereleriyle Giresun'da toplanmakta oldukları ve bu kişilerin Dersaadet'e gönderilemediği için zorluk çekmekte oldukları Giresun Kaymakamlığı tarafından bildirilmişti.¹²⁹ Başka bir belgede ise Merzifon Ermeni cemaatinden Açder oğlu Artin, eşi ve dört çocuğu ile Şarkikarahisar'ın Çardak karyesi ahalisinden Aronoğlu zevcesi Margarit ile kızı Eznik Amerika'nın Newyork şehrine gitmek üzere pasaport Şarkikarahisar nüfus idaresince 10 Temmuz 1907 tarihinde verildi.¹³⁰ Ermenilerin göçleri süreç içerisinde tedricen devam etti. Bu göçler sonucu Amerika'da 50.000 nüfuslu bir Ermeni kolonisi oluştu.¹³¹

Ermenilerin yurt dışına olan bu göç yönü bazı zamanlarda değişerek tam tersine Anadolu yönüne çevrildi. Amerika'ya göç edenlerin büyük kısmı Amerikan vatandaşı olur olmaz geri dönmeye teşebbüs ediyordu. 1830 Türk-Amerikan Ticaret Antlaşması ile Amerikan vatandaşlarına Türk mahkemelerinde muhakeme edilemez ayrıcalığını tanıdı.¹³² Bu durumun verdiği serbestiyet içinde Amerikan vatandaşlığına geçen Ermeni göçmenler fesat çıkarmak maksadıyla Anadolu'ya geri geliyordu. Hükümet tarafından geri dönüşlerin önlenmesi hususunda bir takım önlemler alındı.

İlk olarak vatandaşlık değiştirenlerin yeniden tebaalığa kabul edilmemesi şeklinde bir karar alınarak geri dönüşler önlenmeye çalışıldı. Ancak Amerika'nın bir Amerikan vatandaşının Osmanlı topraklarında ikamet etme hakkından yoksun bırakılamayacağını bildirmesi ile bu sorunun önüne geçilemedi. Bu kez Meclis-i Vükelâ tarafından alınan karara göre devletin müsaadesi olmadan Amerikan vatandaşlığına geçenler geri dönmeleri halinde yine Osmanlı vatandaşı sayılacaklardı.¹³³ Bir başka deyişle hükümet Amerika'ya giden Ermenilerin ülke içinde asayiş ve güvenliği tehdit etmesinden dolayı Anadolu'ya geri dönüşlerini önlemeye çalışmaktaydı.

Benzer durum Rusya'ya göç eden Ermeniler için de geçerliydi. Göç edenlerin bir kısmı süreç içerisinde deniz ve kara yolu ile geri dönmek istediler. Örneğin 1894 yılının Ağustos ayı içerisinde Rusya'ya firar ederken yakalanan 30 Ermeni; Ruslar tarafından Osmanlı makamlarına teslim edildi. Fakat bu Ermeniler Osmanlı Devleti

¹²⁹ BOA, DH-ŞFR, 192/27.

¹³⁰ BOA, DH-TMIK.-M, 255/26.

¹³¹ İpek, *a.g.e.*, s. 299.

¹³² İpek, *a.g.e.*, s. 295.

¹³³ İpek, *a.g.e.*, s. 296.

tarafından da kabul edilmek istenmediler. Bu 30 firari Ermeni, Rus makamları tarafından kabul edilmese de Erzincan müşirliğinin 8 Eylül 1894 tarihli telgrafına göre mahalli hükümet tarafından 23 Ağustos 1894'te Rusya makamlarına iade edildi. Ayrıca yurt dışına giden Ermeniler dönüşlerinde yanlarında pasaportsuz olan Ermenileri de getirerek bunları ülke içine izinsiz sokmaya çalıştılar.¹³⁴ Osmanlı Devleti, gerek Rusya tarafından iade edilmek istenen Ermeniler ile gerekse kendi rızaları ile dönmek isteyen Ermeni kabilelerini, aralarında komitecilerin bulunabileceği endişesiyle kabul etmedi.¹³⁵ Bu sebeplerle Osmanlı Devleti yurt dışından tekrar geri gelmek isteyen Ermenilerin ülke içerisine girmeleri konusunda temkinli davrandı.

Ermenilerin göçleri sonucu boşalan arazilere 1877-78 Osmanlı Rus harbi sonrası gelen göçmenler yerleştirildi. Ancak uzun yıllar sonra da olsa geri dönmek isteyen veya bıraktıkları arazilerin bedellerini almak isteyen Ermeniler çıkabiliyordu. 1913 yılında Ordu kazasında, Taşbaşı Orta mahallesinden olan Berberoğlu Artin, Delikkaya köyündeki arazisinin Batum göçmenlerine verildiğini belirterek arazisinin bedeli veya iadesini istemişti. 1886 yılında tahsis edilen arazinin üzerinden 27 yıl geçtikten sonra başvurduğundan dolayı yetkililer uzun yıllar muhacirlerin tasarrufunda kalan ve imar edilen toprakların iadesinin artık mümkün olmayacağını, kabul ettiği takdirde bu arazilerinin yerine kendisine boş arazi verilmesini, buna da razı gelmiyorsa bedelinin ödenmesini kararlaştırdı.¹³⁶ Sevk öncesinde yaşanan göç hadiseleri Ermeni nüfusunun azalması üzerinde etkili olurken Kafkaslardan gelen Müslüman göçlerinin de Türk nüfusunun artmasında etkili olduğu söylenebilir. Bu bağlamda aşağıda verilecek olan nüfus oranlarında hızlı artış ve azalmaların nedenlerini 19. yüzyıl boyunca yaşanan bu göç hadiseleri ile açıklamak mümkündür.

Ermeni nüfusunu sadece Osmanlı Devleti kaynaklarını inceleyerek vermek birtakım itirazlara sebebiyet verebileceğinden dolayı Ermeni, Batı ve Osmanlı Devleti kayıtlarına göre incelemekte fayda vardır. Ermeni kaynakları genellikle Patrikhane'nin verdiği rakamları nakleder. Örneğin, Ermeni patriği tarafından 1912 yılında çıkarılan

¹³⁴ Selim Hilmi Özkan, "Osmanlı Devleti'nden İran'a Ermeni Göçü ve Sonuçları (1878-1915), *Tarihte Türkler ve Ermeniler Merkez ve Taşrada Ermeniler Nüfus ve Göç*, (C.7, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), s. 184.

¹³⁵ Sezaî Balcı, "Tehcir Öncesi Dönemde Türkiye'den Rusya'ya Ermeni Göçü (1876-1915), *Tarihte Türkler ve Ermeniler Merkez ve Taşrada Ermeniler Nüfus ve Göç*, (C.7, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), s. 235.

¹³⁶ İlhan Ekinci, "19.Yüzyılda Ordu Kazasında Ermeni Nüfusu ve Göçler", *Yeni Türkiye*, S.60, (2014), s. 440.

istatistik tablosu, doğunun altı vilayetindeki (Van, Bitlis, Sivas, Erzurum, Harput, Diyarbakır) Hıristiyanların toplam sayısını 1.183.000 olarak ya da toplam nüfusun %45,2'si olarak; Ermenilerin sayısını ise resmi Osmanlı sayımındaki rakamın neredeyse iki katı olan 1.018.000 olarak vermişti. Patrik, Müslümanların toplam sayısını 1.178.000 veya toplam nüfusun %45,1'i olarak, yani Hıristiyanların yüzdesinden küçük bir farkla daha az olarak belirtiyordu. Patriğin istatistiklerine göre, nüfusun geri kalan %9,7'sini diğer dinler oluşturmaktaydı. Söz konusu olan diğer dinler, Kızılbaş, Zaza, Çarıklı ve Yezidilerden, yani Sünni olmayan diğer Müslüman topluluklarla Alevilerden oluşmaktaydı. Bunlar, Hıristiyanların Doğu Anadolu'da çoğunluğu oluşturduğu savını desteklemek üzere "Müslüman olmayanlar" diye sınıflandırılmıştı. Yani aslında Müslümanları ya etnik ya da mezhepsel farklarından dolayı Müslüman nüfusun dışında bırakmak suretiyle Hıristiyan nüfusunu yüzdelik oranda öne çıkarmaya çalışmıştı.¹³⁷

Modern Ermeni yazarlar ise başkalarının verdikleri rakamları belirtmeyi tercih etmişlerdi:

- Hovannisian Türkiye'deki Ermeni nüfusunun, 1914'den önce, 2.000.000'dan az ama 1.500.000'dan fazla olduğunu yazar.
- Pastırmacıyan, 1914'de dünyada 4.100.000, Osmanlı İmparatorluğu'nda 2.100.000, Rusya'da 1.700.000 Ermeni olduğunu yazar.
- Jacques de Morgan 1914'de Türkiye'de 2.380.000 Ermeni olduğunu, dünya Ermeni nüfusunun ise 4.160.000 olduğunu, 1914'den sonraki olaylar sebebiyle bu nüfus düşse de gene 3.000.000 civarında olduğunu kaydeder.¹³⁸
- Basmacıyan, 1915'te Türkiye'de 2.380.000 dünyada ise toplam 4.160.000 Ermeni nüfusu bulunduğunu yazar.¹³⁹
- Patrik Ormanyan, o tarihlerde Türkiye'deki Ermeni nüfusunu 1.579.000 olarak göstermektedir.¹⁴⁰
- Marcel Leart, Patrikhane verilerine dayanarak, 1882 yılına ait Ermeni nüfusunu 2.560.000 olarak göstermekteydi.¹⁴¹

¹³⁷ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Çev, Bahar Tırnakçı, (İkinci Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), s. 31.

¹³⁸ Gürün, *a.g.e.*, s. 85-86.

¹³⁹ Uras, *a.g.e.*, s. 130.

¹⁴⁰ Uras, *a.g.e.*, s. 138.

Batılı yazarlar ise Ermeni nüfusu ile ilgili rakamları şu şekilde vermiştir:

- Ludovic de Constenson, dünyadaki Ermeni nüfusunu 1913 itibarıyla 3.100.000, Türkiye'dekini 1.400.000, Rusya'dakini 1.550.000 olarak vermektedir.
- Christopher Walker, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Türkiye'de 1.500.000-2.000.000 Ermeni olduğunu yazar.
- H.F. Tozer, 1877'de Asya Türkiyesi'nde 700.000 Ermeni olduğunu yazar.
- Clair Price, Türkiye'de savaştan önceki Ermeni nüfusunu 1.500.000, Rusya'dakini 1.000.000 olarak gösterir.
- Alexander Powell, dünya Ermeni nüfusu için 3.000.000'u geçmez der, Türkiye'de 1.500.000, Rusya'da 1.000.000 Ermeni olduğunu belirtir.
- Lynch, Ermeni nüfusu konusuna detaylı bir şekilde eğilmiştir. Ona göre Ermeni nüfusu 1.325.246'dır.¹⁴²
- Hem Osmanlı hem de Batılı kaynaklarla konuya yaklaşan Stanford J. Shaw ise, 1914 yılında 15.044.846 Müslüman karşılık 1.229.007 Ermeni nüfus olduğunu kaydeder.¹⁴³
- Yabancı kaynaklar içinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfusu en geniş şekilde araştıran Vital Cuinet'dir. Fransız seyyah Ermeni nüfusunu 1.475.011 olarak hesaplar.¹⁴⁴
- Fransız Sarı Kitabı, Cuinet'in rakamlarını aynen almaktadır. 1897'de genel nüfusu 14.856.118, Ermeni nüfusunu ise 1.475.011 olarak vermektedir.¹⁴⁵
- Alman Papaz Johannes Lepsius o tarihler için Ermeni nüfusunu 1.600.000 olarak belirtir.¹⁴⁶
- 1917 İngiliz Salnamesi'nde ise Türkiye'deki toplam Ermeni nüfusu 1.056.000 olarak kaydedilmişti.¹⁴⁷

Ermeni ve batılı yazarların verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni nüfusu 1.000.000-

¹⁴¹Uras, *a.g.e.*, s. s. 138-140; Kamuran Gürün bu nüfus miktarını 2.660.000 olarak vermiştir. Bkz. Gürün, *a.g.e.*, s. 86.

¹⁴²Gürün, *a.g.e.*, s. 91-92.

¹⁴³Süslü, *a.g.e.*, s. 19.

¹⁴⁴Gürün, *a.g.e.*, s. 92.

¹⁴⁵Uras, *a.g.e.*, s. 141.

¹⁴⁶Uras, *a.g.e.*, s. 138.

¹⁴⁷Uras, *a.g.e.*, s. 140.

1.500.000 ile 2.000.000 arasında değişmekteydi. Sonuç olarak bu oranlara bakılarak bile Ermeniler tarafından verilen nüfus bilgilerinin tamamen siyasi ve yanıltmaya yönelik olduğunu, bilimsel gerçeklikten uzak ve Avrupa üzerinde bir kamuoyu algısı yaratmak kastında olduğunu anlamak mümkündür.

Resmi Osmanlı kaynaklarına dayanarak Ermeni nüfusunu incelediğimizde, 1914 yılında Ermeni nüfusu 1000'i geçen vilayet ve bağımsız sancaklar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2: Osmanlı Kaynaklarına Göre 1914 Yılında Ermeni Nüfusu

İstanbul Vilayeti	84.093	Edirne Vilayeti	19.888
Adana Vilayeti	57.686	Aydın Vilayeti	20.766
Halep Vilayeti	49.486	Ankara Vilayeti	53.957
Beyrut Vilayeti	5.288	Bitlis Vilayeti	119.132
Bursa Vilayeti	61.191	Kastamonu Vilayeti	8.959
Diyarbakır Vilayeti	73.226	Erzurum Vilayeti	136.618
Konya Vilayeti	13.225	Mamuretü'lAziz Vilayeti	87.864
Sivas Vilayeti	151.674	Suriye Vilayeti	2.533
Trabzon Vilayeti	40.237	Van Vilayeti	67.792
Bolu Sancağı	2.972	Canik Sancağı	28.576
Eskişehir Sancağı	8.807	İzmit Sancağı	57.789
Kudüs Sancağı	3.043	Kayseri Sancağı	52.192
Kalei Sultaniye Sancağı	2.541	Kara Hisarı Sahip Sancağı	7.448
Karasi Sancağı	8.704	Kütahya Sancağı	4.548
Maraş Sancağı	38.433	Niğde Sancağı	5.705
Urfa Sancağı	18.370	Antalya	630
İçel	341	Menteşe	12
Çatalca	842	Zor	283

Toplam Ermeni nüfusu 1.294.851 olup devletin toplam nüfusu olan 18.520.016 içindeki oranı %6,9'dur. ¹⁴⁸

¹⁴⁸ Gürün, *a.g.e.*, s. 103-104.

2.2. DOĞU KARADENİZ BÖLGESİ'NDEKİ TÜRK-ERMENİ NÜFUSU

2.2.1. Trabzon Merkez Sancağı'ndaki Türk-Ermeni Nüfusu

Trabzon'un 1461 yılındaki fethinden itibaren Türkleşmesi hız kazandı ve bir Türk yerleşimi haline gelmeye başladı. Osmanlı Devleti, şehri fethetmeden önce de Türkleşme hareketinin şehrin varoşlarına kadar yaklaştığı bilinmekteydi. Şehirdeki Rum ve Ermeni nüfus surların içinde sıkışmış durumda iken fetihten sonra Osmanlı fetih politikası gereği gayrimüslim nüfusun surların dışına çıkarıldığı gözlemlenmişti.¹⁴⁹

Şehrin demografik yapısına bakacak olursak, 1872 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesine göre; Trabzon vilayet ve sancaklarda 414 Katolik, 4.988 Ermeni, 13.200 Rum ve 88.845 Müslüman olmak üzere toplam 107.447 kişi yaşamaktaydı.¹⁵⁰

Karpat'a göre ise 1877-78 yıllarında Trabzon'daki (Ordu, Sürmene, Of, Aybastı, Tirebolu, Tonya, Görele, Vakfikebir kazalarını kapsıyor) bina sayısı 64.653, nüfus ise 223.582 idi.¹⁵¹ Trabzon vilayet nüfusunun yaklaşık beş yıllık bir süreçte iki katından daha fazla artmasını doğum oranları ile açıklamak mümkün değildir. Nüfusun bu kadar kısa sürede iki katından daha fazla artışının altında yatan en önemli sebep Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Kafkaslardan Trabzon ve havalisine gelen Müslüman göçleriydi.

Resmi istatistiklere göre 1877-1891 tarihleri arasında Kırım, Kafkasya, Batum, Sohum, Kars civarından Anadolu'ya en az 300.000 göçmen geldi. Ayrıca 700.000'den fazla göçmen Rumeli'den Anadolu'ya sevk edildi. Anadolu'da bir milyondan fazla göçmen iskân edildi.¹⁵²

1881/82-1893 Osmanlı genel sayımında Trabzon merkez sancağının nüfusu tablodaki gibidir:¹⁵³

¹⁴⁹ Çiçek, *Trabzon'da Ermeni Nüfusu...*, s. 121.

¹⁵⁰ Ahmet Karaçavuş, "XIX. Yüzyılda Trabzon Nüfusu", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildiriler 6-8 Kasım 1998*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları:75, 1999), s. 436.

¹⁵¹ Karpat, *a.g.e.*, s. 254.

¹⁵² İpek, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁵³ Karpat, *a.g.e.*, s. 290.

Tablo 3: 1881/82-1893 Osmanlı Nüfus Sayımına Göre Trabzon Merkez Sancağının Nüfusu

İdari Bölge	Müslümanlar		Rumlar		Ermeniler		Diğer		Toplam
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
Trabzon Merkez Kaza	37.091	42.038	13.027	14.561	4.440	5.106	662	639	117.564
Ordu	39.596	40.175	4.702	5.696	3.586	3.966	146	142	98.009
Giresun	27.877	28.907	5.118	6.251	610	629			69.392
Tirebolu	16.622	17.607	2.659	3.213	232	281			40.614
Görece	14.584	14.889	331	377	99	82			30.362
Vakfikebir	9.080	9.305			29	27			18.441
Akçaabat	19.062	19.742	1.838	1.997	1.367	1.591			45.597
Sürmene	15.003	20.926	1.339	2.624	71	107			41.070
Of	30.163	29.697	351	446					60.657
Toplam	209.078	223.286	30.365	35.165	10.434	11.789	808	781	521.706

Trabzon merkez sancağındaki toplam Müslüman nüfus 432.364 iken toplam Ermeni nüfusu 22.223'tür. Trabzon vilayet genelinde Ermeni nüfus oranı Müslüman nüfusa oranına göre çok düşüktü.

19. yüzyılın sonunda Anadolu'yu gezen Vital Cuinet, Trabzon vilayetinin toplam nüfusunu 1.047.700 olarak vermektedir. Vilayet; Trabzon merkez sancağı, Samsun sancağı, Lazistan sancağı ve Gümüşhane sancağı olarak dört sancaktan oluşuyordu. Cuinet, Trabzon merkez sancağının nüfusunu 334.975'i Müslüman, 91.000'i Rum Ortodoks, 20.000'i Ermeni Gregoryan, 1.200'i Ermeni Katolik, 235'i Ermeni Protestan, 180'i Katolik Latin, 110'u Yahudi olmak üzere toplam 447.700 olarak kaydetmişti.¹⁵⁴ 1881/82-1893 Osmanlı genel sayımı nüfus verileri ile Cuinet'in nüfus verileri karşılaştırıldığında Trabzon merkez sancağı nüfusunun, ortalama 500.000 olduğunu söylenebilir. Yine iki farklı nüfus verilerine göre kazadaki Ermeni nüfusu yaklaşık olarak 21.000 kadardır. Cuinet, sancak nüfusundan ayrı olarak şehir nüfusunu

¹⁵⁴ Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie*, (Paris: 1892), s. 10,43.

ise şöyle sıralamaktaydı; 19.500 Müslüman, 8.200 Rum Ortodoks, 6.000 Ermeni, 1.300 diğer unsurlardı. Trabzon şehir nüfusunun toplamı ise 35.000 idi.¹⁵⁵

Kemal Karpat, 1894 yılında Trabzon vilayetinde 857.343'ü Müslüman, 155.039'u Rum, 41.780'i Ermeni, 1.273'ü Katolik, 5'i Yahudi, 844'ü Protestan, 9 yabancı uyruklu olmak üzere toplam 1.056.293 kişinin yaşadığını yazmaktadır.¹⁵⁶ 1896 yılında ise Trabzon vilayetinde toplam 1.085.363 kişi yaşıyordu. Bu nüfusun 874.713'ü Müslüman, 165.240'ı Rum, 43.169'u Ermeni, 1.108'i Katolik, 901'i Protestan ve 232'si de yabancı uyruklu idi.¹⁵⁷

İngiliz Konsolosu Longworth 1898 yılında Trabzon vilayetinin nüfusunu 932.716'sı Müslüman, 181.044'ü Rum, 47.196'sı Ermeni, 1.484'ü Ermeni Katolik, 1.102'si Protestan, 273'ü ise diğer milletlerden olacak şekilde kaydetmişti.¹⁵⁸ Longworth, toplam nüfusu 1.163.815 olarak veriyordu. Kemal Karpat'ın ve İngiliz Konsolos Longworth'un Trabzon vilayetinin nüfusu hakkında verdiği bilgiler, ufak farklılıklar olsa da birbirleriyle uyumaktadır. Her iki veride de Müslüman nüfusun daha fazla olduğu dikkat çekmektedir. Ermeni nüfus, Rumlardan da sonra gelip en az nüfusa sahip cemaati oluşturmaktadır.

1906/7 Osmanlı genel nüfus verilerini incelediğimizde Trabzon vilayet genelinde 1.071.988'i Müslüman, 215.474'ü Rum, 50.055'i Ermeni, 1'i Bulgar, 1.428'i Ermeni Katolik, 2.449'u Protestan, 1'i Latin, 6'sı Süryani, 37'si Yahudi, 1.339'u yabancı uyruklu olmak üzere toplam nüfusun 1.342.778 olduğu görülür.¹⁵⁹ Yine aynı veriler incelendiğinde Trabzon merkez sancağının nüfusu 517.503'ü Müslüman, 82.128'i Rum, 25.367'si Ermeni, 1.214'ü Ermeni Katolik, 1.208'i Protestan, 1'i Latin, 102'si yabancı uyruklu olmak üzere toplam nüfusun 627.523 olduğu gözlemlenir.¹⁶⁰ 19. yüzyılın sonlarında Trabzon merkez sancağındaki Ermeni nüfusu 21.000 civarındayken 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde 27.000 civarına yükselmişti.

1914 yılı Osmanlı nüfusu incelendiğinde Trabzon vilayet genelinde 921.128 Müslüman, 161.574 Rum, 37.549 Ermeni, 8 Yahudi, 1.350 Ermeni Katolik, 1.338

¹⁵⁵ Cuinet, *a.g.e.*, s. 44.

¹⁵⁶ Karpat, *a.g.e.*, s. 318.

¹⁵⁷ Karpat, *a.g.e.*, s. 326-327.

¹⁵⁸ Halaçoğlu, *İngiliz Konsolosu Longworth...*, s. 902.

¹⁵⁹ Karpat, *a.g.e.*, s. 352-353.

¹⁶⁰ Karpat, *a.g.e.*, s. 340-341.

Protestan olmak üzere nüfusun toplamda 1.122.947 olduğu kaydedilir. 1914 yılının verilerine göre Trabzon merkez sancağında (Bu dönemde Ordu, Of, Akçaabat, Tirebolu, Sürmene, Giresun, Görele, Vakfikebir, Maçka kazalarından oluşmaktaydı.) 595.853 Müslüman, 116.357 Rum, 34.799 Ermeni, 8 Yahudi, 1.350 Ermeni Katolik, 1.338 Protestan olmak üzere toplam nüfus 749.705 idi. Ayrıntılı Ermeni nüfusuna bakıldığında nüfus şu şekildedir: Trabzon'da 14.846, Ordu'da 12.349, Akçaabat'ta 3.517, Tirebolu'da 868, Sürmene'de 323, Giresun'da 2.275, Görele'de 312, Vakfikebir'de 51, Maçka'da 258 Ermeni olduğu gözlemlenir.¹⁶¹

Yukarıda 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın başlarını içine alan zaman aralığında Trabzon vilayetinin nüfusu ve buna bağlı olarak Ermeni nüfusu incelenmiştir. İncelenen süreçteki nüfus sabit kalmamış değişiklikler göstermiştir. Bu durumun temel nedenleri şunlardı; ilki 1831 yılından başlayarak yapılan nüfus sayımların düzenli olmaması, ikincisi de Tanzimat'ın ilanından sonra vilayet ve eyalet sistemlerinin çok fazla değişime uğramasıydı.¹⁶²

2.2.2. Canik Sancağı'ndaki Türk-Ermeni Nüfusu

Canik sancağı Türklerin Anadolu'ya gelmelerinden itibaren Müslüman ve gayrimüslim toplulukların bir arada yaşadıkları kozmopolit bir görüntü arz etmekteydi. Karpat'ın 1877-78 yıllarındaki nüfus verilerine göre Canik mutasarrıflığında (Ünye, Bafra, Terme, Çarşamba, Niksar kazalarını kapsıyordu.) 46.315 bina bulunurken 129.929 kişi yaşamaktaydı.¹⁶³

1881/82-1893 Osmanlı genel sayımında Canik sancağındaki nüfus tablodaki gibidir:¹⁶⁴

¹⁶¹ Karpat, *a.g.e.*, s. 376-379.

¹⁶² Çiçek, *Trabzon'da Ermeni Nüfusu...*, s. 124.

¹⁶³ Karpat, *a.g.e.*, s. 254.

¹⁶⁴ Karpat, *a.g.e.*, s. 290-292.

Tablo 4: 1881/82-1893 Osmanlı Genel Nüfus Sayımına Göre Canik Sancağındaki Müslüman ve Gayrimüslim Nüfus

İdari Bölge	Müslümanlar		Rumlar		Ermeniler		Diğer		Toplam
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
Canik Merkez Kaza	15.502	17.917	15.297	17.628	454	709	48	69	67.624
Çarşamba	22.684	24.913	1.497	1.617	4.670	5.105	193	224	60.903
Ünye	21.348	21.962	1.781	1.914	1.662	1.973			50.638
Fatsa	13.739	14.156	706	946	354	448	2	7	30.358
Terme	9.085	9.953	205	223	763	878			21.107
Bafra	19.200	19.736	11.068	11.766	466	546			62.782
Toplam	101.558	108.635	30.554	34.094	8.369	9.659	243	300	293.412

Canik sancağında toplam Müslüman nüfus 210.193 iken toplam Ermeni nüfusu 18.028 idi.

19. yüzyılın sonunda Anadolu'yu gezen Vital Cuinet, Canik sancağı hakkında şu bilgileri vermişti. Canik sancağında toplam 310.000 kişi yaşıyordu. Bu nüfusun 214.135'ini Müslümanlar, 77.000'ini Rum Ortodokslar, 17.000'ini Ermeni Gregoryanlar, 900'ünü Ermeni Katolikler, 565'ini Ermeni Protestanlar, 150'sini Latin Katolikler ve 250'sini Yahudiler oluşturmaktaydı.¹⁶⁵ Şehir merkezi olan Samsun'un nüfusunu ise 16.000 olarak kaydetmişti. Nüfusun 5.000'i Müslüman, 6.000'i Rum Ortodoks, 3.000'i Ermeni, 2.000'ide diğer unsurlardan oluşmaktaydı.¹⁶⁶

Vital Cuinet bu tarihlerde Ünye kazasını Canik sancağına bağlı olarak vermişti. Cuinet'e göre Ünye kazasının nüfusu 40.000 kadardı. 25.000 Müslüman, 8.000 Rum Ortodoks, 5.000 Gürcü göçmen ve 2.000 Ermeni kazada yaşamaktaydı.¹⁶⁷ Kazanın şehir nüfusu ise 3.000 Müslüman, 5.000 Rum Ortodoks ve 2.000 Ermeni'den oluşuyordu.¹⁶⁸ Kazanın genel nüfusu ve şehir merkezindeki nüfusu karşılaştırıldığında

¹⁶⁵ Cuinet, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁶⁶ Cuinet, *a.g.e.*, s. 104.

¹⁶⁷ Cuinet, *a.g.e.*, s. 110.

¹⁶⁸ Cuinet, *a.g.e.*, s. 111.

Ermenilerin şehir merkezinde yaşadıkları kırsal kesimde varlık göstermedikleri anlaşılmaktadır.

19. yüzyılın sonlarına doğru Canik sancağındaki demografik yapı Tablo 5'te ayrıntılı olarak gösterilmiştir.¹⁶⁹

Tablo 5: 1898'de Canik Sancağındaki Müslüman ve Gayrimüslim Nüfus Miktarları

	Kıbt-i Gayri Müslim	Protestan	Katolik	Ermeni	Rum	İslam	Kadın	Erkek
Maa Kavak Samsun	-----	62	65	853	32.381	31.849	31.152	34.058
Maa'l-imam Bafra	41	-----	-----	774	22.561	37.536	30.757	30.355
Çarşamba	-----	430	-----	9.297	2.800	47.018	29.383	30.162
Terme	-----	-----	-----	1.749	473	18.087	11.134	10.175
Ünye	-----	-----	-----	4.043	4.104	46.350	30.106	27.391
Fatsa	-----	-----	-----	761	1.610	27.511	15.147	14.735
Yekün	41	492	-----	17.477	63.929	208.351	143.679	147.876

Canik sancağında görülen kozmopolit yapıda Müslümanların nüfusu 208.351 iken Ermeni nüfusu 17.477 olarak hesaplanmıştı.

1900'lerde 10.000 Türk, 8.000 Rum ve 2.000 Ermeni olmak üzere şehrin nüfusu 20 bine yükselmişti.¹⁷⁰

1906-1907 yılları Osmanlı nüfus istatistiklerine baktığımızda Canik sancağında 252.957 Müslüman, 91.218 Rum, 22.130 Ermeni, 1 Bulgar, 214 Ermeni Katolik, 1.241 Protestan, 6 Süryani, 37 Yahudi, 1.223 yabancı uyruklu olmak üzere toplam nüfus 369.027 olarak kaydedilmişti.¹⁷¹

1914 yılı Osmanlı nüfusu incelendiğinde ise Canik sancağının nüfusu şu şekildedir: 265.950 Müslüman, 98.739 Rum, 27.058 Ermeni ve diğer unsurlardan

¹⁶⁹BOA, Y. PRK.-DH 10/42.

¹⁷⁰İpek, *a.g.m.*, s. 173.

¹⁷¹Karpat, *a.g.e.*, s. 340-341.

oluşmak üzere 393.302 kişi olarak kaydedilmişti. Şehir merkezi Samsun'da 44.992 Müslüman, 54.709 Rum, 4.791 Ermeni, 18 Yahudi, 261 Ermeni Katolik, 263 Protestan ve 10 Keldani mevcuttu. Sancağa bağlı kazalardaki ayrıntılı Ermeni nüfusu incelendiğinde Ünye'de 5.861, Bafra'da 1.735, Fatsa'da 1.250, Çarşamba'da 10.820, Terme'de 2.601 Ermeni'nin yaşadığı anlaşılmaktaydı.¹⁷²

19. yüzyılda şehir nüfusunda gayrimüslimlerin oranı çok hızlı arttı. 15 ve 16. yüzyıllarda gayrimüslimlerin payı % 29'dan % 13'e düşerken, 19. yüzyılda % 69.75'e yükseldi. 20. yüzyılın başlarında ise % 50'ye geriledi. Şehirdeki gayrimüslimler büyük olasılıkla 1840 sonrası Orta Anadolu'dan gelen Hıristiyanlardı. Samsun'daki Hıristiyanların %80'i Kayseri, Niğde ve Gümüşhane taraflarından gelmişti.¹⁷³

2.2.3. Ordu'daki Türk-Ermeni Nüfusu

Yöredeki nüfusun doğru belirlenebilmesi için, Osmanlı Devleti'nin, idari teşkilatının, yöre ile ilgili tarihi sürecin ve sayımın yapıldığı dönemdeki yerleşim birimlerinin sınırları tespit edilerek o idari birimin hangi üst birime bağlı olduğunun bilinmesi gereklidir.¹⁷⁴ 17. yüzyılda Ordu ve yöresinin bağlı bulunduğu sancak ve eyaletler sırasıyla şu şekildeydi.

1553-1647 yılları arasında Karahisar-ı Şarki sancağına ve Erzurum eyaletine bağlı bir kaza idi.

1647- 1847 yılları arasında Trabzon eyaletine bağlı bir kaza idi.

1847-1868 yılları arasında Trabzon vilayetine bağlı bir sancak olmuştu.

1868-1924 yılları arasında ise Trabzon vilayetine bağlı bir kaza olarak kaldı.¹⁷⁵

Ordu ve yöresi, 17. yüzyılın ilk yarısında Erzurum eyaletine bağlı bir kaza görünümündeyken daha sonra idari yapıda Trabzon vilayetine bağlı olarak kaldı. 19.yüzyılın ikinci yarısında sancak merkezi olup sonra kaza yapılması gibi yaşanan değişikliklerle Ordu kazasının idari yapısında değişimler görüldü.

¹⁷² Karpat, *a.g.e.*, s. 388-389.

¹⁷³ İpek, *a.g.m.*, s. 174.

¹⁷⁴ Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus", *Belleten*, (C.XV, S.60, Ankara: 1951), s. 617-628.

¹⁷⁵ Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No: 21, 2006), s. 389.

Bu süreçte kazanın hem idari yapısı değişti hem de kazada farklı etnik unsurlar görülmeye başlandı. İlhan Ekinci'nin 1043 numaralı nüfus defterinden ulaştığı sonuca göre, 1834 yılında Ordu merkez kazasında yaklaşık 1.482 Ermeni yaşamaktayken¹⁷⁶ 1860 yılında Ordu kazasında 3.000 Ermeni nüfusun yaşadığı kaydedilmişti.¹⁷⁷ 1870 tarihine gelindiğinde ise Ordu kazasında toplam 5.067 Ermeni yaşıyordu. Bu nüfusun 2.890'ı yani yarısından fazlası merkez kazada bulunuyordu.¹⁷⁸ 1871 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre Bucak kazasında 2.541 Müslüman hane, 535 Rum, 398 Ermeni hane vardı.¹⁷⁹ 1872 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde ise Ordu kazasının kent nüfusu 11.354'tür.¹⁸⁰ 1889 yılına ait Trabzon Vilayet Salnamesi'nde, Ordu kazasına ait altı bucakta, toplam 16.485 hanede 99.333 nüfus yaşadığı kaydedilmişti.¹⁸¹

1869- 1914 tarihleri arasında Osmanlı nüfus sayımlarına ve vilayet salnamelerine göre Ordu kazasının nüfusu şu şekildedir:¹⁸²

Tablo 6: Ordu ve Ordu Merkez Kazası Nüfusu

Yıllar	Ordu				Ordu Merkez Kazası			
	Müslim	Rum	Ermeni	Toplam	Müslim	Rum	Ermeni	Toplam
1869	53.478	9.398	5.422	68.298	15.326	4.598	2.890	22.814
1878	65.916	9.938	6.660	82.514	18.222	5.252	3.982	27.456
1893	79.771	10.398	7.552	97.721	----	----	----	----
1895	80.333	10.443	7.871	98.647	----	----	----	----
1902	91.139	13.736	----	----	----	----	----	----
1903	110.185	13.658	----	----	----	----	----	----
1904	94.974	14.188	9.983	119.145	26.796	7.238	5.728	39.762
1914	111.421	18.505	12.349	142.275	----	----	----	----

¹⁷⁶ İlhan Ekinci, *19.Yüzyılda Ordu Kazasında...*, s. 431.

¹⁷⁷ İlber Ortaylı, "XIX. Yüzyılda Trabzon Vilayeti ve Giresun Üzerine Gözlemler" *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler 1*, (Ankara: 2000), s. 123.

¹⁷⁸ Kemal Saylan, "1868- 1914 Döneminde Ordu Kazası", *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Trabzon: 2007), s. 55.

¹⁷⁹ Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Tarihinden İzler*, (Ordu: Fast Yayıncılık, 2000), s. 74.

¹⁸⁰ Oktay Güvemli, *Doğu Karadeniz ve Ordu Üzerine*, (Trabzon: Orsev Yayınları, 1995), s. 8.

¹⁸¹ Sıtkı Çebi, *Ordu Şehri Hakkında Derlemeler ve Hatıralar*, (İstanbul: Orsev Yayınları, 2000), s. 79.

¹⁸² İlhan Ekinci, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Ordu Kazası'nda Müslim-Gayrimüslim Nüfusu ve İlişkileri", *Uluslar arası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S.I, (Trabzon: 2006), s. 85.

Ermeni nüfus 1869'da 5.422 iken 1914 gelindiğinde 12.349'a çıkararak %227,7 oranında bir artış sağlamıştı. Ermeni nüfus artışıdaki asıl sebep göçlerden, bilhassa Anadolu'nun iç kesimlerinden sahile ve batıya doğru olan nüfus hareketliliğinden kaynaklanıyordu. Bu artışa rağmen kaza genelindeki nüfus oranlarına bakıldığında Ermeni nüfusu, toplam nüfusun sadece %8'ini oluşturuyordu.¹⁸³

1902 yılındaki nüfus sayımına göre Ordu kazasında 93.139 Müslüman, 13.736 Rum, 9.702 Ermeni, 509 Protestan yaşamaktaydı.¹⁸⁴ 1903 yılında ise Ordu kazasında 110.185 Müslüman, 13.758 Rum, 9.615 Ermeni yaşıyordu.¹⁸⁵

Vital Cuinet, Ordu kazasının nüfusunu verirken nüfusu dinlere göre değil cinsiyete göre sınıflandırarak vermişti. Buna göre Ordu merkez nahiyesinde 16.415 erkek 15.681 kadın, Perşembe nahiyesinde 8.643 erkek 8.566 kadın, Bolaman nahiyesinde 6.946 erkek 6.383 kadın, Sulubey nahiyesinde 5.674 erkek 5.494 kadın, Habsamana nahiyesinde 6.748 erkek 6.577 kadın, Aybastı nahiyesinde 5.461 erkek 5.206 kadın bulunduğunu kaydetmişti. Kazada toplam nüfus 49.887 erkek ve 47.907 kadın olarak belirtilir. Cuinet bu miktara sonradan gelen 8.000 muhaciri de ekleyerek kazanın tamamında toplam 105.794 kişinin yaşadığını kaydeder.¹⁸⁶ Ordu şehir merkezinin nüfusunu ise dinlere göre sınıflandırarak verir. 240 Protestan, 1.703 Ermeni, 3.067 Rum ve 913 Müslüman olduğunu kaydederek 5.923 kişinin yaşadığından bahseder.¹⁸⁷

Vital Cuinet yazdığı *La Turquie D'Asie* adlı eserinde bir yerleşim yerinin nüfusu hakkında bilgi verirken bazen etnik aidiyetleri bazen de dini inançları göz önünde bulundurarak tasnifleme yaptığı anlaşılmaktadır. Yerleşim birimlerinin genel nüfuslarını verirken Osmanlı nüfus istatistiklerine yakın rakamları vermesi, yerleşim yerindeki nüfusun etnik tasnifini yaptığında ise çok fazla abartıya kaçması dikkat çekicidir.¹⁸⁸

Vital Cuinet'le benzer bir görüşte olan diğer bir kişi ise Onnik Efendi' idi. Onnik Efendi, 1912 yılında Ordu kasabasının 500 Türk, 500 Ermeni ve 1.500 Rum haneden

¹⁸³ Ekinci, *19. Yüzyılda Ordu Kazasında...*, s. 435.

¹⁸⁴ İbrahim Dizman, *20. Yüzyılda Ordu (1900-1999)*, (İkinci Baskı, Ordu: Ordu Belediyesi Yayınları, 2010), s. 18.

¹⁸⁵ Dizman, *20. Yüzyılda Ordu*, s. 20.

¹⁸⁶ Cuinet, *a.g.e.* s. 79; İbrahim Telliöglü, "Vital Cuinet'e Göre Karadeniz Bölgesinin Nüfusu", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.3, (Elazığ: 1998), s. 99-100.

¹⁸⁷ Cuinet, *a.g.e.*, s. 86.

¹⁸⁸ Telliöglü, *Vital Cuinet'e Göre...*, s. 99.

oluşan 15.000 nüfuslu bir kasaba olduğunu iddia etmekteydi. Şehirde 17 çapulacı, 11 kunduracı, 14 mobilyacı, 22 demirci, 16 bakırcı, 17 terzi, 40 manifaturacı, 50 manav, 35 kahve, 10 meyhane, 71 bakkal bulunduğunu işleri yönetenlerin çoğunun Rum ve Ermeni olduğunu yazmıştı.¹⁸⁹ Onnik Efendi'ye göre; 1875 tarihinde 350 evlik küçük bir kasaba halini alan Ordu'daki evlerin 120'si Ermenilere aitti. Bucak kasabasının süratle yayılıp gelişmesi asıl 1875'ten sonra başladı. Bu gelişmeyi dışarıdan gelen göçmenler sağlıyordu. Kasabanın yeni konukları Perşembe'den (Efirli bölgesi), Tamzara, Şebinkarahisar, Hemşin, Tokat'tan ve 1877'de Batum'dan gelen göçmenlerdi.¹⁹⁰

Hem Cuinet'in hem de Onnik Efendi'nin verdiği rakamlara baktığımızda rakamların taraflı ve abartılı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Hatta verdikleri rakamların çelişkili olduğu bile söylenebilir. Cuinet'in eserini yazarken farklı metotlar kullanması çalışmasını bilimsellikten uzaklaştırmaktadır. Bazı yerleşim yerlerinin nüfusunu verirken nüfusu dinlere göre değil cinsiyete göre tasnif etmişti. Bazı sancaklardaki kazaların ise isimlerini verip buralarda yaşayan nüfus hakkında bilgi vermemişti. Vital Cuinet ve Onnik Efendi kasabanın nüfusunu verirken kültürel ve dini olarak yakınlık duydukları grupların sayılarını artırıp şehirdeki Müslümanların sayısını mümkün olduğunca az göstermeye çalışmışlardı. Ancak Cuinet ve Onnik Efendi'nin verdiği rakamları ve izledikleri metotları incelediğimizde, analiz ettiğimizde ve dönemin diğer kaynaklarıyla karşılaştığımızda bu rakamların gerçek rakamların çok üstünde ve abartılı olduğunu söyleyebiliriz.

Ayrıca 19. yüzyılın ilk yarısında yapılan nüfus sayımlarında hata payının daha sonra yapılan nüfus sayımlarına göre daha fazla olmasına rağmen Osmanlı Devleti'nin resmi kayıtları diğer kaynakların verdiği bilgilere nazaran daha güvenilirdir. Çünkü Osmanlı Devleti asker ve vergi miktarını öğrenmek için nüfus sayımları yaptırdı ve İslam nüfusunun sayımı askerlik bakımından, Hıristiyan nüfusun sayımı da vergi bakımından önem arz etmekteydi.¹⁹¹ Ayrıca bu istatistiklerde yüzyılın ikinci yarısından itibaren nüfusun dini aidiyete göre sınıflandırılmasının yanı sıra başka bileşenlerin de göz önünde bulundurulmasıyla nüfus hakkında daha ayrıntılı bilgi elde edinilen nüfus

¹⁸⁹ Dizman, *M. Sıtkı Can'a Armağan*, s. 111.

¹⁹⁰ Hikmet Pala, *Bir Kentin Tarihi Ordu*, (Ankara: Altınpost Yayıncılık, 2013), s. 168-169; İbrahim Dizman, *M. Sıtkı Can'a Armağan*, (Ergin Karlıbel Bilgi Vakfı Yayını) s. 105.

¹⁹¹ İbrahim Tellioğlu, *Vital Cuinet'e Göre...*, s. 98.

salnameleri yayınlanmaya başlandı.¹⁹² Osmanlı nüfus sayımında yapılacak hatalar devletin pratikte belli alanlarda zararına olacağından dolayı devletin memurlarının böyle hatalar yapmasının önüne set çekmişti. Bu sebeple ayrıntılı ve etnik bileşimlere ilişkin sağlam bilgiler vermesi Osmanlı nüfus sayımları ve vilayet salnamelerini diğer kaynaklara nazaran daha değerli ve güvenilir kılmaktadır.

2.2.4. Giresun'daki Türk-Ermeni Nüfusu

1869 yılında Giresun ve Keşap kazalarının nüfusu 25.160 idi. Bu nüfusun %79'u Müslüman, %20'si Rum, %1'i Ermenilerden oluşmaktaydı.¹⁹³ 1881-1882 nüfus sayımlarına göre Trabzon sancağına bağlı Giresun'da 56.784 Müslüman, 11.369 Rum ve 1.239 Ermeni yaşamaktaydı. Toplam nüfus 69.392 idi. Tirebolu'da 34.229 Müslüman, 5.872 Rum, 513 Ermeni nüfus mevcuttu. Görele'de ise 29.473 Müslüman, 708 Rum ve 181 Ermeni yaşıyordu.¹⁹⁴ Şebinkarahisar'da 19.421 Müslüman nüfusa karşın 7.118 Ermeni nüfus yaşadığı biliniyordu.¹⁹⁵

1881/1882 nüfus sayımından Sevk ve İskân Kanunu'nun çıkarıldığı 1915 yılına kadar Giresun kazasındaki nüfus değişimi Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7: 1881-1915 Yılları Arasında Giresun Kazasının Nüfusu¹⁹⁶

	Müslüman	Rum	Ermeni	Toplam
1881/1882	56.784	11.369	1.239	69.392
1900	72.653	15.028	1.582	89.263
1901	69.411	13.719	1.546	84.676
1903	72.953	15.228	1.582	89.763
1915	99.495	24.788	2.323	126.606

¹⁹² Karpat, *a.g.e.*, s. 84.

¹⁹³ Nedim İpek, "Giresun Kazasının Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *Milli Mücadelede Giresun Sempozyumu (6-7 Mart 1999) Bildirileri*, (Giresun: Giresun Belediyesi Kültür Yayınları, 1999), s. 224.

¹⁹⁴E. Esin Sarıoğlu, "Giresun ve Tanzimat", *Giresun Tarihi Sempozyumu 24-25 Mayıs 1996*, (İstanbul: Giresun Belediyesi Kültür Yayınları No:1, 1997) s. 191; Oktay Karaman, "Giresun Kazasında XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı ile XX. Yüzyılın Başlarında Müslim- Gayrimüslim Münasebetleri", *Geçmişten Günümüze Giresun'da Dini ve Kültürel Hayat Sempozyumu I (25-17 Ekim 2013)*, (Giresun: Giresun İl Özel İdaresi Kültür Serisi-2, 2013), s. 111.

¹⁹⁵ Karpat, *a.g.e.*, s. 288.

¹⁹⁶ Karaman, *Giresun Kazasında XIX. Yüzyılın...*, s. 111-113.; yazar makalesinde 1903 yılındaki toplam nüfus miktarını hesaplamada bir yanlışlık yapmış ve 200 kişi eksik olacak şekilde 89.563 olarak vermiştir. Ayrıntılı tablodan tekrar hesapladığımızda sayının 89.763 kişi olduğunu tespit ettik.

19. yüzyılın son çeyreğinde Giresun kazasının nüfus görüntüsüne bakıldığında şu sonuçlara ulaşılmaktadır: 1881-1882’de Rum nüfus 11.369 civarında olup toplam nüfusun yüzde on altısını oluştururken Ermeni nüfus da 1.239 dolaylarında olup toplam nüfusun yüzde birini oluşturmaktaydı. 1900 ve 1903 yılları arasında yine Ermeni nüfus oranı yüzde bir seviyesinde kalarak diğer etnik unsurlara göre en az nüfusa sahip cemaati teşkil etti. Tablodan da anlaşılacağı üzere kazanın genel nüfusunda gayrimüslimlerin nüfus oranı hep düşük kaldı. Ermeni cemaati ise tarihi süreçte en az nüfus yüzdesine sahip unsur olarak görüldü.

Münir Şeref Bey’in kaleme aldığı “Giresun Kazası” isimli yazma eserde kazanın toplam nüfusu 29.037 erkek ve 35.489 kadın olmak üzere toplamda 64.526 olarak gösterilmişti. Nüfus mezheplere göre taksim edilince de 51.704 Müslüman, 11.884 Rum Ortodoks, 968 Ermeni vardı.¹⁹⁷ Şehir merkezinin nüfusu ise 3.588 Müslüman, 3.906 Ortodoks Rum, 946 Ermeni olmak üzere 8.440 olarak verilmişti.¹⁹⁸

Vital Cuinet’in 1890’da verdiği rakamlar Münir Şeref Bey’in verdiği sayılarla aynı idi. Cuinet, Giresun nüfusunu Bulancak, Piraziz (Abdal), Keşap nahiyelerini içine alacak şekilde 64.526 olarak vermişti. Bu nüfusun 51.704’ü Müslüman, 11.884’ü Rum Ortodoks ve 938’i Ermeni idi.¹⁹⁹ Giresun şehir merkezinin nüfusu ise 10.230’du. Bu nüfusu 4.388 Müslüman, 4.906 Rum Ortodoks ve 936 Ermeni oluşturmaktaydı.²⁰⁰

1872 Trabzon Vilayet Salnamesine göre Tirebolu’nun nüfusu 16.481 idi.²⁰¹ Vital Cuinet’a göre Tirebolu nüfusu toplamda 41.000’di. Bu nüfusun 35.000’i Müslüman, 5.400’ü Rum Ortodoks, 600’ü ise Ermeni Gregoryandan meydana gelmekteydi.²⁰² Cuinet, Tirebolu şehir nüfusunu ise 8.000 olarak vermektedir. Bu nüfusun 5.600’ü Müslüman, 2.000’i Rum Ortodoks, 400’ü Ermeni Gregoryan’dı.²⁰³ Giresun ve yöresinde, Ermeni nüfusunu incelediğimizde oran olarak Müslümanlar ve Rumlardan sonra geldiğini görmekteyiz.

¹⁹⁷ Münir Şeref Bey, *Giresun Kazası*, Milli Kütüphane, 06 mil. Yz. FB 432/1, s. 1.

¹⁹⁸ Münir Şeref Bey, *Giresun Kazası*, s. 9.

¹⁹⁹ Cuinet, *a.g.e.*, s. 64.

²⁰⁰ Cuinet, *a.g.e.*, s.77; Feridun M. Emecen, “Tarihi Bir Liman Kenti Giresun”, *Geçmişten Günümüze Giresun*, (İstanbul: Giresun İl Özel İdaresi Kültür Serisi-4, 2015), s. 22.

²⁰¹ Güvenli, *a.g.e.*, s. 18.

²⁰² Cuinet, *a.g.e.*, s. 50.

²⁰³ Cuinet, *a.g.e.*, s. 53.

Tablo 8: Trabzon Vilayet Salnamelerine Göre Giresun Kazası Nüfusu²⁰⁴

YILLAR	TÜRK		RUM		ERMENİ		TOPLAM		GENEL TOPLAM
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
1869*	19.691	-----	3.290	-----	363	-----	23.344	-----	-----
1870**	21.578	-----	5.626	-----	225	-----	27.429	-----	-----
1893***	31.270	29.926	6.710	5.162	760	785	38.740	36.223	74.963
1900****	35.223	33.770	7.480	7.019	820	718	43.473	40.507	83.980
1901****	35.446	33.945	7.571	6.148	828	718	40.811	43.865	84.676
1904****	37.334	35.609	8.245	6.774	854	728	46.433	43.111	89.544

*Giresun kazası, Keşap, Akköy nahiyeleri

**Giresun kazası, Keşap, Akköy, Kırık nahiyeleri

***Giresun kazası, Keşap, Akköy, Piraziz nahiyeleri

****Giresun kazası, Keşap, Akköy, Piraziz, Kırık nahiyeleri

Giresun kazasının nüfusu 1893 yılında 74.963, 1900 yılında 83.980, 1901 yılında 84.676, 1904 yılında 89.544'e yükselmişti. Genel nüfus sürekli bir artış sergilemekteydi. Ermenilerin oranı ise tablodan da görülebileceği gibi en az nüfusu oluşturuyordu. Giresun kazası süreç içerisinde farklı idari taksimatların sınırlarında yer aldığı için nüfus oranlarında birden yükselme ve düşüş görülebilmektedir.

²⁰⁴ Ayhan Yüksel, "Salnamelere Göre Giresun Bölgesinin İdari Durumu ve İdarecileri", *Giresun Tarihi Sempozyumu 24-25 Mayıs 1996*, (İstanbul: Giresun Belediyesi Kültür Yayınları No:1, 1997) s. 188.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DOĞU KARDENİZ BÖLGESİ'NDEKİ ERMENİ GÖÇLERİ

3.1. CANIK 'TEN YAPILAN ERMENİ GÖÇLERİ

3.1.1. Tarihte Canik (Samsun) ve Canik'te Yaşayan Ermenilerin Durumu

Samsun, bugünkü coğrafi tasnifle Orta Karadeniz bölgesi içerisinde yer alsa da tarihi coğrafya bakımından Doğu Karadeniz bölgesinin bir parçasıdır. Samsun'dan doğuda Hopa'ya kadar olan sahada gerçekleşen olaylar birbiriyle yakından ilgilidir. Haliyle Samsun, Doğu Karadeniz'in batıdaki en uç noktası olarak görüldü²⁰⁵ ve bu tez çalışmasına konunun bütünlüğü açısından dâhil edildi. Kaynaklarda ismi Amisus, İsamisus, İsamisun, Amizus, Amizos, Amissus şekillerinde geçmiş ve Türk hâkimiyetiyle birlikte Samsun söylenişiyle anılmaya başlamıştı.²⁰⁶ Yazılı belgelere göre şehre ilk yerleşen topluluk G(K)aşkalar idi. Bunlar Samsun'un 3 km kadar güneydoğusunda Mert Irmağı kenarında küçük bir site (Amisos) kurmuşlardı. Günümüzde buraya Samsun halkı Öksürük Tepe veya Dünder Tepe demektedir.²⁰⁷ Samsun ve çevresi daha sonra Frigler, Kimmerler, Miletliler, Perslerin hâkimiyetleri altında kalıp Büyük İskender'in Persleri yenmesi üzerine Makedonyalıların hâkimiyetine girdi. İskender'in ölümünden sonra ise bölgede Pont Krallığı adıyla bir devlet kuruldu. Şehir MÖ 64 yılında Romalıların hâkimiyetine geçerek ticari önemini arttırdı. Ticari gelişmeyle beraber şehrin zenginleşmesi sağlandı bir süre sonra da Hıristiyanlık yayılmaya başladı. Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesiyle Bizans'ın idaresi altına giren Amisos piskoposluk merkezi haline getirilerek şehir Türkler tarafından fethedilinceye kadar Bizans hâkimiyetinde kaldı.²⁰⁸

Selçuklular Amisos'u fethedemeyince buraya alternatif olarak sahil kenarında "Müslüman Samsun"u kurdular. Türkler bundan sonra Amisos'a "Kafir Samsun",

²⁰⁵ İbrahim Telliöğlü, "Samsun'a Türk Yerleşiminin Tarihi Gelişimi", *Turkish Studies*, Volume, 9/4, (Ankara: 2014), s. 1108.

²⁰⁶ Baki Sarısakal, *Bir Kentin Tarihi Samsun*, (Samsun: 2002), s. 12-13.

²⁰⁷ İbrahim Telliöğlü, "Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Canik" *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Editör, Cevdet Yılmaz, (Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), s. 30.

²⁰⁸ Mehmet Öz, "Samsun", TDV İslam Ansiklopedisi, (C.36, İstanbul: 2009) s. 83; Ali Sarcan, *Samsun Tarihi*, (Ankara: 1966), s. 71-76.

“Gevur Samsun” veya “Kara Samsun” adını verdiler.²⁰⁹ 11. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Danişmendliler, Türkiye Selçukluları, Eratnalılar, Canik beylikleri ve Osmanlılar bölgeye hâkim oldu. Canik havalisi, II. Kılıç Arslan zamanında Selçuklu egemenliği altına girerek Türk hâkimiyetine geçti. Daha sonra 1243 Köseadağ Savaşı’nda Selçukluların Moğollara yenilmesi sonrası İlhanlıların egemenliğine geçti. Sonrasında Trabzon Rum İmparatorluğu tarafından işgal edilse de Müslüman Samsun ve çevresi, Anadolu beylikleri ve Canik beyleri olarak adlandırılan yerel beyler arasında sık sık el değiştirdi.²¹⁰ Nihayet Samsun 1398 yılında Yıldırım Beyazıt tarafından alınarak bütün Canik havzası Osmanlı Devleti’nin hâkimiyeti altına girdi.²¹¹

Ankara savaşından sonra bölgenin siyasi durumu değişti. Müslüman Samsun, Candaroğulları’nın egemenliğine geçti. Çelebi Mehmet 1419’da bölgede hâkimiyeti yeniden sağlamak üzere sefere çıktı. Osmanlı ordusu şehre girdiğinde onlara karşı duramayacaklarını anlayan Gavur Samsun’dakiler, şehrin bu kesimini yakarak sahilde bekleyen gemilerine binerek bölgeden ayrıldılar. Buradan Müslüman Samsun’a yönelen Osmanlı kuvvetleri karşısında Candaroğulları lideri Hızır Bey, şehri boşaltarak çekildi.²¹²

15 - 16. yüzyıllarda seksen bir neferden oluşan Rum ve seksen dört neferden oluşan Ermeni cemaatleriyle Cenevizliler’in kalıntısı olan altı kişilik bir grup mevcuttu. Şehrin nüfusu 15.00 dolaylarındaydı 1576’da tahminen şehrin nüfusu 1.800 civarındaydı. 16. yüzyılda Pazarkapı Mescidi mahallesi ortadan kalkarken Hoca Hayreddin, Girdecian, Aslıhan ve Hacılar mahalleleri ortaya çıktı. Kasabadaki gayrimüslim nüfus giderek azaldı. 1576’da yirmi nefer Rum ve otuz bir nefer Ermeni vardı.²¹³

Osmanlı zamanında 15. ve 16. yüzyıllarda Samsun’un sınırları Bafra’nın batısından başlayıp, Samsun-merkez, Kavak, Salıpazarı, Terme, Çarşamba ve Ünye’yi içine alan ve Fatsa ile Perşembe arasında denize dökülen Bolaman ırmağına kadar uzayan coğrafya “Canik Sancağı” olarak isimlendirilmekteydi. 1877’de ise Trabzon

²⁰⁹ M. Emin Yolalıcı, XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı, (Ankara: TTK Yayınları, 1998), s. 11.

²¹⁰ Sarısakal, *a.g.e.*, s. 22; Sarcan, *Samsun Tarihi*, s. 77.

²¹¹ Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları No: 598, 1985), s. 7.

²¹² Tellioglu, *Samsun’a Türk Yerleşiminin...*, s. 1113.

²¹³ Öz, *a.g.m.*, s. 84.

vilayeti sınırları içinde kalmakla birlikte vilayete bağlı “Canik Mutasarrıflığı” adını taşıyordu. 1892 yılındaki idari bölünmede “Canik Sancağı” yine Trabzon vilayetine bağlıydı. II. Meşrutiyetten sonra Trabzon vilayetinden ayrılarak müstakil sancak durumuna gelmişti. Bu tarihte merkez kaza, Ünye, Bafra, Terme, Çarşamba ve Fatsa olmak üzere toplam altı kazası vardı.²¹⁴ İdari bakımdan değişikliğe uğrayan sancakta 1869’da 8.134 gayrimüslim, 29.168 Müslüman ahali yaşıyordu. 1881 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi’ne göre Canik sancağındaki 127.795 erkek nüfusun %72’si Müslüman idi. Geriye kalan %28’i gayrimüslimler oluşturmaktaydı. Yine Samsun kazasının 19.399 erkek nüfusunun 6.460’ı Müslüman, 12.753’ü Rum, 187’si Ermeni idi.

Canik sancağındaki yerleşim örgütlenmeleri içerisindeki her etnik dini grup farklı mahallelerde oturuyordu. Müslümanlar ve gayrimüslimler ayrı mahallelerde yaşamaktaydı. Rum ve Ermenilerden oluşan gayrimüslim tebaa Türklerin Canik bölgesine geldiği ilk zamanlardan itibaren burada yaşayan yerel halk olarak hayatlarını devam ettirmekteydi.²¹⁶ Şehirde bulunan Rum ve Ermeniler şehre yarım saat mesafede yüksekte bulunan Kadıköy’de oturuyorlarken Müslümanlar deniz kıyısındaki Türk mahallesinde ikamet ediyorlardı. 19. yüzyılda Samsun’un buharlı gemi ulaşımına açılmasının ve yüksek vasıflı tütün ekiminin Bafra çevresinden başlayarak yayılmasının şehrin gelişmesine yol açması sonucu Türk nüfusu arttığı gibi Trabzon’dan ve Ege kıyılarından, İç Anadolu’daki Rum ve Ermeniler’den gelip yerleşenler oldu. Rum ve Ermeniler tütün ticaretini ellerinde bulunduruyorlardı.²¹⁷

Canik, Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle dönemin güçlü siyasi yapısının bir parçası haline geldi. Ancak 19. yüzyıla kadar bölgenin iki önemli kenti olan Trabzon ve Sinop’un iktisadi ve sosyal canlılığının yanında Karadeniz’de üçüncü derecede bir kent olarak kaldı.²¹⁸ Buharlı gemilerin Karadeniz’de kullanılmaya başlamasıyla Canik’in sosyal ve iktisadi gelişimi artmaya başladı. 19. yüzyılın başlarından itibaren stratejik ve ekonomik etkisi artarak Karadeniz’in en önemli merkezlerinden biri haline geliyordu. Aynı zamanda ticari ve sosyal gelişmelerle bir değişim sürecine girmeye başlamıştı.

²¹⁴ İbrahim Erdoğan, “Orta Karadeniz Bölgesi’nin Tarihi Coğrafyası”, *Orta Karadeniz Kültürü*, (Ankara: 2005), s. 28-29.

²¹⁵ Öz, *a.g.m.*, s. 86.

²¹⁶ Köse, *agm.*, s. 93.

²¹⁷ Öz, *a.g.m.*, s. 85.

²¹⁸ Köse, *agm.*, s. 85-86.

Çoğunlukla Trabzon ve Ege yöresinden ticaret ve sanatta becerikli Rum ve Ermenilerle yine ticaretten anlayan Avrupalılar yavaş yavaş şehri mesken tutarak ticaretten kârlar elde etmeye başladılar.²¹⁹

19. yüzyılda Samsun'da yaşayan Ermeniler, Gregoryan, Katolik ve Protestan olacak şekilde ayrılmışlardı. Canik sancağı ve Samsun'daki Gregoryan Ermeniler, Samsun'da bulunan Ermeni Gregoryan piskoposuna bağlı idi. Yalnızca Bafra'daki Ermeniler, Sinop Ermeni piskoposunun dini otoritesi altında bulunuyordu. Katolik Ermeniler, Trabzon'daki Ermeni Katolik piskoposuna bağlıydılar. Protestan Ermenilerin ise sayısı çok az olmakla birlikte bunlar Samsun'daki bir misyoner görevliye bağlı idiler.²²⁰

Ermeniler kendi okullarını açmışlardı. 1890 yılında Canik sancağında 17 Ermeni okulu mevcuttu. Bu okullarda 592 erkek, 165 kız öğrenci ile 22 öğretmen bulunuyordu. Bu okulların giderleri toplamda altı yüz elli lira idi.²²¹ Canik sancağında 1903 yılında Ermenilere ait "Ermeni Katolik Mektebi" adında rüştiye derecesinde bir okul bulunuyordu.²²²

19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında Canik sancağında yaşayan Ermeniler'in çalıştıkları iş kolları genel itibariyle: Bakırcı, boyacı, çilingir, demirci, donluk çizikçisi, donluk fabrikasında boyacı, donluk fabrikasında tarak ustası, donlukçu, dülgere, eczacı, ekmekçi, fabrika un ustası, fabrika ustası, fabrika yıkamacısı, fotoğrafçı, havlucu, ipek böceği üreticisi, ipek keşan peştamalcısı, kundura sayzacısı, kuyumcu, makinist, marangoz, mekteb-i idadide muallim, mimar, mimar kalfası, muhasip, sıvacı, silindirci, taşçı, telefon ve elektrik mütehasısı vb. olarak ifade edilebilir.²²³ Ermeniler ticaretle uğraşmalarının yanı sıra çeşitli meslek gruplarında da çalışıyorlardı.

²¹⁹ Köse, *agm.*, s. 100.

²²⁰ Yolalıcı, *a.g.e.*, s. 28.

²²¹ Cuinet, *a.g.e.*, s. 88; Yolalıcı, *a.g.e.*, s. 31.

²²² Yolalıcı, *a.g.e.*, s. 74.

²²³ Hasan Babacan, "Tehcir Kanununun Uygulanmasında Merzifon'da Muaf Tutulan Bir Kısım Ermeniler", *Geçmişten Günümüze Merzifon*, Editör: Hasan Babacan, (Ankara: Hangar Yayıncılık, 2010), s. 369.

3.1.2. Samsun'dan Sevke Tâbi Tutulan Ermeniler

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Ermeniler, İtilaf devletleriyle iş birliği yapıp düşman saflarına katılarak Osmanlı askerlerine karşı savaşmaya başladılar. Cephe gerisinde ise bir yandan isyan çıkarıp bir yandan da savunmasız ve silahsız masum halkı hedef alan şiddet olaylarına başvuruyorlardı. Osmanlı Devleti, çıkan isyanları bastırmak, artan şiddet olaylarına karşı önlem almak zorunda kaldı. Böylece 27 Mayıs 1915 tarihli Meclis-i Vükela tarafından onaylanan Sevk ve İskân Kanunu çıkartılarak zararlı faaliyetlere katılan Ermenilerin devlete zararlı olmayacakları yerlere nakli başlatıldı.

Sevk ve İskân Kanunu ilk çıkartıldığı anda tüm yurttaki Ermenileri kapsamıyordu. İlk olarak Birinci Dünya Savaşı'nda açılan cephelerin güvenliğini tehdit eden yerlere uygulanacaktı. Bu bağlamda Kafkas ve İran cephesinin gerisini oluşturan Erzurum, Van, Bitlis civarıyla Sina cephesinin gerisini oluşturan Adana, Mersin, İskenderun çevresi sevk edilecek yerler arasında ilk sırayı alıyordu.²²⁴ Canik ve havalisi çıkan ilk emirde sevk yapılacak yerler arasında yoktu. Nüfus yoğunluğu bakımından da Canik ve çevresi incelediğinde Ermeni nüfusunun yoğun olarak yaşadığı bir şehir olmadığı görülmektedir. Sevk ve İskân Kanunu çıkmadan bir yıl öncesinde Osmanlı istatistiklerine göre Canik sancağında yaşayan Ermeni nüfusu 28.576 idi.²²⁵ ATASE arşivinde yer alan Ermenilerin sevk sayım defterine göre Canik sancağında kütüğe kayıtlı Ermeni nüfusu 26.374 idi.²²⁶ Amerikan istatistiklerine göre ise Ermeni nüfusu daha az verilmişti. Nüfusun 20.800 olarak kayıtlara geçtiğini görülür. Şehir merkezinde yaşayan Ermeni nüfus ise yaklaşık olarak 5.000 kadardı.²²⁷

Canik sancağını incelediğimizde 1914 yılının Ağustos ayında başlayan ve tedricen devam eden Ermeni isyan hareketlerinin olduğu bilinmekteydi. Bölgenin stratejik konumu bilhassa Karadeniz-Orta Anadolu yolunun başlangıcı oluşu Ermeni olaylarının burada yoğunlaşmasına meydan veriyordu. Bölgedeki misyonerlik faaliyetleri, özellikle Merzifon'daki Amerikan Koleji bünyesinde yapılan propaganda ve

²²⁴ Şenol, *a.g.e.*, s. 37.

²²⁵ Gürün, *a.g.e.*, s. 103-104.

²²⁶ ATASE, BDH, Kls. 1-2, Dos. 1030, Fih. 1-6.

²²⁷ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s. 97.

terör eylemleri dikkat çekici idi.²²⁸ Aynı zamanda Ermeni tüccarların iç kesimdeki Ermenilere silah sağladığı da biliniyordu. Samsun'da halı ticaretiyle meşgul olan Hüsrev Kasabyan isimindeki bir Ermeni tüccar, silah ithalatına aracılık etmekte ve diğer Ermenilerle de isyan hazırlığı için iletişimde bulunmaktaydı. Bu durum anlaşılınca Kasabyan'ın Samsun'da bulunan biraderi Kigork tevkif edildi, Hüsrev Kasabyan'ın ise Divan-ı Harb'e gönderilmesi istendi.²²⁹ Ermeni olaylarının tüm yurda yayılması ve isyanların bastırılmaması sonucu sevk uygulanacağı bölge ve sevk edilecek kişilerin kapsamı genişletildiğinde Canik sancağı bu uygulamanın içinde yer aldı. 21 Haziran tarihinde gönderilen telgraf ile Ermeni ahalinin Samsun'dan göç ettirilmesi emrediliyordu.²³⁰ Emre uyularak zaman kaybetmeksizin sevk kararı Canik ve havalisinde de uygulanmaya başlandı.

21 Haziran 1915'te Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın emriyle uygulanmaya başlanan sevk kararına göre, Canik mutasarrıflığı, Trabzon vilayeti ve komşu vilayetlerde bulunan köy ve kasabalarda bulunan istisnasız bütün Ermenilerin aileleriyle birlikte ihraç olunacağı ve bunların Musul vilayetiyle Urfa ve Zor yönüne gönderilerek oralara iskân edilecekleri bildiriliyordu. Sevk esnasında can ve mal güvenliğinin sağlanması ve iaşelerinin temini için gerekli tedbirlerin alınması ve çıkarılan Ermenilerin yanlarına her türlü taşınabilen eşyalarını alabileceklerine dair gidilecek güzergâhtaki mahalli yöneticilere talimatlar gönderildi.²³¹ Canik havalisinde bulunan Ermeniler için boşaltma emri 21 Haziran 1915 tarihinde yazıldı. Canik ve havalisinden yapılacak sevk yönü Musul vilayetiyle Urfa ve Zor sancakları olarak belirlendi.

Sevkin ilk aşamasında hükümet tarafından zararlı görülen Ermeniler ve eylemlere bizzat katılan şahıslarla bu kişilerin ailelerine sevk kararının uygulandığı görülürken kendi işleriyle meşgul olan tüccar ve esnafın ise vilayet ve sancak içerisinde, sadece kasabalarının değiştirilmesi uygun görüldü.²³² Bazı şartları taşıyan Ermeniler ise bu kanunun dışında tutuldular. Bu kişiler, hasta ve âmâlar, Katolik ve Protestan mezhebenden olanlar, memurlar, tüccarlar, askerler ve aileleri ile bazı amele

²²⁸ Hasan Babacan, "Birinci Dünya Harbinde Samsun ve Çevresinde Ermeni Tehciri Uygulamaları Üzerine Birkaç Belge", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Editör: Cevdet Yılmaz, (Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Eğitim Hizmetleri Daire Başkanlığı Yay., 2006), s. 119.

²²⁹ BOA, DH-ŞFR, 50/209.

²³⁰ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s. 97.

²³¹ BOA, DH-ŞFR, 54/87.

²³² *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 56.

ve ustaları.²³³ Her ne kadar askerler ve aileleri sevk dışı tutulsa da Ermeni askerlerinin güvensiz hareketleri ve diğer Ermenileri de kışkırtabileceklerinden dolayı bu askerlerin sevklerinin hızlandırılması için Dâhiliye Nezareti'nden müsaade istenildi.²³⁴ Buna göre emniyet altına alınamayan 200 kadar Ermeni asker ile Samsun mıntıkasındaki üç ame le taburuyla terzihane ve inşaatlarda çalışan Ermeni askerler askeri müfreze eşliğinde Ünye üzerinden Sivas'a ame le taburlarına katılmaları ve yol inşaatında çalıştırılmaları için sevk edildi.²³⁵ Hükümete karşı sadakatsizlik edenler, komite mensubu olduğu bilinenler, şiddet olaylarına katılanlar sevk ediliyordu.

Sevk sırasında olumsuz etkilenecekleri için yetim ve çocuklar ile dul kadınlar da sevk edilmeyerek yetimhanelere ve buldukları yerlerdeki köylere yerleştirildiler. Canik mutasarrıflığına gönderilen bir telgrafta yirmi yaşına kadar kız çocuklarının ve en az on yaşına kadar erkek çocuklarının sevk ettirilmeyip, güvenlikleri sağlanarak Müslüman köyelerine dağıtılması isteniyordu. Çocuklar buralardaki ailelere evlatlık olarak verilmişti. Güvenliklerinin takip edilmesi, herhangi aksi bir davranışta bulunanların cezalandırılacağına dikkatle vurgulanıyordu.²³⁶

Yukarıda da belirtildiği gibi 21 Haziran tarihinde gönderilen bir telgraf ile Ermenilerin Canik ve havalisinden göç ettirilmesi emredildi. Buradaki sevki uygulayan ve yöneten yetkili Canik mutasarrıfı Necmi Bey idi. Necmi Bey'in İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'ne gönderdiği belgeler, Samsun'dan yapılan Ermeni sevki hakkında ayrıntılı bilgiler verir. 21 Hazirandaki sevk kararı kapsamının genişletilmesinden hemen sonra Samsun'dan Urfa, Zor sancaklarına kabileler halinde Ermeni sevki başladı. Temmuz ayının başlarına gelindiğinde Samsun'dan ihraç olunan Ermenilerin son kafilesi de ruhani reisleri ile birlikte sevk edildi. Ayrıca zararlı olmaları sebebiyle önceden Alaçam'a sürgün edilen Ermenilerin son kafilesi de Kavak- Havza yoluyla sevk olunmuştu. Bu suretle Ermeni sevkinin neticelendiği görülmektedir. Müslüman olan Ermeniler sevk dışında tutulmasına rağmen bu Ermenilerin de kasaba ve köyleri değiştirilmek şartıyla birer ikişer Müslüman köy ve mahallelerine

²³³ Babacan, *Birinci Dünya Harbinde ...*, s. 121.

²³⁴ BOA, DH-ŞFR, 478/87.

²³⁵ BOA, DH-ŞFR, 54/439; BOA, DH-ŞFR, 478/7.

²³⁶ Babacan, *Birinci Dünya Harbinde Samsun...*, s. 122.

dağıtılıyordu. Yerlerine ise başka muhacirin ve Müslüman ahalinin yerleştirilmekte olduğu bildirilmişti.²³⁷

Samsun'daki Ermeni sevkinin işleyişine dair başka bir bilgi kaynağı da Samsun Amerikan Konsolosu W. Peter'in, Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporlardır. Bu raporlardan da sevk hakkında kısmen bilgi sahibi olmaktadır. Konsolos Peter, 10 Temmuz 1915 tarihli raporunda şehirdeki 5.000 Ermeni'nin sürgün edildiğini 150 ailenin ise Müslüman olduğunu belirtmektedir. Müslüman olanlarında sürgüne tabi tutulacağını ancak bu kişilerin Urfa, Zor sancakları yerine Trabzon, Giresun, Merzifon, Bafra ve Fatsa'ya gönderileceğinden bahsetmektedir. Müslüman olan ailelerin yer değişikliği bir önlem olarak görülüyordu. Bu nedenle yaşadıkları yerlerden çıkarılarak etkisiz olacakları düşünülen aynı vilayetin sınırlarında başka kasaba ve köylere yerleştirildiler.²³⁸

Hem Canik mutasarrıfı Necmi Bey'in hem de Amerikan Konsolosu W. Peter'in raporlarına göre Canik ve havalisinden yapılan Ermeni sevki temmuz ayının ilk haftasında tamamlandı. Hükümetçe suçlu kabul edilenler ile Ermeni olaylarına bizzat karışan Ermeniler ve ailelerinin sevki ise daha önce ve ivedilikle yapıldı. Müslümanlığı seçerek sevkten kurtulmayı amaçlayan bazı Ermeni aileler de bağlı buldukları vilayet dâhilinde önlem olarak başka kaza ve kasabalara gönderildiler.

Osmanlı Hükümeti, sevke tabi tutulan Ermenilerin her türlü ihtiyaçlarını elden geldiğince karşılamaya çalışıyordu. Bunun için göç yolları üzerindeki menzillere ve istasyonlara yiyecek stokları yapıyordu. Sevk bir plan içinde gerçekleştirilse de zaman zaman aksaklıkların ortaya çıkması engellenemiyordu. Nakledilmesine karar verilen Ermenilerin aynı günlerde yola çıkarılmaları üzerine güzergâhta bulunan şimendifer istasyonlarında yığılmalar ve izdihamlar meydana gelmeye başladı. Bu gibi olayların önlenmesi için Ermenilerin kabile kabile sevk edilmesi bildirildi. Ayrıca Halep'e kadar nakil güzergâhında duracakları yerlerde izdihama meydan verilmemesi ve kabilelerin erzak ve saire ihtiyaçlarının memurlar tarafından karşılanmasına dair emir Trabzon vilayeti ve Canik sancağına da gönderilmişti.²³⁹ Ancak iklim şartların elverişsizliği,

²³⁷ BOA, DH-EUM, 2. ŞB, 10/78.

²³⁸ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s. 98.

²³⁹ BOA, DH-ŞFR, 54A-392.

demiryolu istasyonlarında meydana gelen yığılmalar, kış mevsimi gibi sebepler yüzünden sevk kesintiye uğradı.

25 Kasım 1915'ten itibaren vilayetlere gönderilen emirlerle, kış mevsimi dolayısıyla sevkin geçici olarak durdurulduğu bildirildi.²⁴⁰ Bu emir sonrasında Canik sancağından sevk edilen Ermenilerden bir kısmının geri döndüğünü bilmekteyiz. Vesikasız olarak çeşitli mahallerden geri gelen, erkek ve kadın olmak üzere yaklaşık 206 nüfus Ermeni vardı.²⁴¹ Ayrıca Emvali Metruke Komisyonu Riyaset'ince dahilden Canik'e getirilmek istenen Ermeni muhtedileri hakkında da Dahiliye Nezareti'nden müsaade istenmekteydi.²⁴²

Bunların dışında dâhile sevk edilen 55 Ermeni ailesinden bazıları eşya ve hayvanlarının parasını istemişlerdi.²⁴³ Canik mutasarrıflığından gönderilen 27 Aralık 1915 tarihli belgede ise sevk olundukları mahallerden firar ederek geri gelen ve gizlenmek suretiyle buldukları mahallerinde kalarak sonradan ortaya çıkmış olan Ermeniler de mallarının kendilerine iadesini istiyorlardı. Ancak bu durum firar eden ve gizlenenler hakkında lütuf teşkil edeceği için caiz görülmemekteydi. Yine de bu şahısların işlerinin ne şekilde yapılacağına buyrulması Dâhiliye Nezareti'nden isteniyordu.²⁴⁴ Sevk edilen Ermeni ailelerinin malları yayınlanan talimatnameler ile koruma altına alındı. Ayrıca bu malların satışında, satılan malların bedellerinin sahiplerine gönderilmesinde hükümet titizlikle hareket ediyordu. Herhangi bir konuda çıkacak suiistimallere yer vermemek için önemle çalışmaktaydı. Ancak firar eden ve gizlenerek sonradan ortaya çıkan Ermenilerin mallarını geri istemesi hükümete karşı itaatsizlik olarak görüldü.

Hükümet bir yandan Ermenilerin kalan mallarını muhafaza altına alıp diğer bir yandan da sevki gerçekleştirmeye çalışıyordu. Zor sancağından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 11 Şubat 1916 tarihli şifrede Zor'a İzmit ve Samsunlu 400 Ermeni nüfusunun geldiği bildirildi.²⁴⁵ Böylece Samsun'dan yola çıkıp iklim şartları, yol güvenliği, iâşe gibi etkenlere rağmen Zor'a ulaşan Ermeni ailelerin olduğu ortaya çıkmaktadır. Ordunun asker sevkiyatı için bile vasıta bulmakta zorlandığı bir dönemde

²⁴⁰ Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s. 81.

²⁴¹ BOA, DH-ŞFR, 498/81.

²⁴² BOA, DH-ŞFR, 502/57.

²⁴³ BOA, DH-ŞFR, 491/125.

²⁴⁴ BOA, DH-ŞFR, 502/122.

²⁴⁵ BOA, DH-ŞFR, 509/3; BOA, DH-EUM, 2. ŞB, 69/8.

Samsun'dan Zor'a yapılan uzun süreli sevk neticesinde ulaşan Ermenilerin olduğu kesindir. Lakin sevk miktarı ile ilgili net sayıyı vermek mümkün olmadı. Çünkü savaş koşullarında, vilayet ve mutasarrıflık merkezlerinden sevke tabi tutulan Ermeni nüfusun miktarıyla ilgili kayıtlar ya tam değil ya da tutulmamıştı. Benzer sebeple Zor, Halep, Musul, Urfa gibi iskân yerlerinde de gelen nüfus miktarlarıyla ilgili kayıtlar tam değildir. Bu yüzden Ermenilerin sayısı hakkında birbiriyle çelişkili çok sayıda veri mevcuttur. Bu çalışma sürecinde hem Dâhiliye Nezareti'nden vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen telgrafları hem de vilayet ve mutasarrıflıkların Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği şifreli telgrafları karşılaştırarak genel nüfus miktarlarıyla ilgili tahmini sonuçlara ulaşılmaya çalışıldı. Neticede Zor sancağına Samsun'dan sağ salim ulaşmış iskân edilen Ermeni ahalinin olduğu bilinmektedir.

Sevk yapılırken Dâhiliye Nezareti'ne ne kadar Ermeni nüfus bulunduğu, kimlerin sevk edilmediği ve niçin kaldıkları ile ilgili bilgiler veriliyordu. Merkez ve mülhakatta kalan 662 Ermeni çocuğun bakımı ve ihtiyaçların karşılanması konusunda güçlük çekildiği ve nüfusun fazlalığından bahsedilmişti. Bu çocuklardan 561 nüfus ihtiyaçlarının giderilmesi, mümkün mertebe talim ve terbiyelerine bakılması için dağıtıldı. Geriye kalan 101 nüfusun ise merkez livada olmaları kararlaştırıldı. Bu çocukların ihtiyaçları ve harcamalarının mesarif nezaretince karşılanması isteniyordu.²⁴⁶ 15 Ocak 1915 tarihli bir belgede ise merkez ve mülhakatta kalmaya devam eden 1.337 Ermeni nüfus mevcuttu. Sevk esnasında firar edenler ve gizlenerek sonradan ortaya çıkanların mevcudu ise 479 idi. Sonraki mahallerden kalanlar 242, dağlarda firar ederek gizlenmiş olanlar da tahminen 332 nüfus idi. Ortodoks mezhebinin ticari erbabından olmalarından dolayı bırakılanlar da 57 nüfustan ibaretti.²⁴⁷ Sevk esnasında firar ederek, saklanarak ya da Ortodoks mezhebinin ticari erbabından olmak gibi nedenlerle 1916 yılının ocak ayında toplamda 2.447 Ermeni bulunuyordu. Bu nüfusa, kalan Ermeni çocukları da eklediğimizde yaklaşık olarak sancak dahilinde kalan 3.000 Ermeni mevcuttu. 1916 yılının sonuna gelindiğinde çeşitli mahallerden Samsun'a nakil ve teb'id edilen Rum ve Ermeni bulunmadığı kaydedildi. Ayrıca Samsun'dan sevk

²⁴⁶ BOA, DH-ŞFR, 504/18-1, 504/18-2.

²⁴⁷ BOA, DH-ŞFR, 505/46-1, 505/46-2.

edilmiş olanlar için de bir kayıt tutulmadığından yapılan sevk miktarları hakkında doğru bilgi edinilemeyeceği bildirildi.²⁴⁸

Hükümet Canik havalisinden yapılacak olan sevk yönünü Halep, Urfa, Zor sancakları olarak belirlemişti. Ancak güneye olan sevk yönünün ilerleyen süreçte batı tarafına da yapıldığını görmekteyiz. Samsun'dan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 27 Mayıs 1917 tarihli belgede; *Bazı mülhakatda bırakılmış olan mühtedi Ermeni çocuk ve kadınlarıyla erkekleri Samsun ve havalisi kumandanlığına mahalleri kaimakamlıklarına verilen talimat üzerine toplattırılarak cemiyen yüz elli beş nüfustan ibaret olduğu halde Samsun ve Havza tarikiyle Ankara'ya sevk edildikleri arz olunur.*²⁴⁹ şeklinde gönderdiği şifreli telgraf sevk yönünün batı olduğunu göstermektedir. Yine 2 Haziran 1917 tarihli başka bir belgede Samsun'dan Ankara'ya iki kafilenin sevk edildiği ilk kafilenin yukarıda bahsedilen yüz elli beş kişilik kabile diğerinin ise yirmi kişiden oluşan ikinci kabile olduğu bildiriliyordu. Kafilerdeki Ermenilerin, iskân ve iaşeleri ile ilgili çocukların darüleytamlara yerleştirilerek terbiyelerinin temini için gerekli tedbirlerin alınması istenmekteydi.²⁵⁰

21 Haziran 1917 tarihli Ankara'dan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir belgede, Samsun'dan Ankara'ya 77 nüfus Ermeni gönderildiği bildirildi. Bunlardan bir iki tanesinin öldüğü ve kırk neferin firar ettiği Çorum mutasarrıflığından verilen haberle anlaşılmıştı. Firar edenlerin yakalanması ve firara sebep olanların sevki hakkında tebligat çıkarıldı. Samsun'dan Ankara'ya gönderilmek üzere yola çıkarılanların miktarı nüfusuyla ilgili Canik mutasarrıflığı ve Havza Kaymakamlığı'ndan bilgi istendi. Ayrıca Ankara'da bulunan Ermenilerin ikamet ettirilip ettirilmeyeceğinin bildirilmesi de isteniyordu.²⁵¹ Dâhiliye Nezareti'nden gelen karar ile Ankara'ya ulaşan bu Ermenilerin daha ileriye sevk olunmayarak Ankara'ya veya vilayetin münasip mahallerine iskan ve iaşelerinin yapılması emredildi.²⁵² Daha önce giden kabilelerden yolda firar edenler olduğu için yola yeni çıkacakların miktarları ile ilgili bilgiler istendi. Müslümanlığı seçmiş olarak sonradan gelen iki kabilede erkek, kadın ve çocuk toplam 100 nüfus Ermeni'nin Ankara'ya sevki için Havza'ya gönderildiği bildiriliyordu.²⁵³ Gönderilen

²⁴⁸ BOA, DH-ŞFR, 600/145.

²⁴⁹ BOA, DH-ŞFR, 555/61.

²⁵⁰ BOA, DH-ŞFR, 77/5.

²⁵¹ BOA, DH-ŞFR, 557/85.

²⁵² BOA, DH-ŞFR, 77/201.

²⁵³ BOA, DH-ŞFR, 556/20.

bu kafiye ek olarak Canik havalisinden 29 kişilik bir Ermeni kafilesi de Ankara'ya sevk olunmak üzere Havza'ya gönderilmişti.²⁵⁴ Müslümanlığı seçen Ermeniler Urfa, Zor sancakları istikametine gönderilmeyip batı yönünde Ankara vilayetinin uygun olan mahallerinde iskân ettirildiler.

Sevkin devam ettiği aylarda, Ermenilerin Samsun ve havalisinde terör eylemlerini sürdürdükleri görülüyordu. Çarşamba Kestanepınar köyü ahalisinden alınan bir telgrafta; Ermeni çetelerinin köylerine tecavüz, mallarını gasp, namuslarına tasallut ettikleri ve acil tedbir alınması ve yardıma gelinmesi yönünde haberler yer alıyordu.²⁵⁵ Ayrıca Rusya'da cephe gerisinde Ermenileri kullanarak Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmaya çalışıyordu. Bu bağlamda Kafkasyalı bazı Ermenilere Müslüman pasaportu vererek Osmanlı topraklarına göndermek için uğraşmaktaydı. Dâhiliye Nezareti'nin çektiği 5 Ocak 1916 tarihli bir telgrafta, ülke içine girmeye çalışan Ermenilerin kimliklerinin tespit edilmesi ve sahte pasaportu olan şahısların ülke içine sokulmaması yönünde tedbirler alınması istendi. Canik'teki yerel yöneticilerin, bu gibi durumları iyi araştırmalarını, Rusya'dan gelenlerin gerçekten Müslüman olup olmadıklarının hal ve hareketlerinin ciddiyetle takip edilmesini, kim oldukları anlaşılmayanların memlekete sokulmamasını katıyetle istedi.²⁵⁶ Ermeni sevkinin devam ettiği süreçte ülkeye kaçak yollardan girmeye çalışan Ermenilere yönelik hakikati anlama ve olayın doğruluğu ve yanlışlığını ortaya çıkarmak için incelemeler başlatıldı.

Canik mutasarrıflığından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 24 Eylül 1917 tarihli bir belgede; sevk esnasında teslim olan erkeklerden ve kazalardan alınan ma'lumatlar sonucu bir cetvel oluşturulmuştu. Mutasarrıflığın resmi olarak tuttuğu bir kayıt olmadığı için sevkin miktarı ile ilgili tahmini sonuçları vermektedir. Bu cetvele göre; sancak dâhilinde evvelce yaşayan Ermeni miktarı, yapılan sevk neticesinde kaç hanede ne kadar nüfusun sevk edildiği, hala kalmış olanlar varsa bunların miktarları bildirilmişti. Belgeyi ayrıntılı olarak incelediğimizde Samsun kazasında sevk edilmeyen 299 nüfus bulunuyordu. Bu kişiler asker aileleri, Protestan ve Katolik mezheplerine mensup kadınlar, sevk esnasında velileri tarafından Rum hanelerine bırakılan kız ve erkek çocuklar ile ticaret ve sanat ahalisinden olup hüsnü hal sahibi oldukları bilinen üç aileden ibaretti. Sevk olunanların nüfusu 3.780 olup 751 haneden oluşuyordu. Sevk

²⁵⁴ BOA, DH-ŞFR, 556/108.

²⁵⁵ BOA, DH-ŞFR, 61/10.

²⁵⁶ BOA, DH-ŞFR, 59/222.

esnasında olan Ermeni nüfus ise 4.079'du. Toplamda 854 haneden oluşuyordu. Canik sancağının diğer bir kazası Ünye'ye baktığımızda sevk edilmeyen 297 nüfus mevcuttu. Bu şahıslar hasta ve kimsesizler ile asker aileleri olup civardaki Müslüman köylerine dağıtılmak suretiyle birleştirilmişlerdi. Ünye kazasından sevk olunan nüfus 6.051 ve 886 haneden oluşmaktaydı. Sevk esnasında olan Ermeni nüfus ise 6.348 ile 972 hane idi. Sancağın başka bir kazası Bafra'da ise 9 kişi²⁵⁷ sevk edilmemişti. Belirlenen mahallere sevk olunan 1.784 nüfus, 380 haneden oluşmaktaydı. Sevk esnasında olan Ermeni nüfusu ise 1.793 ve 381 hane idi. Terme kazasında ise sevk edilmeyip kalan 192 nüfus mevcuttu. Kalan bu kişilerin bir kısmı çocuk bir kısmı da kadınlardan ibaretti. Tayin edilen mahallere sevk olunan nüfus 2.452 ve 403 hane idi. Sevk esnasında olan Ermeni nüfus da 2.695 ve 438 hane idi. Sancağın Çarşamba kazasında 979 kişi sevk haricinde tutuldu. Kalan bu kişiler sevk esnasında Rum köylerinde ve civar ormanlarda saklananlardan ibaretti. Tayin edilen mahallere sevk olunan nüfus 10.464 ve 1.615 haneden oluşuyordu. Sevk esnasında olan Ermeni nüfus ise 11.393 ile 1.615 hane idi. Fatsa kazasında sevk dışı kalan 200 kişi hasta ve çocuklardan ibaretti. Sevk olunan nüfus 945 ve 194 haneden oluşmaktaydı. Sevk esnasında olan Ermeni nüfus 1.145 ve 194 hane idi.²⁵⁸ Canik sancağını incelediğimizde 1.977 kişi sevk dışında tutulmuştu. Bunlar asker aileleri, Katolik ve Protestan mezhebine mensup kişiler, hüsnü hal sahibi olduğu bilinen ticaret erbabı, hastalar, kadınlar ve çocuklardan ibaretti. Tayin edilen mahallere sevk edilen Ermeni nüfusu ise 25.476 kişiydi. Sevk esnasında olan Ermeni nüfusu da 4.351 kişi idi.

Hükümet, Teftişye Müdüriyeti Umumiyesi ile vilayetlerin merkez kaza ve mahalli liva ve kazalarındaki nüfus defterlerinde kayıtlı olan Ermeni erkek ve kadınların miktarını, hangi aylarda hangi mahallere sevk edildiklerini, bu kişilerin emniyetli bir halde gittiklerine dair vesikanın olup olmadığı, böyle bir vesika yoksa da ne derece sıhhatli oldukları hakkında bilgi ve sevkten istisna tutulan kişilerin miktarları ile istisna tutulma sebeplerinin bildirilmesini 20 Kasım 1918 tarihli bir telgraf ile istemekteydi.²⁵⁹

1917 sonlarına doğru darüleytamların ödenekleri tükendiğinden kapatılma kararı alındı. Talat Paşanın Canik mutasarrıflığına gönderdiği 29 Şubat 1918 tarihli yazıda,

²⁵⁷ Belgede oluşan deformasyon nedeniyle sevk edilmeyen 9 kişinin kim oldukları ve niçin kaldıkları ile ilgili yazılar okunamamıştır.

²⁵⁸ BOA, DH-EUM, 2.ŞB, 73/53.

²⁵⁹ BOA, DH-ŞFR, 93/229.

Ermeni yetimlerinin, “şayan-i itimad hemşehri ve akrabalarına” verilmesini istemesi bu açıdan önemlidir.²⁶⁰

3 Şubat 1918 tarihli Samsundan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen belgede diğer mahallerden Canik livasına gelen Rum ve Ermenilerin olmadığı bildirilmişti. Ayrıca Giresun ve Ordu kazalarından memleketlerine gitmek üzere Canik'e gelenlerin çaresizce bekledikleri ve vasıta buldukça yerlerine sevk edildikleri rapor edilmişti.²⁶¹

14 Kasım 1918 tarihli belgede iki Ermeni piskoposunun Samsun'a çıkmaksızın Reşid Paşa Vapuru ile Batum'a geçtikleri bildirilmişti.²⁶²

Canik mutasarrıflığına gönderilen 9 Ocak 1919 tarihli belgede, sevk olunacak Ermeni kadınlarıyla çocuklarının ve hastalarının araba ile yürümeye kudreti bulunan erkeklerinde yayan sevkinin uygun olduğuna dair Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiye Muhasebe şubesinden bildiriliyordu.²⁶³

Dâhiliye Nezareti Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi'nden Canik mutasarrıflığına çekilen 7 Ekim 1919 tarihli belgede; sonraki mahallerden sevk edilmiş olan Rum ve Ermeni muhacirlerin memleketlerine iadesi geri dönme masraflarından sonra bir iş bulunacağına değin yirmi beş otuz gün kadar muhtaç olanlarına Müslüman mültecilere kıyasla işlerinin masrafları hükümetçe ödenmekte ve ziraat bank şubelerine belli şartlar dahilinde bu kişilere borç verme muamelesi yaptırılmaktaydı. Bunun haricinde ev inşaatı ve çift hayvanı satın almalarının bütçede karşılığı olmadığından iskân kanununda yoktu. Bu duruma çare olarak işe ve aşar fazlalarının muhtaç olanlara erzak olarak verilmesi meselesi maliyeye bildirildi.²⁶⁴

3.2. ORDU'DAN YAPILAN ERMENİ GÖÇLERİ

3.2.1. Tarihte Ordu ve Ordu Kazasında Yaşayan Ermenilerin Durumu

Ordu kazasının bulunduğu topraklara MÖ 675'den itibaren sırasıyla Kimmerler, Miletliiler, Persler, Makedonyalı İskender ve komutanları hâkim oldu. Ordu yöresi Roma İmparatorluğu'nun ardından Bizans'ın denetimine girdi. Daha sonra ise 1204

²⁶⁰ BOA, DH-ŞFR, 84/ 160.

²⁶¹ BOA, DH-ŞFR, 604/59.

²⁶² BOA, DH-ŞFR, 602/68.

²⁶³ BOA, DH-ŞFR, 95/85.

²⁶⁴ BOA, DH-ŞFR, 102/58.

yılında Trabzon'da kurulan Trabzon Rum Devleti'nin sınırları içinde kaldı. Bu hâkimiyet bir süre Selçuklu boyunduruğu altında devam etse de İlhanlıların 1243 yılında bölgeyi istila etmesiyle son buluyordu. 1243 Köseadağ Savaşı'nda Moğollara yenilen Selçukluların dağılmasının akabinde yörede, Moğol istilasıyla birlikte doğudan gelen Türkmenlerin yerleşmesi sonucu Müslüman nüfusun arttığı görülmektedir. Ordu ve yöresi Osmanlılar tarafından değil 1380-1390 yıllarında Hacıemiroğulları Beyliği tarafından fethedildi.²⁶⁵ Hacıemiroğulları'nın idaresi altında "Çepni", "Döğer", "Eymür", "Karkın", "Ala-Yundlu", "Bayadı", "Bayındır", ve "İğdir" gibi Oğuz boyları tarafından iskân edildi.²⁶⁶ Hacıemiroğulları beyliği yöredeki siyasi dengenin ve nüfus yapısının Hıristiyanlar aleyhinden Türkler lehine değişmesinde çok önemli rol oynadı. Neticede Osmanlı Devleti'ne büyük ölçüde Türk yurdu haline gelen bir bölge bıraktı.²⁶⁷

Ordu ve yöresinin Osmanlı hâkimiyetine girmesi I. Bayezid zamanına rastlar. 1398 yılında Samsun'un Osmanlılar tarafından zaptından sonra, Ordu'nun da içinde bulunduğu bütün Canik havzası I. Bayezid'in egemenliğine girdi. Ancak 1402 Ankara Savaşı sonucu yaşanan Fetret Devri ile pek çok beylik gibi Hacıemiroğulları da bağımsız kalacaktı.²⁶⁸ Osmanlı Devleti'ndeki siyasi birliğin Çelebi Mehmet tarafından sağlanmasından sonra Anadolu'daki sınırlarını genişletmeye başlayan Osmanlılar bu bölgeyi de topraklarına katarak 1427 yılında buranın ilk tahririni yaptılar.²⁶⁹ Böylece Ordu ve yöresi bir daha değişmemek üzere Türk yurdu haline getirildi.

Osmanlı hâkimiyetindeki bölgenin ikinci tahriri ise imparatorluğun diğer bölgeleriyle birlikte Fatih Sultan Mehmet zamanında 1455 yılında yapıldı.²⁷⁰ Fatih Sultan Mehmet döneminde yaptırılan 1455 tarihli Tahrir Defteri'ne göre Ordu yöresinin resmi adı "Vilayet-i Canik-i Bayramlı ma'a İskefsir ve Milas" şeklinde kaydedilmişti.²⁷¹ 1520'lerde "Kaza-i Canik-i Bayram ve 1613'lerde "Kaza-i Bayramlı nam-ı diğer Ordu" isimleri altında idari bütünlük oluşturuldu. Tahrir defterlerinde bugünkü Ordu ve çevresi "Bölük-i Geriş-i Bucak" ardından "Nahiye-i Bucak" diye adlandırılıyordu. Bucak bölüğünün güney doğusunda bulunan Eskipazar ve çevresi ise

²⁶⁵ Yediyıldız, *Ordu Tarihinden İzler*, s. 36-38; İbrahim Tellioglu, *Osmanlı Hakimiyyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, (Trabzon: Serander Yayınları, 2004), s. 57-136.

²⁶⁶ Erdoğan a.g.m., s. 29.

²⁶⁷ Tellioglu, *Osmanlı Hakimiyyetine...*, s. 153.

²⁶⁸ Bahaeddin Yediyıldız, "Ordu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C.33, İstanbul: 2007), s. 367.

²⁶⁹ Yediyıldız, *Ordu Tarihinden İzler*, s. 36-37-38.

²⁷⁰ Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, (Ankara: 1985), s. 8.

²⁷¹ Yediyıldız, *Ordu Tarihinden İzler*, s. 42.

“Bölük-i Niyabet-i Ordu bi-ism-i Alevi” olarak kaydedilmişti.²⁷² Tahrir defterine göre bölge yirmi bir idari birime ayrıldı. Bunlar sırasıyla; Nefs-i Alevi (Ordu), Bolaman, Çamaş, İhtiyar, Bucak, Satılmış, Ulubeğ, Alibegece, Şayıblü, Bedirlü, Fermüde, Kepsil, Şemseddin, Ebülhayr, Bozat, Elmalu, Kırık-İli, İskefsir, Milas, Hasbamana ve Fidaverende’dir.²⁷³

Ordu ve yöresi Doğu Karadeniz sıradağlarının orta bölümünde yer alır. Fatsa’nın hemen doğusunda denize dökülen Bolaman Irmağı, Canik-i Bayram kazası’nın batıdaki tabii sınırını oluşturur. Güney sınırı ise Reşadiye eski adıyla İskefsir ve Mesudiye yani eski Milas kazalarını içerisine alacak şekilde çizilmişti. Doğu sınırına baktığımızda bugün Giresun’un Ordu’ya komşu olan kaza ve nahiyelerini içine alan bölgeyi kapsar, kuzey sınırını ise Karadeniz oluşturur.²⁷⁴ Genel hatlarıyla bölgeye baktığımızda yerleşmelerin coğrafi yapıya uygunluk gösterdiği aşikârdır. İskân edilen yerler genellikle akarsu vadileri boyunca toplanmıştı ve nüfus buralarda yoğunluk göstermişti

Ordu ve yöresinin ilk kuruluş yeri Eskipazar civarı yani Bayramlı kazasıydı. 18. yüzyıldan itibaren Bucak’ın hızlı bir gelişim göstermesiyle Eskipazar zamanla önemini yitirdi. Nüfusun artması sonucunda ise Bucak gelişerek bir şehir görünümüne kavuşmuştu. Bucak adı 1869 yılında Ordu şeklinde değiştirilerek bütün kayıtlarda Ordu ismi geçmeye başladı. 1889 tarihli Trabzon Salnamesi’nde Ordu kazasından şu şekilde bahsediliyordu. Trabzon’un güney batısında karadan 45 saatlik mesafede ve sahilde 16.485 hane ile 99.333 nüfuslu, çiftçilik ve ziraata elverişli geniş ve verimli ovalarıyla Trabzon vilayetine bağlı kazaların en büyüğü olarak kaydedilmişti.²⁷⁵

17. yüzyılın ortalarında, bugünkü Ordu kentinin yerinde bulunan Bucak köyünde Türklerden başka etnik unsura rastlanmadığı gibi, bölgenin merkezi olan ve sahilten iç kısımdaki Nefs-i Ordu’da da gayrimüslim nüfusa rastlanmadı. Rumların ve Ermenilerin Ordu kazasına ve merkezine ne zaman gelmeye başladıklarına dair kesin bir bilgi yoktur.²⁷⁶ Yöreye Sivas, Şarki Karahisar ve Suşehri bölgelerinden Ermeniler gelip ilk olarak Eskipazar (Bayramlı) civarındaki bazı köylere ufak topluluklar halinde

²⁷² Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, s. 17-23.

²⁷³ Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, s. 168.

²⁷⁴ Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, s. 16-36.

²⁷⁵ Çebi, *Ordu Şehri Hakkında...*, s. 56,74.

²⁷⁶ Ekinci, *19. Yüzyılda Ordu Kazasında...*, s. 428; Mithat Baş, *Ordu Yöresi Tarihi*, (Ordu: Ordu Belediyesi Yayınları, 2012), s. 265.

yerleştiler ardından da gelişmekte olan Bucak (Ordu) kasabasına göçtüler.²⁷⁷ Ermeni kayıtlarına göre Ordu ve yöresine 18. yüzyılının başlarında gelenlerin Hemşinli ve Karadereli (Araklı ilçesi) Ermeniler olduğu belirtiliyordu.²⁷⁸ Ordu kazasındaki gayrimüslim nüfus, yereldeki ayanlarla merkezi otoritenin mücadeleleriyle geçen 18. yüzyıldaki gelişmelerle birlikte artmaya başlayacaktı.²⁷⁹ Devletin bir yandan ayanlarla bir yandan da ayanların birbirleriyle veya devletle yaptıkları mücadelelerde ortaya çıkan güvenlik sorunu ve hâkimiyet sağlama amacına yönelik çabalar esnasında Ermeniler şimdiki Ordu merkeze yerleştirildiler.²⁸⁰ Ayanlar göç eden gayrimüslimleri ekonomik güçlerini artırmak için yönetimini ele geçirdikleri topraklara yarıcı olarak yerleştirip gelirlerini artırma yoluna gidiyorlardı.²⁸¹ Böylece ayanlar hem bölgeye yapılan Ermeni göçünde kolaylaştırıcı rol oynadı hem de boş kalan topraklarını işleyen Ermeniler sayesinde gelirlerini arttırdılar.

Ermeniler, Rumlarla birlikte Boztepe eteklerinde bugünkü Taşbaşı Mahallesi'nin iskân merkezi haline getirilmesine sebep oldu. Daha sonradan Zaferi Milli Mahallesi adı verilen, Boztepe'nin eteklerine doğru genişleyen sahada iki üç katlı evler inşa ederek, burada kendi cemaatlerini oluşturdular.²⁸² Ermeniler burada 19. yüzyılın ortalarına kadar pek varlık gösteremezken, Tamzara ve Giresun'dan gelen Ermenilerle birlikte Zeytun ve Saray mahallelerine yerleştiler ve liman ticaretinde söz sahibi oldular.²⁸³

1850 yılında kazadaki Ermeniler 100-120 hane civarında olup ilk kiliselerini 1852 yılında, "Erkek ocuk Okulu" anlamına gelen "Movsesyan Varjaran" adını verdikleri okullarını da 1860 yılında açmışlardı.²⁸⁴ Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar gayrimüslimlerin eğitimi ruhban okulları tarafından yürütölüyordu. Tanzimat'tan sonra eğitimde görülen laikleşmeyle birlikte gayrimüslimlerin eğitim işleri 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'yle bir düzene bağlandı. Böylece gayrimüslim çocuklar için çoğunlukta buldukları yerlerde birer resmi sıbyan ve rüştiye mekteplerinin açılmaları

²⁷⁷ Pala, *a.g.e.*, s.167; Oktay Karaman, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Ordu ve Giresun Kazalarında Ermeniler", *Tarihte Türkler ve Ermeniler, Merkez ve Taşrada Ermeniler*, (C.VI, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), s. 141.

²⁷⁸ Karaman, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Ordu...*, s. 142; Ekinci, *19.Yüzyılda Ordu Kazasında...*, s. 436; Pala, *a.g.e.*, s. 168-169.

²⁷⁹ Ekinci, *19.Yüzyılda Ordu Kazasında...*, s. 429.

²⁸⁰ Ekinci, *19.Yüzyılda Ordu Kazasında...*, s. 436.

²⁸¹ Baş, *a.g.e.*, s. 266.

²⁸² ebi, *Ordu şehri Hakkında...*, s. 80.

²⁸³ Saylan, *a.g.t.*, s. 54.

²⁸⁴ ebi, *Ordu şehri Hakkında...*, s. 79-80.

planlandı. Bu gelişmeyle birlikte Ordu'da 6 Ermeni mektebinde toplam 276 öğrenci eğitim görmekteydi.²⁸⁵

Giresun Ermeni Okulu'nun müdürü olan Onnik Efendi'ye göre 1875 tarihinde 350 evlik küçük bir kasaba koşullarında olan Ordu'daki evlerin 120'si Ermenilere aitti. Şehrin gelişmesi ile birlikte 1912 yılında Ordu kazasında 500 Türk, 500 Ermeni ve 1.500 Rum evi vardı. Kazanın nüfusu ise 15.000 civarındaydı. Şehirdeki meslek gruplarını 17 çapulacı, 11 kunduracı, 14 mobilyacı, 22 demirci, 16 bakırcı, 17 terzi, 40 manifaturacı, 50 manav olarak sınıflandırmıştı. Kazada 35 kahve, 10 meyhane, 71 bakkal bulunuyordu. Onnik Efendi'ye göre bu işleri yönetenlerin çoğu Rum ve Ermenilerdi.²⁸⁶ 20. yüzyılın başlarında benzer durum görülmekteydi. 1906 yılı Ordu Ticaret ve Sanayi Odası'nın kayıtlarına göre küçük imalathaneler ve tarım üretimi genellikle Türklerin elindeydi. İthalat, ihracat ve ticareti ise çoğunlukla Rum ve Ermeniler yapıyordu.²⁸⁷

Ordu kazasının nüfus dengesi, 19. yüzyıla gelindiğinde gayrimüslimlerin lehine artmaya başladı. Bu durumun önemli nedenlerinden biri Karadeniz'deki limanların uluslararası ticarete açılması ile birlikte sahil kentlerin oluşması ve büyümesiydi. Böylece kıyı bölgelerinde nüfus yoğunlaşarak sahil kesimdeki yerleşim birimlerine göç arttı. Kapitülasyonlar ve Batılı tüccarların ilişkilerinde gayrimüslimleri tercih etmeleri gibi sebepler de sahil kentlerindeki gayrimüslim nüfusun daha fazla yoğunlaşmasını sağladı.²⁸⁸ Kentleşmenin sonucu olarak ortaya çıkan esnaf ve tüccar sınıfı da sahillere doğru olan yeni göçleri artırmada bir unsuru teşkil etti. Ancak gayrimüslimlerin temsil ettikleri bu esnaf ve tüccar sınıfı, batı ülkelerinin siyasi, fikri, milliyetçi etkilerine, dini entelektüel değerlerine daha açık hale geldiler. Çünkü liman kentleri, göç alan, kentleşmenin en yoğun olduğu, fikirlerin ve karşı fikir ve tepkilerin yükseldiği yerlerdi.²⁸⁹

Bölgedeki Rum ve Ermeni nüfusun hızla çoğalmasının başka bir nedeni de 1839 Tanzimat Fermanı'yla elde ettikleri haklara, 1856 Islahat Fermanı'yla birlikte mülkiyet elde etme hakkını kazanmış olmalarıydı. Gayrimüslimler, 1858 tarihinden itibaren

²⁸⁵Karaman, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Ordu...*, s. 143.

²⁸⁶Pala, *a.g.e.*, s. 168-169; Dizman, *M. Sıtkı Can'a Armağan*, s. 111.

²⁸⁷Dizman, *20. Yüzyılda Ordu*, s. 24.

²⁸⁸Ekinci, *19.Yüzyılda Ordu Kazasında...*, s. 433.

²⁸⁹Ekinci, *XIX. Yüzyılın Sonlarında Ordu...*, s. 62.

çıkarılan bir kanunla Osmanlı topraklarında gayrimenkul satın alma hakkına sahip oldular. Böylece köylerde bağ, bahçe, tarla sahibi oldular; şehir ve kasabalarda ise binalar inşa ederek üzerlerine tapuladılar.²⁹⁰ 1862 yılından sonra ise Osmanlı Devletinde ticaret çoğunlukla Rum ve Ermenilerde olduğu için kolaylıkla zenginleşen ve mülkiyet de elde eden gayrimüslim nüfus, bölgede hızla çoğaldı.²⁹¹

Anadolu'nun iç kesimlerinden batıya ve sahillere doğru olan gayrimüslim göç hareketleri 19. yüzyılın ikinci yarısında, siyasi ve sosyo-ekonomik sebeplerden dolayı Anadolu dışına yöneldi. Rusya'nın Kafkas politikası sonucu bölgedeki Müslümanlar Osmanlı ülkelerine doğru bir göç hareketi başlatırken, Karadeniz'deki gayrimüslimler de Rusya topraklarına yönelik bir göç dalgası meydana getirdi. Anadolu'dan pek çok Ermeni ve Rum ailesi yerleşme niyetiyle Kırım'a gidiyorlardı.²⁹² 1887'de Ordu kazasından yaklaşık 120 gayrimüslim Rusya'ya göç etti. Yetkililer gidenlerin vergi kaybını önlemeye yönelik bazı tedbirler alırlarken, bir taraftan da bir kaza veya köy halkından toplu göç izinleri için Babıâli'nin müsaadesi olmadan pasaport verilmemesi kararlaştırıldı.²⁹³

Ordu yöresinde yaşayan babaları, eşleri, çocukları Rusya'ya gitmiş olan otuz sekiz Ermeni kadının Sadarete yazmış oldukları bir mektup Rusya'ya yapılan Ermeni göçlerini özetler niteliktedir. Burada kadınlar Rusya'ya giden kocalarının dönmelerine ya da kendilerinin de Rusya'ya gitmelerine izin verilmesini Sadaret'ten istiyorlardı. Ancak göç edenlerin, taşıdıkları milliyetçi fikirleri ve bağımsız bir devlet amacıyla örgütlenmeleri gibi nedenler bu isteklerin o kadar masum olmadığını gösteriyordu. Sonuç itibari ile karar, Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne kabullerinin yasaklandığı bunların geri dönemeyecekleri bu sebeple Osmanlı tabiiyetinden düşürülüp bir daha dönmek üzere kadınların velilerinin yanlarına gitmesine izin verilebileceği şeklinde oldu.²⁹⁴

Rusya'ya yapılan Ermeni göçü engellenemiyordu. 1903 yılı itibariyle bir grup Ermeni'nin Ordu'dan Rusya'ya kaçtığı anlaşılmıştı. Kaymakamlığın açtığı

²⁹⁰ Sıtkı Çebi, *Bütün Yönleriyle Düünden Bugüne Ulubey*, (Ordu: Ulubey Belediye Başkanlığı Yayınları-1, 1995), s. 44.

²⁹¹ Baş, *a.g.e.*, s. 281.

²⁹² Ekinci, *19. Yüzyılda Ordu Kazasında...*, s. 436.

²⁹³ Ekinci, *19. Yüzyılda Ordu Kazasında...*, s. 438.

²⁹⁴ Ekinci, *19. Yüzyılda Ordu Kazasında...*, s. 438-439. Mektubun tamamı için bkz. Ekinci, *19. Yüzyılda Ordu Kazasında...*, s. 439.

soruşturmada Ermenilerin kaçmasına yardım edenler bulunup cezalandırıldı.²⁹⁵ Ordu'dan yapılan iç göçler ise işsizlik nedenindendi. 1904 yılında bir grup Ermeni, İzmit'e göç etmişti.²⁹⁶

1913 yılında Felekoğlu Süleyman Ağa'nın belediye başkanlığı görevini bırakması sonucu Trabzon Valiliğince Mordiros Şirinyan Efendi atanarak belediye başkanı oldu.²⁹⁷ 1915 yılındaki Ermeni sevkinin hemen öncesinde, şiddet olaylarının, isyanların, çetecilik faaliyetlerinin zirveye çıktığı dönemde hükümet bir Ermeni vatandaşını belediye başkanlığı görevine getirerek yaklaşık bir yıl kazanın idaresini ona bıraktı.

3.2.2. Ordu'dan Sevke Tâbi Tutulan Ermeniler

27 Mayıs 1915 tarihli çıkarılan Sevk ve İskân Kanunu, Ordu ve yöresini kapsamıyordu. Dönemin koşullarının bir sonucu olarak ortaya çıkan çetecilik faaliyetleri Ordu ve havalisinde de görünmekteydi. Yörenin en ünlü eşkıyası Ermeni Kirkor idi. 1915 yılında Kirkor ve çetesi ile girilen bir çatışma sonucu çete reisi ve üyeleri Boztepe'de bir evde ölü olarak ele geçirildiler.²⁹⁸ Kirkor örneğinde olduğu gibi Ermeni çetelerinin faaliyetleri ve isyanlar kanun kapsamının genişletilmesini zorunlu kılıyordu. Genişletilen kanun sonrasında Ordu ve havalisinden de Ermenilerin sevkine başlandı.

Sevk öncesinde Ordu kazasındaki Ermeni nüfus incelendiğinde kazadaki Ermenilerin nüfus oranı, Müslüman ve Rumlara kıyasla daha azdı. 1914 Osmanlı nüfus istatistiklerine göre Müslümanlar %78, Rumlar %13 oluştururken Ermeniler nüfus oranları sadece %8 civarındaydı. Ordu kazasının genelindeki Ermeni nüfus 12.349 idi.²⁹⁹

29 Haziran 1915 tarihli bir belgede Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, Ordu kazasından iki kafilenin 91 kişi olarak yola çıktıklarını, bu kabile içerisinde 16 kişinin firara kalkışmaları neticesinde çıkan olayda 3 kişinin öldüğünden bahsetmektedir.

²⁹⁵ Dizman, 20. Yüzyılda Ordu, s. 20.

²⁹⁶ Dizman, 20. Yüzyılda Ordu, s. 21.

²⁹⁷ Dizman, 20. Yüzyılda Ordu, s. 32-33.

²⁹⁸ Dizman, 20. Yüzyılda Ordu, s. 35.

²⁹⁹ Ekinci, XIX. Yüzyılın Sonlarında Ordu..., s. 85.

Ayrıca Ordu'dan yapılan sevk yönü Mesudiye tarikiyle devam etmişti.³⁰⁰ Belgeden anlaşıldığı üzere Ordu ve çevresindeki Ermenilerin sevk Sevk ve İskân Kanunu'nun çıktığı 27 Mayıs 1915 tarihinden yaklaşık bir ay sonra, sevk edilecek Ermenilerin kapsamının genişletilmesiyle birlikte başladı. Yine diğer bölgelerden yapılan göç yolculuklarında olduğu gibi burada da sevke karşı çıkanlar jandarmalarla çatışmaya girip ormanlara kaçarak firar etmişlerdi.

İbrahim Dizman Ordulu bir Ermeni olan Harut Artun ile yaptığı söyleşi sonrası kaleme aldığı eserinde, Ordu'dan gönderilen ilk kafilenin haziran ayında yola çıkarıldığından bahseder. Bu kafiilede 17-55 yaşında erkekler Ulubey, Gölköy, Mesudiye üzerinden Sivas istikametine gideceklerdi. Sevkin son durağı ise Zor ve Musul olarak belirlenmişti.³⁰¹ Hem Osmanlı Arşiv belgelerinden hem de ailesi bu göç yolculuğunun acı ve sıkıntılarını yaşamış Harut Artun'un ifadelerinden anlaşıldığı üzere Ordu kazasından yapılan sevk haziran ayının sonunda başladı.

Harut Artun'un ifadelerine göre, Ordu'dan giden 450 kişilik ilk kafiile Gürcü bir zabitanın kontrolünde Sivas'a kadar sağ salim götürüldüler. Artun, giden ikinci kafiilede ise ailesinin olduğundan bahseder. Bu kafilenin Gölköy Mesudiye arasındaki Karadere mevkiinde Fatsa ve Çarşamba'dan gelen çetelerin saldırılarına uğradığını nakletmektedir.³⁰² Osmanlı Hükümeti, Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği zor şartlarda bir yandan cephede düşmana karşı savaş verirken bir yandan isyanlar ve çetecilik faaliyetleriyle mücadele ediyordu. Aynı zamanda asker cephede olduğu için Ermeni sevk sırasında her kafiileye yeteri kadar asker ve zabitan sağlanamaması hükümetin içinde bulunduğu koşulların doğal bir sonucu olarak görülmektedir. Yine de hükümet, Ermenilerin sevk süreci boyunca rahat bir yolculuk yapabilmeleri için kısıtlı da olsa eldeki imkânlarla iâşe ve güvenlik sorunlarını gidermeye çalışmıştı. Ancak Harut Artun'un ailesinin örneğinde olduğu gibi bazen sevk edilen kafiilelere yapılan saldırıyı önlemede yetersiz kalınıyordu.

³⁰⁰ BOA, DH-ŞFR, 478/4.

³⁰¹ İbrahim Dizman, *Adı Başka Acı Başka Karadeniz'in Son Ermenilerinden Harut Usta*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), s. 56.

³⁰² Dizman, *Adı Başka Acı Başka...*, s. 56.

Kevorkian'ın Ermeni Soykırımı adlı eserinde ifade ettiğine göre, ilk önce erkekler 80 ila 100 kişilik gruplar halinde gönderildiler. Kevorkian bu kişilerin öldüğünü bir görgü tanığına dayanarak iddia ediyordu.³⁰³

Bir başka Ordulu Ermeni Hrant Bakır ise babası Vartan'dan dinlediği şekilde göç yolculuğunu anlatır. Osmanlı Hükümeti, sevk sırası ve sonrasında çocuk ve yetimleri korumak üzere bir takım düzenlemeler yapmıştı. Sevk esnasında çocukların yol şartlarına dayanmaları zor olacağından Ermeni çocuklarının bakımı ve eğitimi için iki seçeneği uygulamaya koydu: İlk seçenek, belli yaşlarda çocukların yetimhanelere yerleştirilmesi, ikinci seçenek ise kimsesiz çocukların Müslüman ailelerinin yanına dağıtılmasıydı.³⁰⁴ Ordulu Hrant Bakır örneğindeki gibi ailenin küçük kızı yolculuğa dayanamayacağı için komşularına bırakıldı.³⁰⁵ Orduda sevk edilmeyerek bu şekilde kalan ve yaşamlarını Müslüman olarak sürdüren Ermeni çocuklar daha sonra devlet tarafından belirlenerek listeleri tutuldu.³⁰⁶

Hrant Bakır'ın ailesinin gittiği kabile Suşehri ne yaklaşırken Hrant Bakır'ın babası Vartan, bir aileye emanet edilmiş ve o aileyle kalarak Müslümanlığı kabul edip ismini Ali olarak değiştirmiştir.³⁰⁷ Bu iki Ordulu Ermeni ailesinin göç yolculuklarından anlaşılacağı üzere kadın ve çocuklar ilk kabilelerle gitmeyip hazırlanmaları için süre verilmişti.

Yeni iskân bölgelerine yapılacak sevk, dağlardaki firari Ermenilerden oluşan çetelerce engellenmeye çalışılıyordu. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey tarafından 30 Haziran 1915 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir yazıda, Ordu kazasının Bolaman nahiyesinde bulunan iki Ermeni köyündeki 306 nüfus ve merkezdeki 36 ailenin sevki sırasında Ermeni çetesi ile yapılan silahlı bir çatışmadan bahsetmektedir. Yaşanan çatışma sonunda çete, kabileyi korumakla görevli jandarmalar tarafından etkisiz hale getirildi.³⁰⁸ Bunların dışında sevk esnasında da firar ederek görevli

³⁰³ Raymond Kevorkian, *Ermeni Soykırımı*, Çev. Ayşen Taşent Ekmekci, (İstanbul; İletişim Yayınları, 2015) s. 686.

³⁰⁴ Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları...*, s. 52.

³⁰⁵ Dizman, *Adı Başka Acı Başka...*, s. 58.

³⁰⁶ BCA, 490-01-50-199/4-1; 490-01-50-199/4-2; Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinin, Cumhuriyet Halk Partisi Fonunda bulunan belgede, Müslüman olan Ermeni çocuklarının eski isimleri, öz anne ve babalarının isimleri ve doğum tarihleri tek tek kayıt altına alınmıştır. Liste ekte sunulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ek:1-2.

³⁰⁷ Dizman, *Adı Başka Acı Başka...*, s. 58.

³⁰⁸ BOA, DH-EUM, 2. ŞB, 8/61.

jandarmalarla çatışanlar oldu. Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Temmuz 1915 tarihli şifreli belgede, Ordu kazasının Perşembe nahiyesinden şer ve muzıra karışan 390 kişinin ve Ulubey nahiyesinden 30 kadar asker firarisinin sevk olunduğu bildiriliyordu. Ayrıca Ordu kazasından iki gün evvel sevk edilen 36 kişilik bir kafilenin Ulubey ormanı civarında firara kalkışmalarından dolayı 6'sının ölü ele geçirildiği rapor edildi.³⁰⁹ Ermeni sevki hem Ermeni firarilerden oluşan çeteler tarafında önlenmeye çalışılıyor hem de kabilelerdeki Ermenilerin firar etmeleriyle engelleniyordu.

Sevk edilmemek için dinlerini değiştirip Müslümanlığı seçen Ermenilerin de olduğunu bilmekteyiz. 28 Haziran 1915 tarihli Ordu'dan yazılan bir telgrafta, bir grup Ermeni'nin hiçbir kuvvet ve tesirin altında olmayarak kendi arzularıyla İslamiyet'e geçtikleri bildirilmişti.³¹⁰ Yine aynı dosya içinde bulunan 14 Temmuz 1915 tarihli başka bir belgede ise Mesudiye'ye kadar gelerek burada Müslümanlığı seçen kafilenin Mesudiye'de kalma isteklerinden bahsedilmekteydi. Bu amaçla kasabanın önde gelen kişileri olan Aliçavuşzade İsmail, Serdarzade Mustafa, Müftü İbrahim, İmam Arif, Şer'iyye Başkatibi Raif Beylerin ağzından İstanbul'a telgraf gönderildi. Telgrafın tercümesi şu şekildedir:

“Ordu'nun 15 hanelik son Ermeni kafilesi, çoğu kadın, çocuk ve zayıflardan mürekkep olarak kasabamıza geldiler. Bunlar vicdani arzularıyla İslamiyeti kabul ettiklerine dair ellerinde vesikalarını olup, dinimize ilişkin kurullarla ahlak ve adapla davranıp beş vakit farz namazlarını camide kılıyorlar. Bu mühtedilerin İslamiyeti kabul ettiklerine dair artık bir şüphe kalmamıştır. Ordu'ya geri dönülmek üzere civardaki münasip bir kasabada yerleşmelerine izin sağlamak amacıyla cami kapılarında ve sokaklarda Müslümanları yakalayıp gözlerinden kanlı yaşlar akıtarak yardım istiyorlar. Bu sebeple, şeriat kanunlarına ve kurallarına boyun eğen bu Osmanlı mensuplarının mağdur olmalarına İslamiyetin izin vermeyeceği gibi, değerli hükümetimizin de razı olmayacağını bildiğimizden sevklerinden vazgeçilerek uygun bir mahalde iskân edilmelerini İslam hükümetimizin adalet ve insafına istirham ederiz.”³¹¹

³⁰⁹ BOA, DH-EUM, 2.ŞB, 68/41.

³¹⁰ BOA, DH- EUM, 2. ŞB, 9/42-1.

³¹¹ BOA, DH-EUM, 2. ŞB, 9/42-2.

Böylelikle Ordu'dan sevk edilecek son Ermeni kafiləsi 1915 Temmuz ayının ortalarında İslamiyet'e geçerek Deyr-i Zor'a olan göç yolculuğunu başlangıç aşamasında bitirmeyi amaçladılar.

Dâhiliye Nezareti vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği telgraflarla ne kadar Ermeni nüfusun kaldığını, kalanların ne sebeplerle bulduklarının bildirilmesini istiyordu.³¹² Fatsa kaymakamlığından bildirilen bir raporda, 1915 Ağustos ayı itibariyle kaza merkezinde erkek ve kızlar olmak üzere 322, dört köyde ise 823 kişi ile toplamda 1.145 Ermeni bulunduğu rapor edilmişti.³¹³

Gizlenerek, sevk esnasında firar ederek ya da Rusya'dan kaçak yollarla ülkeye girerek Ordu dâhilinde kalan Ermeniler, çetecilik faaliyetlerini sürdürüyorlardı. 9 Ekim 1915 tarihinde Ordu'dan Samsun'a gönderilen bir yazıda Bolaman nahiyesi jandarmaları tarafından yakalanan Ermeni çetesinden ve Fatsa'nın Göller Köyü'nden Çamoğulları'ndan Ağya? oğlu Ohannes, yakalanarak ifadesinde Rusya'dan gelen çete üyeleri ve Ermenilerin Türkiye'deki amaçları hakkında bilgi verdi.³¹⁴ Rusya'ya seferberlikten bir yıl önce gittiğini ve ticaret için bulunduğunu söylemişti. Ermeni çete üyesi Ohannes'in ifadesinden anlaşıldığı üzere, 21 Mayıs 1915'te Ermeni çeteleri ordularını artırıp taaruza geçmek için çete üyelerini Türkiye'ye yollamaya başladı. Bu durum üzerine Ohannes ve diğer çete üyelerine iki önemli vazife verildi. Bunlardan ilki, Türkiye'ye giderek bir ihtilal çıkarmaktı. İkinci vazife ise, Türkiye'de kalan Ermenileri muhafaza etmektir.³¹⁵ Üç yüz kuruş harcırah alarak vapurla Terme'ye kadar geldiler. Oradan Ünye'nin Yalı Köyü'ne, Fatsa'nın Çubuk Köyü'ne, oradan Fatsa'nın Göller Köyü'ne en son da Bolaman'a geldiler. Bolaman'dan gruplar halinde ayrılarak kendi köyleri taraflarına gittiler. Bazen göç etmemiş ve tanıdıkları Ermeni ailelerinin evlerinde bazen de ormanlarda yatarak öteden beriden ekmek ve iâşe bularak ihtiyaçlarını karşılıyorlardı.³¹⁶ Ohannes, kendisiyle birlikte olan arkadaşlarının hangi şehirde olduklarını bilmediğini hatırladığı olan sekiz çete üyesinin ismini vermişti.³¹⁷ Fatsa'nın Göller Köyü'nden Ohannes'in ifadesinde açıkladığına göre, dağlardaki Ermeni çetelerinin sayısını arttırmak için girişimlerde bulunuldu. Aynı zamanda Sevk

³¹² BOA, DH-ŞFR, 54/360.

³¹³ BOA, DH-ŞFR, 477/98.

³¹⁴ BOA, DH-ŞFR, 558/5-1; BOA, DH-ŞFR, 558/5-2.

³¹⁵ BOA, DH-ŞFR, 558/5-3.

³¹⁶ BOA, DH-ŞFR, 558/5-4; BOA, DH-ŞFR, 558/5-5; BOA, DH-ŞFR, 558/5-6.

³¹⁷ BOA, DH-ŞFR, 558/5-7; BOA, DH-ŞFR, 558/5-8.

ve İskân Kanunu çıktığı günlerde bu çalışma alanını kapsayan kazalardaki Ermeni çeteleri, ihtilal amaçlarını gerçekleştirmek için bir dizi hareketlerde bulundular. Özellikle Rusya'dan gelen Ermeniler, çetelere katılarak yürüttükleri faaliyetlere silah, iaşe gibi konularda katkı sağladılar.

Birinci Dünya Savaşı tüm şiddetiyle devam ederken Osmanlı Devleti Rus ordusunun saldırıları karşısında geri çekiliyordu. 15 Nisan 1916 tarihinde Trabzon'un Ruslar tarafından işgali ile 24 Şubat 1918'de Osmanlı birliklerinin Trabzon'u tekrar geri almasına kadar geçen sürede Ordu vilayet merkezi oldu. Trabzon'un işgali üzerine Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, Trabzon'dan çekilmek zorunda kaldı ve vilayet erkânı ile birlikte Ordu kazasına yerleşti. Bu dönemde Trabzon'dan Ordu'ya yoğun bir göç hareketi başladı.³¹⁸ Göç alan Ordu'nun nüfusu 25.000'e çıktı.³¹⁹ Savaş yıllarının getirmiş olduğu kıtlık ve salgın hastalıklarla mücadele eden Ordu halkı karınlarını doyurmakta güçlük çekerken, Trabzon'un işgal edilmesi sonucu gelen binlerce göçmeni de doyurmak zorunda kaldı. Bu durum ciddi besin sıkıntısına yol açtı.

Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, bu süreçte vilayeti Ordu'dan yönetiyordu. Ermenilerin sevki ile ilgili belge ve telgrafları da Ordu kazasından göndermeye ve sevki uygulamaya devam etti. Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 2 Aralık 1916 tarihli telgrafta vilayet dâhilinde, konsoloshanelerde hiçbir Ermeni bulunmadığından bahsetmekteydi.³²⁰

Birinci Dünya Savaşı'nın son yılında Ermenilerin çetecilik faaliyetlerinden vazgeçtikleri görüldü. Ordu kasabasındaki Rumların dahile sevkleri için gönderilen beş yüz bin kuruşluk yardım, Rumların sevki tamamlandığından dolayı Ünye kazasında aman dileyen Ermeni çetelerinin iaşe ihtiyaçların ortaya çıkması ve Ordu'da bazı merkez ve merkeze bağlı livalarda bulunan 440 nüfus Ermeni ve Rum ailelerinin de iaşe masrafları için kullanılmasına müsaade edildi.³²¹ Hükümet, savaş boyunca her fırsatta saldıran Ermeni çetelerini, silah bırakıp aman dilediklerinde affetti ve iaşe masraflarını karşıladı.

³¹⁸ Pala, *a.g.e.*, s.275-279.

³¹⁹ Dizman, *20. Yüzyılda Ordu*, s. 28.

³²⁰ BOA, DH-ŞFR, 539/20.

³²¹ BOA, DH-ŞFR, 573/38; BOA, DH-ŞFR, 574/12.

Sayıları azalsa da Ermeni çeteleri hayvanlarını iaşelerini gasp etmeye devam ediyordu. Bab-1 Ali Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiyye Müdiriyeti Canik mutasarrıflığından 3 Nisan 1919 tarihli gönderilen telgrafta; 22 Mart günü Ünye'nin Köklük Köyü'nden Ermeni eşkıyası Surp ve yardımcıları tarafından Manastır köylü Halil Çavuş'un hanesinin basıldığı hayvanları ve zahiresi gasb edildiği, 28 Mart gecesi de Ünye'nin Taşkesili Köyü'nden Tepegözoğlu Ali Çavuş'un ağılından altı silahlı Ermeni eşkıyasının zorla dört koyununu aldığı bildirilmişti.³²²

3.3. GİRESUN'DAN YAPILAN ERMENİ GÖÇLERİ

3.3.1. Tarihte Giresun ve Giresun'da Yaşayan Ermenilerin Durumu

Giresun denize doğru uzanan bir yarımadanın üzerinde yer alır. Kaynaklarda ismi Kerasus, Kerasous, Cerasous, Chirizonda, Cerasonte, Kerassunde şekillerinde geçse de Türk hâkimiyeti döneminde bugünkü söylenişle anılmaya başlandı. Giresun kazasının çekirdeğini oluşturan kalenin ne zaman kurulduğu hakkında kesin bilgiler yoktur. Ancak Giresun ve yöresinin bulunduğu toprakların MÖ 670'lerde Karadeniz Bölgesi'nde koloniler teşkil etmeye başlayan Miletoslar tarafından kurulduğu ileri sürülür. Giresun ve çevresi daha sonra Roma İmparatorluğu'nun ardından da Bizans'ın hâkimiyetine girdi. Daha sonra 1204 yılında Trabzon'da kurulan Trabzon Rum Devleti'nin (1204-1461) sınırları içerisinde kaldı. Giresun ve yöresinde 13. yüzyılın sonlarında Karadeniz'de ticaret kolonileri kurmaya başlayan Cenevizlilerin nüfuzu da etkili oldu. 14. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise Çepni Türkmenlerinin akın faaliyetleri başladı.³²³ Yapılan akın faaliyetleri sonucu Giresun ve yöresinin Türkleşme hareketi başladı.

Ordu yöresinde bağımsızlığını ilan eden Hacıemiroğulları Beyliği ile Trabzon üzerine yapılan akın faaliyetleri hız kazandı. Beyliğin başına geçen Süleyman Bey zamanında Giresun 1396/1397'de nihai olarak fethedildi. Böylece kuruluşundan itibaren Trabzon Rum Devleti'nin ikinci büyük şehri olarak bilinen Giresun, Süleyman Bey'in fethi ile ilk defa Müslümanların ve Türklerin hâkimiyetine geçti.³²⁴ Giresun ve

³²² BOA, DH-EUM AYŞ, 64/37.

³²³ Feridun Emecen, "Giresun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C.14, İstanbul: 1996), s. 78-79.

³²⁴ Tellioglu, *Osmanlı Hakimiyetine...*, s. 151.

yöresinin fethinden itibaren bölgeye Çepni, Döğer, Eymir, Karkın, Ala-Yundlu, Bayındır, İğdir gibi Oğuz boyları yerleşti.³²⁵

Giresun ve çevresinin Hacıemiroğulları Beyliği'nin yönetiminde ne kadar kaldığıyla ilgili bilgiler kesin değildir. Fakat doğu yönündeki seferlere devam edip Tirebolu'ya kadar olan mntıkayı ele geçirdiklerine dair Clavijo'nun seyahatnamesinde bilgiler mevcuttur.³²⁶ Hacıemiroğulları Beyliği'nin fetih hareketiyle birlikte Orta Karadeniz Bölgesi, Giresun'a kadar olan saha içerisinde Türklerin egemenliğine geçti ve bölgedeki Türk varlığı siyasi, sosyal, ekonomik açıdan kendini hissettirmeye başladı. Ortaya çıkan bu siyasi görüntü, Giresun ve çevresinin Osmanlı hâkimiyetine girmesi ile daha da güçlenecekti.

Fatih Sultan Mehmet'in 1461 Trabzon seferinden sonra Osmanlı idaresine giren Giresun asıl gelişmesini bu dönemde gösterdi. Şehirdeki yerleşmeler 1486'ya doğru kale içerisinde ve çevresinde yoğunlaştı. Yaklaşık olarak 600-700 kişinin yaşadığı tahmin edilmekteydi.³²⁷

16. yüzyıla gelindiğinde Giresun ve yöresinin hem fiziki hem de nüfus yönünden geliştiği, nüfus profilinde ise Türk ve Rumlar arasında bir denge oluştuğu dikkat çeker. 1515'lerde civar köylerden gelip yerleşen Türk aileler ile birlikte şehrin nüfusunda artış gözlemlendi. Gelen Türk aileler aralarında Çepni, Trabzonlu, Bayramlı gibi geldikleri yeri hatırlatan unvanlara sahiptiler. Bu durum iskânın hangi civardan olduğunu göstermesi açısından önemlidir. 1583'te ise Giresun Limanı'nın daha faal bir hale gelmesiyle Giresun, mahallelere ayrıldı ve bir kent merkezi olarak belgelerde zikredildi.³²⁸ 17.yüzyılın son çeyreğinde Giresun'un nüfus toplamının 1.500 dolayında olduğu ve Türk Müslüman unsurun ağırlık kazandığını söyleyebiliriz.³²⁹

18. yüzyıl ise mahalli güçlerin-ayanların bölgede güçlerini artırdığı bir dönem oldu. Merkezi denetimin zayıflamasıyla taşradaki sivil güçler yükselip devlet idaresinde giderek bir denge unsuru haline geldiler.³³⁰ Kelalioğulları, Giresun bölgesine hâkim bir

³²⁵ Yediyıldız, *Ordu Tarihinden İzler*, s. 59.

³²⁶ Tellioğlu, *Osmanlı Hakimiyetine...*, s. 152.

³²⁷ Emecen, *Giresun*, s. 80.

³²⁸ Emecen, *Tarihi Bir Liman Kenti Giresun*, s. 17-18.

³²⁹ Emecen, *Tarihi Bir Liman Kenti Giresun*, s. 19.

³³⁰ Feridun M. Emecen, "Doğu Karadeniz'de Ayanlık: Tirebolulu Kethudazade Mehmed Emin Ağa", *Belleten*, S.242, (Nisan: 2001), s. 194.

ayan ailesi iken 19. yüzyılın ilk yarısında Kethudazade ve Kahyaoğulları olarak tanınan ayan aileleri ile güç mücadelesine girmişti.³³¹

19. yüzyılın başlarında Giresun iki limanlı, bir kısmı dükkân 1.000 kadar evden oluşan bir şehir durumundaydı. Nüfus yapısı biraz daha kozmopolitleşmişti. Türk ve Rum nüfusa Ermeniler, Kafkasya kökenli unsurlar, Kırım'dan gelenler ve batılı ticaret temsilcileri katıldı.³³² Giresun ve yöresinin fethedilme süreci ve sonrasında Rum nüfusun yanında Türk nüfusu, yapılan iskânlarla birlikte giderek arttı. Yöredeki Ermeni nüfus ise, 18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılının başlarında varlık göstermeye başlamıştı.

Ayrıca 19. yüzyılda Giresun kazası ile Şarkikarahisar arasındaki ulaşım şose bir yolun yapımıyla birbirine bağlandı. Böylece hem Şarkikarahisar'da çıkarılan madenlerin ihracatı Giresun limanından yapılıyor hem de Ermeni komitecileri, Anadolu'nun iç noktalarına silah sevk ediyordu.³³³

Giresun kazası zaman içerisinde Trabzon eyaletinin Trabzon livasından ayrılarak Ordu livasına bağlandı, daha sonra idari taksimatta yeniden değişiklik yapılarak Trabzon sancağına bağlandı. 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Giresun kazası, hızlı bir gelişme göstererek 1863'te önce Ordu sancağının merkezi oldu. Bir yıl sonra 1864'te, Giresun sancağı ismini alıp bu durumunu 1868 yılına kadar devam ettirdi.³³⁴ 1868 tarihinde ise Giresun sancağının lağvedilmesiyle, Giresun şehri Ordu kazası ile birlikte Trabzon sancağına bağlandı. Bu dönemde Trabzon sancağının diğer kazalarını, Giresun, Tirebolu, Rize ve Of, nahiyelerini Perşembe, Maa Ulubey Hapsemana, Aybastı, Akköy, Keşap, Görele, Akçaabat, Maçka, Maa Yomra Vakf-i Sagir, Sürmene, Maa Tonya ve Vakf-i Kebir, Kura-i Seba oluşturmaktaydı.³³⁵

Giresun kazası, Trabzon sancağına bağlanmasından sonra 20. yüzyılın başlarına kadar, Karadeniz kıyısında yer alan, doğuda Tirebolu kazası, batıda Ordu kazası ve güneyde Şarkikarahisar sancağı ile çevrili bir kaza merkezi durumundaydı³³⁶ 1875 tarihli Devlet Salnamesi'ne göre bu defa Sivas vilayetinin Şarkikarahisar Sancağı'nın kazası oldu. Ancak Giresun'un Sivas vilayeti idari taksimatı içerisinde yer alışı fazla

³³¹ Emecen, *Doğu Karadeniz'de Ayanlık...*, s. 198.

³³² Emecen, *Tarihi Bir Liman Kenti Giresun*, s. 20.

³³³ İpek, *Giresun Kazasının Nüfusuna...*, s. 225.

³³⁴ Ortaylı, *a.g.m.*, s. 123.

³³⁵ Saylan, *a.g.t.*, s. 28.

³³⁶ Yüksel, *Salnamelere Göre Giresun...*, s. 174.

sürmedi. 1879 tarihli Devlet Salnamesi'ne göre Keşap, Akköy, Piraziz'i içine alan üç nahiyesi ile beraber kaza olarak tekrar Trabzon merkez sancağına dâhil edildi.³³⁷ Bu durumunu Birinci Dünya Savaşı'na kadar Trabzon sancağına bağlı olarak sürdürdü. 1916'da Trabzon'un Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra Giresun kazası, seferberlik sonuna kadar Tirebolu ve Ordu kazalarıyla birlikte mali yönden Canik sancağına bağlı olarak idare edildi.³³⁸ Giresun kazasının geçirmiş olduğu bu idari taksimattaki değişiklikten dolayı konunun sınırlarını çizme noktasında, bölgeden yapılan Ermeni göçlerini anlatırken Giresun'un günümüz idari yapılanması dikkate alarak konu incelendi.

19. yüzyılda Karadeniz'in uluslararası ticarete açılmasıyla birlikte Giresun'un da içinde bulunduğu, Karadeniz'in ikinci plandaki limanlarının ticaret hacmi daha da arttı. Bu gelişmede önemli bir paya sahip olan Giresunlu Rum ve Ermeni tüccarlardı. Batılı ticaret şirketleri temsilcileriyle kolayca irtibat kurup, onların ticari ajanlığını yaparak Giresun Limanı'nın uluslararası ticarete öne çıkmasını sağladılar. Bu yüzden Giresun'un Rum tüccarları zenginleşerek, bunun getirdiği refah ortamı içerisinde buldukları mahallerin fiziki yapısını da değiştirdiler.³³⁹ Giresun Limanı'na gelen batılı tüccarların ticaret yaptıkları genellikle Rum ve Ermeni tüccarlar oldu. 19. yüzyıl, Giresun Limanı'nın ticaret hacminin genişlediği buna paralel olarak da gayrimüslim tüccarların refah seviyesinin arttığı, batılı ülkelerden gelen tüccarlar vasıtası ile Giresun dâhilindeki Rum ve Ermeniler arasında fitne, fesat ve ayrılıkçı fikirlerin beslendiği bir yüzyıl oldu.

19. yüzyılın sonunda yöredeki nüfus profili ve sosyal hayat merkezlerini incelediğimizde dikkat çeken unsurlar şu şekildedir: 1869-1880 döneminde Giresun'un şehir nüfusu 9.400-9.800 civarında idi. Burada sekiz cami, dört mescit, beşi Rumlara ait biri Ermenilere ait altı kilise, iki medrese, sekiz mektep, bir rüştiye, üç hamam ve on yedi fırın bulunuyordu.³⁴⁰ Ermeniler kendi dini inançlarını özgürce yaşıyorlar ve kendi okullarında eğitim görüyorlardı. 1876 yılında Giresun'da yaşayan Ermenilerin dini reisliğini Vendoğlu Hacı İsadör Efendi yürütmekteydi. İsadör Efendi yabancı statüsünde

³³⁷ Yüksel, Salnamelere Göre Giresun..., s. 174-175.

³³⁸ M. Hanefi Bostan, "XV-XIX. Yüzyıllarda Giresun Kazası'nın İdari Taksimatı ve Nüfusu", *Giresun Tarihi Sempozyumu 24-25 Mayıs 1996*, (İstanbul: Giresun Belediyesi Kültür Yayınları No:1, 1997) s. 125.

³³⁹ Emecen, *Tarihi Bir Liman Kenti Giresun*, s. 21.

³⁴⁰ Emecen, *Tarihi Bir Liman Kenti Giresun*, s. 22.

olmayıp Osmanlı Devleti'nin vatandaşıydı.³⁴¹ Giresun kazasına 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında gelen Ermeniler, kendi cemaatlerini oluşturup kendi kiliselerini de inşa etmişlerdi.

Giresun kazasında 1880'lerde toplamda 12 tane mektep vardı. Bu okullardan yedisi Müslümanlara, üçü Rumlara ikisi ise Ermenilere aitti. Ermenilere ait olan iki mektepte 150 erkek, 92 kız olmak üzere toplam 242 öğrenci vardı. 3 erkek ve 2 kadın olmak üzere toplamda 5 öğretmenle eğitim devam etti.³⁴² Bu okullarda öğretmenler dışında bir de idareciler bulunuyordu. Ermeni cemaati, bu iki okulu için senelik 300 lira harcadı. Okulların masrafları, toplanan maddi yardımlar, kiliselerin gelirleri, okullara ait binaların kiralarından elde edilen gelirler yoluyla karşılanıyordu.³⁴³ Tirebolu'da da ilkokul düzeyinde bir tane Ermeni okulu vardı. Bu okulda 80 öğrenci ve 3 öğretmen bulunuyordu.³⁴⁴ Ermeniler, Giresun kazasında kendilerinin oluşturduğu Kumyalı Ermeni Mahallesi olarak adlandırılan bir Ermeni Mahallesinde yaşamlarını sürdürüyorlardı. Bu mahallede kendilerine ait kilise, mektep ve mağazalar vardı. Kumyalı Ermeni Mahallesi'nin dışında Yeni Mahalle ve Kale Mahallesi'nde de Ermeniler, Rumlar ve Müslümanlarla birlikte yaşadılar.³⁴⁵ Giresun kazasında yaşayan Ermeni cemaati, zaman içerisinde ikinci okulunu da açtı kız ve erkek Ermeni öğrencileriyle eğitimine devam etti.

3.3.2. Giresun'dan Sevke Tâbi Tutulan Ermeniler

Canik ve Ordu havalisinde olduğu gibi Giresun'daki Ermenilerin sevk edilme süreci Sevk ve İskân Kanunu kapsamının genişletilmesinden sonra başladı. 24 Haziran 1915 tarihinde Trabzon'dan gönderilen şifreli telgraftan anlaşıldığı üzere; Trabzon, Sürmene, Tirebolu ve Görele kazaları Ermenilerinden şer ve fesada karışmış olan 74 kişi kara ve deniz yolu kullanılarak dahile sevk edileceklerdi. Aynı zamanda merkez ile merkeze bağlı olan yerlerde sevkî sükûn ve intizam ile gerçekleşmesi için gerekli hazırlıkların

³⁴¹ Karaman, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Ordu...*, s. 147.

³⁴² Karaman, *Giresun Kazasında XIX. Yüzyılın...*, s. 127; Münir Şeref Bey, *Giresun Kazası*, s. 2; Cuinet, *a.g.e.*, s. 65.

³⁴³ Karaman, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Ordu...*, s. 146; Münir Şeref Bey, *Giresun Kazası*, s. 2.

³⁴⁴ Cuinet, *a.g.e.*, s. 51.

³⁴⁵ Karaman, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Ordu...*, s. 145.

yapıldığı bildirildi.³⁴⁶ 29 Haziran 1915 tarihli başka bir belgede Tirebolu'dan 40 kişinin sevk edildiği Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey tarafından bildirildi.³⁴⁷ Diğer yerlerde olduğu gibi bu kazalarda da gönderilen ilk kabilelerdeki kişiler şer ve fesada karışmış olanlardı. Hükümetin önem verdiği bir husus ise sevkın sükûn içerisinde gerçekleşmesi için gereken tedbirlerin alınıp hazırlıkların yapılmasını vilayet ve mutasarrıflıklara bildirmesiydi. Sevk ve İskân Kanunu'nun çıkmasının ardından yaklaşık bir ay sonra Giresun ve havalisinde sevke başlandı. Haziran ayının sonu ve Temmuz ayı içerisinde Ermenilerin sevki gerçekleştirildi.

Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Temmuz 1915 tarihli şifreli belgede; Giresun'daki Ermenilerden 328 kişinin, Tirebolu'dan 45 kişinin sevk edildiği bildiriliyordu. Görele'de ise mevcut 250 nüfusun tamamen çıkarılarak sevk edildiği rapor edilmişti. Ayrıca Tirebolu'da oluşturulan üçüncü kabileye katılan Papaz Karabet isimleri bilinmeyen birkaç kişiyi hanesinde bırakarak ateşe vermişti. Çıkan yangın sonucunda içerideki 9 kişi ve çevresindeki 4 hanenin yandığı bildirildi³⁴⁸

Tirebolu kaymakamlığından Trabzon vilayetine gönderilen 28 Ağustos 1915 tarihli belgede Ermenilerin sevki devam ederken Ermeniler tarafından vukua getirilen olaylar rapor edildi. Buna göre kazadaki Ermenilerin hiçbiri kendi rızalarıyla askere gitmedi zorla gönderilenler de firar ettiler. Bu firariler hanelerinde saklandıkları halde hiçbir Ermeni tarafından gelip ihbar olunmadı. Ayrıca ellerindeki silahlar talep edildiğinde kendilerinde hiçbir silah bulunmadığını temin ettiler. Ancak yapılan araştırmadan sonra 27 çeşitli silah ve 16 revolver ve 2 adet kurşun dökmeğe mahsus alet bulundu. Sevkın devam ettiği günlerde henüz sevk edilmemiş Ermeniler asker firarilerini sakladılar ve ellerinde bulunan silah cephaneleri teslim etmemekte direndiler. Ermenilerin sevklerine teşebbüs edildiği zaman kasabadaki Ermeni papazının teşvikiyle Tirebolu kasabasını tamamen yakmak ve Müslüman ahaliden birçoklarını katletmek üzere kasabada bulunan Ermeniler ittifak ederek kendi hanelerini yaktılar. Bu durumda ortaya çıkan kargaşalıktan istifade ederek Müslümanların üzerine hücum etmeye teşebbüs ettiler. Bu olay zamanında haber alınarak çeşitli tedbirlerle önlenmeye çalışıldı. Ermeni papazından hariç diğer Ermeniler hemen kışlaya sevk olundu. Yalnızca papaz hanesini ateşe vererek söndürmeye gelen jandarma ve ahali üzerine silah ateşleyerek hanenin

³⁴⁶ BOA, DH-EUM, 2.ŞB, 68/39.

³⁴⁷ BOA, DH-ŞFR, 478/4.

³⁴⁸ BOA, DH-EUM, 2.ŞB, 68/41.

tamamen yanmasına ve bundan sirayet ederek beş İslam hanesinin dahi tamamen yanmasına sebebiyet verdi. Bundan başka kaza dâhilinde Ermeniler tarafından çıkarılan bir olay meydana gelmedi³⁴⁹ Ermenilerin sevk edilmeden hemen önce Tirebolu'da sebep olduğu bu hadise sadece kendi evlerini değil aynı zamanda Müslüman halkın da evini ateşe verecek şekilde bir yangın çıkarttıklarını göstermektedir. Giderken kendi evlerini yakmak koşuluyla Müslümanların evlerinin de yanmasına neden oldular. Dahası ise önceden yığdıkları silah ve mühimmatı kullanmaktan çekinmediler.

18 Ekim 1915 tarihli Şarkikarahisar'dan Dahiliye Nezareti'ne çekilen bir telgrafta; Şarkikarahisar'da 1.860 Ermeni'nin, Konya'ya sevk edilmeyi beklediği bildirildi.³⁵⁰ Giresun'dan yapılan sevkin yönü Şarkikarahisar tariki ile Konya oldu. Bu yol güzergâhını gösteren ayrıntılı harita ekler kısmında verilerek göç güzergâhının daha iyi anlaşılması hedeflenmiştir.³⁵¹

Giresun havalisinde sevk sırasında firar ederek kalanlarla ihtida ederek kalan Ermeniler casusluk faaliyetlerini sürdürdüler. Kemah, Kuruçay, Zara, Refahiye, Suşehri, Şarkikarahisar, Alucra, Giresun ve Tirebolu gibi harp bölgelerine yakın olan yerlerdeki Ermenilerin düşmana casusluk ettiklerinden dolayı bunların miktarlarının ve sevklerinde engel olup olmadığının bildirilmesi ve vilayetin güneyine sevk ve iskânlarının yapılması 17 Aralık 1916 tarihli şifrede istendi.³⁵² Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Orduyu Hümayun Baş Kumandanlık Vekalet Celilesine gönderdiği 24 Aralık 1916 tarihli bir telgrafta; Kemah, Kuruçay, Zara, Refahiye, Suşehri, Şarkikarahisar, Alucra, Giresun ve Tirebolu kazalarında sevkten firar ederek ve ihtida ederek kalan Ermenilerin casusluk yapmaları sonucu nakl edildiğini bildirmişti.³⁵³ 2 Ocak 1917 tarihinde casusluk faaliyetinde bulunan Ermenilerin Sivas vilayetinin batı kısmına gönderildikleri bildirildi.³⁵⁴

26 Aralık 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne, gönderilen başka bir telgrafta, on Ermeni'den oluşan bir çetenin Giresun sahiline çıktıkları haber verilerek ve Rus harekâtını geceleyin gizlice vapurlara işaret edecekleri Otuz Yedinci Kafkas Fırka

³⁴⁹ BOA, DH-EUM, 2.ŞB, 68/57.

³⁵⁰ BOA, DH-EUM, 2. ŞB, 68/94; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 108.

³⁵¹ BOA, HRT, 2048/2 Giresun-Şarkikarahisar yolu haritası 1915.

³⁵² BOA, DH-ŞFR, 71/12.

³⁵³ ATASE, BDH, Kls. 1-2, Dos. 1030, Fih. 15-2.

³⁵⁴ ATASE, BDH, Kls. 1-2, Dos. 1030, Fih. 15-6.

Kumandanlığı'ndan bildirildi. Bu nedenle dikkatli olunması istenmekteydi.³⁵⁵ Bölgeden Ermenilerin göç ettirilmesi gerçekleşse bile gizlenme, firar, ihtida vb nedenlerle kalanlar Ruslarla birlikte hareket ederek bu seferde bölgede casusluk faaliyetlerini sürdürdüler.

3.4. TRABZON'DAN YAPILAN ERMENİ GÖÇLERİ

3.4.1. Tarihte Trabzon ve Trabzon'da Yaşayan Ermenilerin Durumu

Trabzon, Doğu Karadeniz'in önemli bir liman şehri olarak kurulmuştur. Trabzon'un ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu hakkında kesin bir bilgi olmasa da MÖ 756'da bir Milet kolonisi olarak ortaya çıktığı ifade edilir. Şehir bu dönemde Sinop'a bağlı vergi ödeyen bir görüntü içindeydi. Trabzon kelimesi de Yunancada sofranın anlamına gelen "Trabesa" kelimesinden gelir. Şehrin kurulduğundaki sahil kesiminin coğrafi özellikleri nedeniyle düz yuvarlak taşlar olması bu durumla ilişkilendirilir.³⁵⁶ Trabzon kuruluşundan sonra çeşitli devletlerin egemenliği altında kaldı. Perslerin ardından Büyük İskender'in idaresi altına girdi. Pontus Krallığı olarak bir süre egemenliğini devam ettirse de Roma'nın bir eyaleti haline geldi. Ardından da Bizans'ın egemenliği altına girdi.³⁵⁷

1204'te kurulan Trabzon Rum Devleti hâkimiyetini devam ettirecekti. Selçuklular zamanında bölge Türk akınlarının hedefi oldu. 1320'lerden itibaren giderek artan Türk akınlarıyla şehrin batı ve güneyindeki dağlık alanlar Türkmenlerin eline geçiyordu. Yıldırım Beyazıt, Canik bölgesini aldığı anda Trabzon'la ilgilenmiş ancak Ankara Savaşı'nın getirdiği yenilgi ile Trabzon üzerinde bir etki söz konusu olmadı. II. Murat Dönemi'nde de karadan ve denizden Trabzon kuşatılsa da alınamadı. Fatih Sultan Mehmet'in, şehri 1461'de kuşatmasıyla Trabzon Osmanlı hâkimiyetine girdi.³⁵⁸

³⁵⁵ BOA, DH-ŞFR, 541/48.

³⁵⁶ Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, Hazırlayan, İsmail Hacifettahoğlu, (Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2001), s. 44-47.

³⁵⁷ Şevket, *Trabzon Tarihi*, s. 49-55.

³⁵⁸ Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi Fetihden Kurtuluşa Kadar*, (Trabzon: Serander Yayınları, 2000), s. 17-19.

Trabzon'un, fethedilmesinin ardından 16. yüzyılın sonuna kadar hem içe hem de dışa dönük bir iskân siyaseti izlenmişti. Dışarıdan çoğunluğu Müslüman olmak üzere gayrimüslimlerde getirilerek yerleştirildiler. Neticede Trabzon'un nüfusu 16. yüzyılın sonunda 6.083 Müslüman ve 4.901 Hıristiyan ahaliden oluşuyordu.³⁵⁹

16. yüzyılda Trabzon, kara ve deniz ticaretinde önemli bir yere sahip olmasının yanında savaş malzemesi, iaşe, asker sevkinde de önemli bir merkez oldu. Osmanlı-İran Savaşları sırasında askeri bir ikmal üssü rolünü üstlendi.³⁶⁰

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Trabzon şehir merkezinde Ermeni nüfusu arttı. Bu durumun arkasındaki ana faktör Rum tüccarların yerini artık Ermeni tüccarların almasıydı. Çünkü Yunan isyanından sonra Rumlara olan güvenin azaldığı buna bağlı olarak da Osmanlı ticaretinde ve idari yapısında Ermenilerin Rumlardan yerlerini aldıkları bilinmektedir.³⁶¹

Trabzon'un idari yapılanmasına baktığımızda 1872'de, Osmanlı yönetiminde Doğu Karadeniz, Samsun'dan Batum'a kadar "Trabzon Vilayeti" olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun bir eyaleti idi. Trabzon vilayetinin sınırları, Samsun'dan Bafra ilçesini içine alacak şekilde başlayıp Batum'un Çürüksu nahiyesine kadar olan coğrafyayı içine alıyordu. Vilayet dört sancağa ayrılmıştı. Bu sancakları merkezi Samsun olan Canik sancağı, merkezi Trabzon olan Trabzon sancağı, merkezi Batum olan Lazistan sancağı ve merkezi Gümüşhane olan Gümüşhane sancağı oluşturmaktaydı. Vilayetinin merkezi olan Trabzon, aynı zamanda sancağında merkezi idi. Bu sancağın beş kazası vardı. Bunlar; Ordu, Giresun, Tirebolu, Of ve Rize kazaları idi.³⁶² Bu çalışmada Trabzon merkez sancağı araştırma kapsamına dâhil edilmiştir. Günümüz taksimatına göre Tirebolu, Giresun kazası içinde anlatılmış, Ordu ayrı bir başlık altında incelenmiştir. Rize ise konunun mekânsal olarak kapsamı çok genişlediğinden dolayı bu çalışmada yer almamıştır.

³⁵⁹ Melek Öksüz, "Kuruluşundan 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış (II)", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S.6, (2005), s. 101.

³⁶⁰ Öksüz, *Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış (II)*..., s. 102.

³⁶¹ Çiçek, *Trabzon'da Ermeni Nüfusu*..., s. 123.

³⁶² Güvemli, *a.g.e.*, s. 8,73.

1872 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre Trabzon merkez kazanın hane sayısı 4.148 nüfusu 9.800'dü. Bunlardan 414 'ü Katolik, 1.349'u Ermeni, 1.630'u Rum, 6.409'u Müslüman nüfustan oluşmaktaydı.³⁶³

Trabzon'da yaşayan Ermeniler kendi okullarını açarak eğitimlerine devam ettiler.³⁶⁴ Vital Cuinet'in verilerine göre Trabzon'da 29 Ermeni okulu vardı. Bu okullarda 38 öğretmen görevli olup 895 erkek öğrenci ve 275 kız öğrenci olmak üzere toplamda 1.170 öğrenci bulunmaktaydı. Okulların yıllık giderleri ise dokuz yüz yirmi liraydı.³⁶⁵ Ayrıca Ermeniler tüccarlık ve ticarete söz sahibi olmalarının yanı sıra diğer meslek gruplarında da kendilerine yer buldular. 1898 yılında Trabzon vilayetindeki 63 polisten 4'ü Rum, 3'ü Ermeni' idi.³⁶⁶

Trabzon, hem bir eyalet merkezi hem de İran yolunu kontrol altında tutan önemli bir kavşak konumundaydı. Ayrıca Karadeniz'i Kafkasya üzerinden iç bölgelere bağlıyordu. Bu özelliğe sahip olmasıyla Karadeniz'in en önemli nüfus olarak da büyük olan bir merkezi konumundaydı.³⁶⁷ Trabzon, İran ve Doğu Anadolu'nun Karadeniz'e açılan limanlarından biriydi. Hem ithalat hem de ihracatta önemli bir yeri olduğundan dolayı bilhassa buraya yerleşen Ermeniler silah kaçakçılığında ve casusluk faaliyetlerinde bu bölgeyi kullandılar.³⁶⁸ Daha sonra Trabzon'daki teşkilatlanmalarını oluşturarak bölgede isyan girişiminde bulunacaklar ve Birinci Dünya Savaşı'nda düşmanla işbirliği yapıp onların ilerlemelerini kolaylaştıracak ve düşman saflarında yer alacaklardır.

3.4.2. Trabzon'dan Sevke Tâbi Tutulan Ermeniler

Gerek Trabzon vilayeti gerek Canik sancağı ve bunlara bağlı kazalar, 27 Mayıs 1915 tarihinde çıkarılan Sevk ve İskân Kanunu'na göre boşaltılacak yerler arasında değildi.³⁶⁹ İtilaf donanmalarının Çanakkale Boğazı'na saldırıları, Karadeniz'de Rus

³⁶³ Güvemli, *a.g.e.*, s. 18; Karaçavuş, *a.g.m.*, s. 436.

³⁶⁴ Halaçoğlu, İngiliz Konsolos Longworth... , s. 892.

³⁶⁵ Cuinet, *a.g.e.*, s. 13.

³⁶⁶ Halaçoğlu, İngiliz Konsolos Longworth... , s. 901.

³⁶⁷ Köse, *a.g.m.*, s. 85.

³⁶⁸ *Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri I (1850-1923)*, (Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2007), s. 11.

³⁶⁹ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s. 39.

bombardımanı gibi olumsuzluklar neticesinde Ermeniler hareketlenmeye başladı. İsyân hareketleri cephe gerisinden başka tüm yurttan görünmeye başlanınca Sevk ve İskân Kanunu'nun kapsamı da zorunlu olarak genişletildi. 21 Haziran 1915 tarihli sevk edilecek bölgeleri genişleten ikinci emirde, Trabzon vilayeti de yer aldı.³⁷⁰ Artık Trabzon ve kazalarındaki Ermeniler için de sevk süreci başladı. Bu bölümde Sevk ve İskân Kanunu'nun Trabzon Ermenilerine nasıl duyurulduğu, yolculuk için hazırlanma zamanları, yanlarına alabilecekleri eşyaların olup olmadığı, sevk edilen Ermeni nüfusu, hangi güzergâhların kullanıldığı ve hangi bölgelere sevk edildikleri gibi konular belgeler ışığında incelenmeye çalışılmıştır.

Trabzon vilayeti, Ermeni nüfusunun yoğun olduğu bir yer değildi. 1914 yılı Osmanlı resmi istatistiğine göre vilayet genelinde 37.549 Ermeni yaşamaktaydı. Trabzon merkezde ise yaklaşık 14.846 Ermeni nüfus vardı. Vilayet genelinde Ermeniler nüfusun sadece %3'ünü oluşturmakta, kalan nüfus ise Müslümanlardan ve Rumlardan meydana geliyordu.³⁷¹ ATASE Arşivi'nde yer alan Ermenilere ait bir sevk sayım defterinde Trabzon'da kütüğe kayıtlı Ermeni nüfus 34.500 olarak verilmektedir.³⁷² Trabzon vilayetinin nüfusu ile ilgili başka bir veriyi Trabzon Amerikan Konsolosu Oscar S. Heizer verir. Ona göre merkezdeki Ermeni nüfusu 10.000, vilayet genelindeki Ermeni nüfus da 36.000 civarındaydı. Misyoner Dr. Crawford ise 1914-15 kışında çok sayıda Ermeni'nin Rus bombardımanı korkusundan dolayı kışı geçirmek için kentten köylere kaçtığından bahseder.³⁷³ Dolayısıyla göçün hemen öncesinde şehir nüfusunun biraz daha azaldığını söyleyebiliriz.

Tehciri uygulayacak yetkililer kendilerine gelen emri çeşitli vasıtalarla Ermenilere duyurmaya çalıştılar. Trabzon'da göç kararını bildiren afişler cadde ve sokaklara asıldı tellallar da şehrin sokaklarında gezerek hükümetin almış olduğu kararı halka duyurdu. Ayrıca Trabzon'da sevk halka duyurulması burada yayınlanan Meşveret gazetesi aracılığıyla da oldu. Gazetenin 27 Haziran 1915 tarihli sayısındaki bir duyuruda Sevk ve İskân Kanunu'nun uygulanacağı halka haber verildi.³⁷⁴ Meşveret gazetesinde Ermenilerin geçici olarak uzaklaştırılması ile ilgili yazılanlar Emniyet-i Umumi Müdüriyeti'nin dikkatini çekmişti. 29 Temmuz 1915 tarihli Erzurum, Adana,

³⁷⁰ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s. 77.

³⁷¹ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 376-379.

³⁷² ATASE, BDH, Kls. 1-2, Dos. 1030, Fih. 1-6.

³⁷³ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s. 90.

³⁷⁴ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s. 75.

Bitlis, Halep, Diyarbakır, Sivas, Mamuretü'l Aziz, Van vilayetleriyle Urfa, Canik, Maraş mutasarrıflıklarına gönderilen tebligat şu şekildedir:

*“Trabzon’da çıkarılan Meşveret gazetesinde Ermeniler hakkında taraf-ı vilayetten yayınlanan resmi beyannamede sevk edilen Ermenilerin geçici bir süreliğine uzaklaştırılmış olduğu gösterilerek bu suretle Ermenilere bir hazırlık fikri verilmekte olduğu Başkumandanlık tarafından gönderilen yazı ile beyannamenin mütalaasından anlaşılmıştır. Bu gibi beyannamelerin neşrine lüzum görüldüğü takdirde yalnız intizamı ve alınan tedbirlerin uygulanışını temin edecek unsurların neşriyle yetinilerek hükümet-i merkeziyenin ma'lumat ve müsaadesi olmaksızın devlet siyaseti hakkında lüzumsuz ilan ve yazılardan kaçınılması tebliğ olunur.”*³⁷⁵

Hükümet Trabzon’daki Meşveret gazetesinin 27 Haziran tarihli sayısında yayınlanan bir haberde sevk ve iskân uygulamalarının geçici olduğu şeklinde bir bilginin yer almasını, Ermenilerin geleceğe dair planlar yapmaları açısından tehlikeli gördü. Bu konuda Trabzon vilayetine ayrıca bir tebligat daha gönderildi. Hükümet vilayet ve sancaklarda yaptığı tebligatla oralardaki gazetelerde devlet siyasetine dair yayın yapılmasını yasakladı.³⁷⁶ Osmanlı Hükümeti Ermenilerin sevk sürecinin nasıl ve ne şekilde yapılacağına dair düzenlemeleri çıkardığı talimatnamelerde açıklamıştı. Talimatnameler dışında hükümet bu konuda yürüttüğü siyasete karşı yapılan yayınları gereksiz buluyordu.

Amerikan Konsolusu Oscar S. Heizer’in raporları, Trabzon’dan yapılan Ermeni sevkini kısmen yansıtmaktaydı. Kemal Çiçek’in Konlosos Heizer’in raporlarından naklettiğine göre Trabzon’dan yapılan sevk 1-7 Temmuz tarihlerinde tamamlandı. Bir haftalık sürede 5.200 kişinin sevk kabileler halinde yapıldı. Geride kalan 3.000 kadar çocuk ve yetim ya Müslüman ailelere dağıtıldı ya da yetimhanelere yerleştirildi.³⁷⁷ Konsolos Heizer, İstanbul’daki Amerikan elçisi Morgenthau’ya gönderdiği raporunda sevk hakkındaki gözlemlerini şu ifadelerle anlatmıştır:

“Size son zamanlarda burada gelişen olaylar hakkında gizli olarak yazıyorum, çünkü Konsolosluk görevimi ifa edebilmek için vali ve diğer yerel yöneticilerle iyi

³⁷⁵ BOA, DH-ŞFR, 54-A/181.

³⁷⁶ BOA, DH-ŞFR, 54-A/163.

³⁷⁷ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s. 90-91.

ilişkiler içerisinde olmalıyım.(...) 26 Haziran 1915 Cumartesi günü bütün Ermenilerin sürgün edileceğine dair ilanlar caddelere asıldı. 1 Temmuz 1915 Perşembe günü tüm sokaklar süngülü jandarmalarca kontrol altına alındı ve Ermenilerin evlerinden sürülme işi başladı. Kadın, erkek ve çocuklar sırtlarında yükleri olduğu halde Konsolosluk karşısındaki küçük bir sokakta toplandılar ve yaklaşık yüz kadar insan bir araya gelince sıcakta ve toz toprak içinde süngülü jandarmaların kontrolü altında Konsolosluk önünden Gümüşhane ve Erzincan'a giden yol yönünde hareket ettirildiler.”³⁷⁸

Konsolosun raporundan anlaşılacağı üzere Trabzon'dan yapılan sevk yönü Gümüşhane, Erzincan, Mamuretü'l Aziz güzergâhı oldu. Bu güzergâh hükümet tarafından yol şartları, güvenlik, iklim şartları, barınma gibi ihtiyaçların kolay şekilde sağlanabilmesi gayesiyle özellikle belirlenen sevk yollarından birisiydi.

Raymond Kevorkian'ın ifade ettiğine göre Trabzon Bölgesinden sevk edilen 5.000 kişilik kabile Gümüşhane güzergâhından yola devam etti. Yolculuk sırasında Kürt Reşvan aşiretinin reisi Zeynel Bey ve Hacı Bedri Ağa'nın denetimi altındaki Kanlıdere Geçidi'ne geldiklerinde Kürt çetecileri tarafından saldırıya uğradılar. Yaklaşık dört aylık bir sürede yüzlerce kişiyi yolda kaybettikten ve yağmalandıktan sonra Halep'e ulaşabildiler.³⁷⁹

Trabzon ve havalisinde, sevki uygulayan kişi Vali Cemal Azmi Bey³⁸⁰ idi. Cemal Azmi Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgraflar tehcirin hangi şartlarda ve ne şekilde yapıldığını yansıtmaktadır. Bu telgraflara göre Trabzon ve havalisinden yapılan

³⁷⁸ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s. 91.

³⁷⁹ Kevorkian, *Ermeni Soykırımı*, s. 681.

³⁸⁰ İsmail Hacıfettahoğlu, “Birinci Dünya Harbi Döneminin Az Tanınan Bir Siması: Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey”, *İçişleri Bakanlığı Türk İdare Dergisi*, S.435, (Haziran 2002), s.247-268. Ön adıyla Mehmet Cemal Azmi Bey, 1868 yılında Arapkir'de doğdu. 1890-1918 yılları arasında mülki amirliklerde bulundu, Ağustos 1914 tarihi ile Trabzon valiliği görevine atandı. Birinci Dünya Savaşı boyunca da Trabzon Valiliği görevini yürüttü. 27 Mayıs 1915 tarihli Sevk ve İskân Kanunu Cemal Azmi Bey yönetiminde Trabzon Vilayeti'nde uygulandı. Trabzon'un Ruslar tarafından işgal edilmesiyle Trabzon merkezi Ordu'ya taşındı. Trabzon'dan ayrılmadan önce şehrin yönetimini Rum Metropoliti Hrisantos'a teslim etti. Cemal Azmi Bey 2 Şubat 1918 tarihinde Trabzon Valiliğinden ayrıldı. İtilaf Devletlerinin baskısı ile tutuklanmak istendiğinden ailesiyle birlikte Almanya'ya gitti ve Berlin'e yerleşti. Türkiye'de oluşturulan Divan-i Harp'te Trabzon Ermeni Tehciri dolayısıyla 26 Mart 1919 tarihinde gıyabında yargılandı. 21 Mayıs 1919'da sonuçlanan mahkeme, Cemal Azmi Bey'i suçlu buldu ve idama mahkûm etti. Erivan'da toplanan Batı Ermenileri İkinci Kongresi'nde (6-13 Şubat1919); Berlin'deki Cemal Azmi Bey, Talat Paşa, Said Halim Paşa, Cemal Paşa ve Dr. Bahaeddin Şakir Bey gibi kişilerle birlikte öldürülmesine karar verilenlerden biriydi. Bu kararın uygulanması, ölüm listesinde yer verilen bu kişilerin buldukları yerlerde vurulmaları için özel timler görevlendirilmişti. 17 Nisan 1922 günü Cemal Azmi Bey kendisini takip eden iki Ermeni tarafından ailesinin gözü önünde, Almanya'nın başkenti Berlin'in en işlek caddelerinden birinde vurularak şehit oldu.

sevk haziran sonunda başladı. 29 Haziran 1915 tarihli telgraftan anlaşıldığı üzere Sürmene'den Ermenilerin sevkı yapılmıştı. Sevk sırasında müfrezeeye karşı çıkan Ermeniler olmuş ve bu Ermenilerden iki tanesinin öldüğü bildiriliyordu. Telgrafın devamında Cemal Azmi Bey, Trabzon'a bağlı Ordu, Gümüşhane, Kelkit, Tirebolu, Akçaabat, Rize kazalarından da sevklerin yapıldığını belirtip asıl sevkın cumartesi günü yapılacağı ve vilayetin her tarafını kapsayacak şekilde olacağından bahsetmekteydi.³⁸¹ Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Temmuz 1915 tarihli başka bir şifreli belgede Trabzon şehriyle köylerinden 3400 Ermeni'nin yola çıkarıldığı rapor edildi.³⁸² Cemal Azmi Bey'in telgrafta belirttiği sevkın başlama tarihi, Konsolos Heizer'in raporundaki tarihten daha öncedir. Çünkü Cemal Azmi Bey, asıl sevkın hafta sonu yapılacağını kaydetmişti. Bu tarih ise Konsolos Heizer'in rapor ettiği 1 Temmuz Perşembe ile 7 Temmuz Çarşamba günleri arasındaki hafta sonuna denk gelmektedir. Bu durumda Trabzon ve havalisindeki asıl sevkın temmuz ayının ilk haftası yapıldığını söyleyebiliriz. Sevk kararının Trabzon için uygulanacağı emri geldiğinde ilk gönderilenler Osmanlı Devleti'nin diğer vilayet ve sancaklarında olduğu gibi Trabzon vilayetinde de komite üyeleri ve isyan hareketlerine katılanlardı. Şehirde yaşayan Ermeni halka ise sevk öncesinde hazırlanma süresi verilmişti.

Sevkın başlangıcında bazı memurların, din adamlarının ve meslek sahipleri sevk dışında tutuldular. Dâhiliye Nezareti'nden gelen emir ile Trabzon Duyun-ı Umumiyye'de görev yapan Ermeni memurların geçici olarak yerlerinde kalması istenmişti.³⁸³ Başka bir telgrafta ise Osmanlı Bankası şubelerinde çalışan ve iyi hal sahibi oldukları anlaşılan Ermeni memurların diğer mahallere nakilleri yapılmak üzere kendileri birer ay süreyle serbest bırakıldılar.³⁸⁴ Yine Osmanlı Bankası şubesinde görev yapıp Trabzonlu olmayan Ermeni memurlar da geçici olarak kalabilecekti.³⁸⁵ Hükümet bir yandan dışarıda batılı devletler ve Rusya'ya karşı savaş verirken bir yandan da içeride isyanları bastırmaya çalışıyordu. Böyle bir ortamda hüsn-i hal sahibi olduğu

³⁸¹ BOA, DH-ŞFR, 478/4.

³⁸² BOA, DH-EUM, 2.ŞB, 68/41.

³⁸³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 52.

³⁸⁴ BOA, DH-ŞFR, 55A/151.

³⁸⁵ BOA, DH-ŞFR, 54/227, Trabzonlu olan Ermeni memurların ise sevklerin yapılması ve onların yerlerini alacak yeni memur tayini için de banka direktörünün doğruca Müdiriyet-i Umumiye'ye müracaat etmesi gerekli görülmüştü. Dâhiliye Nezareti'nden Trabzon Vilayetine çekilen 28 Haziran 1915 tarihli telgraf.

anlaşılan Ermeni memurları komiteci ve isyancılardan ayrı tutup sevklerini erteleyerek bu memurların hazırlanmaları için ihtiyaçları olan süreyi vermişti.

Konsolos Heizer raporlarında kabilelerin arasında din adamları, tüccar, banker, avukat, teknisyen, terzi ve başka meslek gruplarından kişiler olduğunu belirtiyordu. Bu durum meslek sahibi Ermenilerin ve din adamlarının da gönderildiğini ortaya koymaktadır.³⁸⁶ Göç için çıkarılan ilk emirde Katolik Ermeniler sevk dışı tutuldu. İlerleyen süreçte Katolik Ermenilerin, diğer Ermenilerle birleşerek aralarında bulunan silahlı ve zararlı kişileri teslim etmemesi sebebiyle memur olarak çalışan Katolik Ermenilerin memuriyetlerini sürdürmeleri uygun görülmedi ve 4 Temmuz 1915 tarihi ile devlette memur olarak görev yapan Katolik Ermenilerin dahi sevkine başlandı.³⁸⁷ Başka bir belgede ise Trabzon'da ücretle çalışan Ermeni reji memuru bulunmadığı bildirildi.³⁸⁸

Tüm Ermenilerin, Sevk ve İskân Kanunu'nu koşulsuz kabul ettiğini söylemek doğru değildir. Sevk kararına karşı çıkanlar jandarmalardan gizlenmiş, göç kabilelerine katılmamış ya da sevk sırasında kabilelerden firar ederek kaçmışlardı. Bu firariler Ermeni çetelerine katılarak sevki engellemeye çalıştılar aynı zamanda buldukları her fırsatta jandarmalarla silahlı çatışmaya girdiler. Yomra nahiyesinde bir Ermeni çetesi ile jandarma müfrezesi arasında çıkan bir çatışmada jandarmalardan biri şehit olurken çetecilerden beşi ölmüş altısı da tutuklanmıştı.³⁸⁹

Osmanlı Hükümeti, sevk esnasında ve sonrasında en fazla çocuk ve yetimlerin olumsuz etkileneceğini bildiğinden onları korumak üzere birtakım düzenlemeler yaptı. Sevk esnasında çocukların yol şartlarına dayanmaları zor olacağından Ermeni çocuklarının bakımı ve eğitimi için iki seçeneği uygulamaya koydu. İlk seçenek, belli yaşlarda çocukların yetimhanelere yerleştirilmesi ikinci seçenek ise kimsesiz çocukların Müslüman ailelerin yanına dağıtılmasıydı.³⁹⁰ Türk ahalinin bir kısmı da Ermeni kadın ve çocukların sevkine razı değillerdi.³⁹¹ Bu konudaki düzenlemeleri bazen genel bazen de özel emirleri vilayet ve mutasarrıflıklara bildiriyordu. 10 yaşından küçük ve sahipsiz

³⁸⁶ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s. 92.

³⁸⁷ BOA, DH-ŞFR, 478/91.

³⁸⁸ BOA, DH-ŞFR, 491/130.

³⁸⁹ BOA, DH-ŞFR, 478/90.

³⁹⁰ Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları...*, s. 52.

³⁹¹ Hikmet Özdemir vd., *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, (Üçüncü Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2005), s. 82.

kalan Ermeni yetim çocukların yerleştirilmesi için uygun binanın olup olmadığı, ne kadar çocuk kaldığı konusundaki emir Trabzon'a da gönderildi.³⁹² Konsolos Heizer'in raporuna göre; Bu emirden önce başkanlığını Rum Piskoposun yaptığı, üç Müslüman ve iki Hıristiyan üyeden oluşan bir komite çocukları Trabzon'daki okul ve yetimhanelere yerleştirmek suretiyle kurtarmayı amaçlıyordu. Ancak komite dağıtılıp çocuklar Müslüman ailelere verildi. Güzel görümlü ergen kızlardan bazıları kentteki çetecilere bazıları da İttihat Terakki Partisi'nin üyeleri için alıkonuldu.³⁹³ Geçmişten günümüze savaşın olduğu her yerde bu tür hikâyelerin duyulduğu, ırkları fark etmeksizin kadın ve çocukların maalesef bu tür alıkonulmalarla mağdur oldukları unutulmamalıdır.

Yaklaşık bir hafta içinde Trabzon'dan Ermenilerin çoğu sevk edildi. 8 Temmuz 1915 tarihli Dâhiliye Nezareti'nden Trabzon vilayetine çekilen telgrafta ne kadar Ermeni nüfusun kaldığı, kalanların da hangi sebeplerle vilayet dâhilinde bulduklarının bildirilmesi isteniyordu.³⁹⁴

Trabzon Valisi Cemal Azmi tarafından gönderilen 15 Temmuz 1915 tarihli cevabi telgrafta, Trabzon Ermeni piskoposunun sevk edilmediği ancak Erzurum Divan-ı Harb-i Örfi'sinin resmi talebine dayanarak gönderildiği bildirildi.³⁹⁵ Yine Trabzon Valisi Cemal Azmi tarafından gönderilen 26 Temmuz 1915 tarihli cevabi telgrafta sevkten sonra Trabzon'da kalan Ermeni nüfus miktarı ile ilgili durum açıklanmıştı. Cemal Azmi Bey, aslen Trabzonlu olan erkek Ermenilerin bir kısmının firar edip bir kısmının da pasaport alarak Rusya'ya gittikleri için vilayetteki Ermeni sayısının tam olarak tespit edilemediğini bildiriyordu. Hastalanarak vefat edenler ve muhafızlara karşı gelerek ölenlerle birlikte sevk edilen Ermeni nüfusunun miktarı tahminen yirmi yedi bin ile yirmi sekiz bin civarındaydı. Bin dört yüz çocuktan ise yüz kadarı kalmıştı. Kalan bu yüz çocuğun da dağıtılma kararı alındı. Vilayetin farklı yerlerinde gizlenenler de hariç tutulduğunda sevk ve ihraç edilmeyen tek bir Ermeni kalmadığı bildiriliyordu.³⁹⁶ Trabzon'da bulunan otuz altı bin nüfustan yaklaşık yirmi yedi yirmi sekiz bin nüfusun sevk edildiğini Cemal Azmi Bey'in telgrafından anlamaktayız. Geriye kalan yaklaşık on bin civarındaki nüfusun ise bir kısmının firari olarak vilayetin muhtelif yerlerinde gizlendiği bir kısmının da Rusya'ya gittiği aşikârdır. Trabzon Ermenilerini de kapsayan

³⁹² *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 48.

³⁹³ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s. 96.

³⁹⁴ BOA, DH-ŞFR, 54/360.

³⁹⁵ BOA, DH-ŞFR, 480/30.

³⁹⁶ BOA, DH-ŞFR, 481/28-1, 481/28-2.

ikinci emirden sonra bir ay içinde vilayette ikamet eden Ermenilerin hepsi sevk edilmişti. Yapılan sevki yöneten ve uygulayan kişi ise Vali Cemal Azmi Bey idi.

10 Temmuz 1915 Tarihli Zor sancağından Dahiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta, Trabzon'dan Zor'a hiçbir Ermeninin sevk olunmadığından bahsediliyordu.³⁹⁷

17 Ağustos 1915 tarihli belgede Cemal Azmi Bey, Trabzon'daki Ermeni Katolik rahip ve rahibelerin akrabalarıyla birlikte ve kendi arzularıyla dâhile gittiklerini ancak nerede bulduklarının bilinmediğini bildiriliyordu.³⁹⁸ 29 Ağustos 1915 tarihli Trabzon vilayetinden gönderilen başka bir telgrafta ise Akçaabat kazasında bulunan ve hasta oldukları için sevk edilmeyen kırk kadar Ermeni'den bahsedildi. Bu şahıslar hastalıklarının iyileşme devresini tamamlamalarıyla sevk olundular. Ayrıca Sürmene kazasından on bir ve Ordu kazasından da yüz kadar Ermeni'nin firarda olup bu kişilerden on yedisinin yakalanarak sevk edildiği bildirilmişti. Bahsedilen bu Ermenilerden hariç vilayetin hiçbir tarafında ne Protestan ne Katolik hiçbir mezhepten Ermeni kalmadığı belirtilmişti.³⁹⁹

Cemal Azmi Bey gönderdiği 16 Ocak 1916 tarihli cevabi telgrafında, Trabzon vilayet dâhilinde velisiz kalmış olan iki bin iki yüz doksan iki Ermeni kız ve erkek çocuğundan bahseder. Bu çocukların ikameleri ve terbiyeleri Müslümanlar tarafından yapılmaktaydı.⁴⁰⁰

20 Ocak 1916 tarihli belgede Cemal Azmi Bey kolera hastalığı nedeniyle Erzincan'dan gelen üç tabibden başka Trabzon vilayetinde ne resmi ne de hususi dairede hiçbir Ermeni memur kalmadığını ve yeniden gelmiş olanların da bulunmadığını bildiriyordu.⁴⁰¹

24 Ekim 1916 tarihli Talat Paşa imzalı Trabzon vilayetine gönderilen telgrafta, Ermenilerin sevkinin gecikmesinden dolayı kabileler halinde sevk yapılması uygun olmayacağından zararlı bulunup ihracı gerekenlerin miktar ve isimlerinin bildirilmesi istendi.⁴⁰²

³⁹⁷ BOA, DH-ŞFR, 488/25.

³⁹⁸ BOA, DH-ŞFR, 484/47.

³⁹⁹ BOA, DH-ŞFR, 478/2-1, 478/2-2.

⁴⁰⁰ BOA, DH-ŞFR, 505/81.

⁴⁰¹ BOA, DH-ŞFR, 506/25.

⁴⁰² BOA, DH-ŞFR, 69/86.

Trabzon'dan Dâhiliye Nezareti'ne çekilen 18 Ağustos 1917 tarihli telgrafta Trabzon vilayet dâhilinde Protestan Ermeni olmadığı bildirildi.⁴⁰³

Trabzon vilayetinden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 9 Şubat 1918 tarihli yazıda Trabzon vilayetine savaş nedeniyle başka vilayetlerden nakledilmiş Rum ve Ermeninin olmadığı bildirildi. Vilayet ahalisinden olup daha önce dâhile nakledilen kişilerden bazılarının ise geri dönmek arzusunda oldukları haber verildi. Bu şahısların isimleri buldukları mahallerden bildirilip iskân ve iaşeleri ile ilgili hazırlıklar sevk ve iadeleri istendi.⁴⁰⁴

Trabzon Dâhiliye Nezareti'ne yazılan belgede Trabzon'a 1919 senesi içinde gelecek olan ve memleketlerine iade edilecek Arap, Rum ve Ermeni ailelerinin yol, iaşe ve zaruri masrafları için üç yüz bin kuruşluk havale gönderilmesi istendi.⁴⁰⁵

Trabzon'dan yazılan 9 Ağustos 1919 tarihli yazıda daha önceden dâhile naklolunan Ermenilerin henüz geri dönmeyenlere ait gayr-ı menkullerin Ermeni yetim cemaatinin ihtiyacını temin etmek üzere Ermeni piskoposluğuna devir edilmesi Trabzon Ermeni Piskopos Vekâleti tarafından yazılı olarak talep edildi.⁴⁰⁶

Trabzon Ermenilerin, Değirmendere mevkiinde katliama uğradıklarına dair iddialar ortaya atılmıştı. Bu iddiaları soruşturmak üzere Amerikan Konsolosu Heizer, Alman Konsolosu Bergfeld ile bir teftiş gezisine çıktı ve iddiaların asılsız olduğunu tespit etti. Her iki konsolos da Değirmendere'nin debisinin cesetleri taşıyacak kadar yüksek olmadığından bahsetmekteydi.⁴⁰⁷

Trabzon Ermenilerinin sevkiyle ilgili bir durum da denize kayıklarla götürülüp öldürülmeleriyle ilgiliydi. Komite üyeleri olduğu ileri sürülen bir grup Ermeni, kayıklara bindirilip Samsun'a gitmek üzere denize açılarak başka bir kayıkla gelen jandarmalar tarafından kayık patlatılıp Ermenilerin tamamen imha edildiği iddiası vardı. Denize açılan her kayığın benzer şekilde patlatılmasını ileri sürmek doğru olmasa gerekir.⁴⁰⁸

⁴⁰³ BOA, DH-ŞFR, 562/104.

⁴⁰⁴ BOA, DH-ŞFR, 605/33.

⁴⁰⁵ BOA, DH-ŞFR, 618/95.

⁴⁰⁶ BOA, DH-KMS, 54-2/45.

⁴⁰⁷ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s. 261.

⁴⁰⁸ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s. 261.

Başka bir katliam olayı iddiası da Trabzon'a iki saat mesafedeki Tots adlı Gregoryan ve Katolik Ermenilerin yaşadığı bir köyle ilgiliydi. Köyde yaşayan 45 Ermeni vadiye götürülüp kurşuna dizilerek öldürülmüştü. Amerikan konsolosu Heizer bu olayın geçtiği köye gitmemiş kimliği belirsiz tanıkların verdikleri ifadeleri merkeze rapor etmişti.⁴⁰⁹

3.5. SEVK SONRASINDA GENEL DURUM

Yusuf Halaçoğlu'nun Osmanlı Arşivi'ne dayanarak verdiği bilgiye göre, sevk edilen nüfus toplamı 438.758'dir. Halep'tekilerle birlikte iskân bölgesine varanların sayısını 382.148 olarak ifade etmektedir. Buna göre arada 56.610 kişilik fark vardır. Bu farkın 9-10 bin kişinin sevk sırasındaki saldırılar sonucu, 25-30 bin kişinin de hastalık ve açlık gibi nedenlerle meydana gelen ölümlerden kaynaklandığını bir kısım muhacirin de sevk durdurulduğu için buldukları illerde kalarak bu sayıyı meydana getirdiklerini belirtmektedir.⁴¹⁰ ATASE Arşivi'nde yer alan ve 11 vilayet ve 8 sancağı kapsayan bir sevk sayım defterinde, 413. 067 kişinin sevk olunduğu kaydedilmektedir.⁴¹¹ Kamuran Gürün, Dâhiliye Nezareti'nin Sadarete verdiği 7 Aralık 1916 tarihli raporda sevk edilenlerin sayısını 702.900 olarak vermektedir. Sevk sırasında meydana gelen ölümler konusundaki rakamın ise 300.000'i geçmeyeceğini kaydeder.⁴¹² Yine aynı şekilde Azmi Süslü de 1914 Resmi İstatistiği ve 1927 nüfus sayımına dayanarak sevk sırasında çeşitli sebeplerle hayatlarını kaybedenlerin sayısını 211.069 kişi olarak belirtmiştir ve bu sayının en fazla 300.000 civarında olabileceğini ifade etmiştir.⁴¹³ Araştırmacı Murat Bardakçı Talat Paşa'ya ait olduğunu ileri sürdüğü bir deftere dayanarak verdiği rakam ise 972.246 kişidir. Bu rakamın sevk sırasında bu kadar kişinin hayatını kaybettiği şeklinde yorumlanmamalıdır. Bu sayıya çeşitli sebeplerden dolayı ölenlerin yanı sıra Osmanlı topraklarını terk ederek başka memleketlere göç edenlerin de dâhil olduğunu belirtir.⁴¹⁴ Kemal Çiçek, Amerikan arşiv belgeleri üzerinde yaptığı çalışmaya dayanarak sevk edilenlerin sayısının 500.000 kişiden fazla olduğunu ortaya koymaktadır. İskân bölgesine ulaşan göçmen Ermeni sayısını ise 486.000 olarak

⁴⁰⁹ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s. 2612.

⁴¹⁰ Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 76-77.

⁴¹¹ ATASE, BDH, Kls. 1-2, Dos. 1030, Fih.1-6.

⁴¹² Gürün, *a.g.e.*, s. 223.

⁴¹³ Süslü, *a.g.e.*, s. 142.

⁴¹⁴ Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*, (Altıncı Basım, İstanbul: Everest Yayınları, 2013), s. 106.

vermektedir.⁴¹⁵ Yukarıda kısaca izah ettiğimiz üzere sevk ve iskân sırasında hayatını kaybedenlerin sayılarıyla ilgili bilgiler muhtelif bir durum arz etmektedir. Dolayısıyla 1915'te sevk ve iskân sürecinde hayatını kaybeden toplam Ermeni sayısını vermek çok zordur. Günümüzde bile toplumsal felaketlerde sayılarla ilgili farklı söylemler yapılıyorken 1914-1918 şartları içerisinde yaşanan sevk ve sonrası ile ilgili ölümler konusunda verilen sayılar sağlıklı olmayacaktır.

Osmanlı Hükümeti'nin 1915'te aldığı Sevk ve İskân Kanunu, bir keyfiyetin değil bir zaruretin sonucudur. Ermenilerin çıkarttığı isyanlar ve Osmanlı düşman ordularıyla yaptıkları işbirliğine karşı alınan geçici bir tedbirdir. Dönemin şartlarına göre düzenli bir tahliye planı oluşturulmuş olsa da bazı olumsuz durumların meydana gelip ölümlere sebebiyet verebileceği de göz ardı edilmemelidir. Her şeyden önce amaç yok etmek değil uzaklaştırmaktır. Dolayısıyla Sevk ve İskân Kanunu önceden planlı ve yok etme amaçlı değil tamamen askeri ve güvenlik sebebiyle olayların gelişimine bağlı olarak alınmış bir karardır.

3.6.GERİ DÖNÜŞ KARARNAMESİ

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda cephe durumlarının değişmesi, dünyada meydana gelen siyasi yumuşama Osmanlı Hükümeti'ni Ermenilerin sevk edilme sebeplerinin ortadan kalktığını düşünerek tekrar eski yerlerine dönmeleri konusunda faaliyete geçirdi. 1918 yılı Ekim ayı sonlarından itibaren ise geri dönüşler başladı. Kasım ve aralık ayı boyunca vilayetlere gönderilen talimatlarda; Ermenilerin geri dönüşlerinde kolaylık gösterilmesi, ihtiyaçlarının ve can güvenliklerinin sağlanması, emlaklerinin boşaltılması, tren tahsisi, kadın, çocuk ve hastaların araba ile sevk edilmesi gibi konular üzerinde önemle duruldu.⁴¹⁶

Göç sırasında hem iklim şartları hem de meydana gelen yığılmalar yüzünden zaman zaman sevk durdurulduğu oldu. Kış mevsimi dolayısıyla 25 Kasım 1915'ten itibaren vilayetlere gönderilen emirlerle sevk geçici olarak durduruldu. 21 Şubat 1916 tarihinde ise illere sevk sonlandırılması için emirler gönderildi.⁴¹⁷ 15 Mart 1916

⁴¹⁵ Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorun Göçü*, s. 217.

⁴¹⁶ Sarımay, *Sevk ve İskan*, s. 230-231.

⁴¹⁷ Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s. 81-82; BOA, DH-ŞFR, 62/21.

tarihinde genel bir emirle Ermeni sevkini tamamen durdurulduğunu ve bundan böyle hiçbir sebeple sevk yapılmamasını bütün vilayet ve mutasarrıflıklara bildirildi.⁴¹⁸ Böylece yapılmakta olan Ermeni sevkine son nokta konuldu. Hükümet artık yeni iskân sahalarındaki Ermenilerin sorunları ile uğraşır olmuştu.

Ermeni ve Rumların memleketlerine geri dönme hususunda serbest bırakılmaları, memleketlerine dönmek arzusunda olmayanların buldukları mahallerde iş ve güçleriyle meşguliyetlerinin temini, sevk olunanlardan yardıma muhtaç olanlara yardım yapılması istendi.⁴¹⁹ Geri dönmek isteyenlere engel olunmayacak bu kişiler kendi evlerine yerleştirilecekti. Gayrimüslim muhacirlerin evlerinde oturan asker ve memurlar tahliye edilerek Müslüman muhacirlerin hukukuna dikkat edilecekti. Ayrıca geri gelmek isteyenlerin nerede ve ne kadar oldukları bildirilerek gittikleri yerlerde iskân olunup olunamayacakları, yol emniyetlerinin olup olmadıkları araştırılarak yol emniyetleri sağlanacaktı. Bu işleri yapmakla görevli olanlar kusurlu görülürse en ağır şekilde cezalandırılacaktı.⁴²⁰ Hükümet, Ermenilerin geri dönüşleri için her türlü önlemi almaktan kaçınmadı.

Muhacirin Müdüriyeti kontrolünde muhacirlerin geri dönüş ve iskânları başladı. 1 Kasım 1918 itibari ile Samsun'a 271 Ermeni sevk edildi.⁴²¹ Biletleri alınmak suretiyle Anadolu içlerinde bulunan muhacirler demiryolu, sahilde bulunan kişiler de özel tutulan vapurlarla nakledilmekte idi. Bu amaçla İstanbul'da toplanan yedi yüz kadar Müslüman ve Hıristiyan muhacir İzmir vapuruyla Ordu, Trabzon ve Rize'ye sevk edildi.⁴²²

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yenilmesi sonucu imzaladığı Mondros Mütarekesi'nden sonra ülkenin bazı bölgelerinin işgal edilmesi nedeniyle Osmanlı Hükümeti'nin geri dönen Ermenilerin sayısını tam olarak tespit edemediği bilinmektedir. Ermeni Patrikhanesi tarafından 1921 yılında hazırlanan tabloya göre; geri dönen ve Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin sayısını 644.900 olarak verilmektedir.⁴²³

⁴¹⁸ Sarımay, *a.g.m.*, s. 230.

⁴¹⁹ BOA, DH-ŞFR, 93/26.

⁴²⁰ Atnur, *Tehcirden Samsun Bölgesine Dönen...*, s. 12.

⁴²¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 175.

⁴²² Atnur, *Rum ve Ermeni Muhacirler...*, s. 13.

⁴²³ Sarımay, *Sevk ve İskan*, s. 231.

23 Nisan 1916 tarihinde Ermenilerden sevk edilmeyerek yerinde bırakılanlar ve başka mahallerden gelip de geçici olarak bırakılanların ve başka mahallere gitmek üzere yolda ne kadar Ermeni bulunduğunun açıklanarak iki gün içinde cevap verilmesi istendi.⁴²⁴

20 Haziran 1917'de vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen telgrafta, İskân bölgeleri değiştirilen Rum ve Ermenilere Harbiye tahsisatından verilmekte olan yevmiyelerin Mülteciler Talimatnamesi'nin altıncı maddesine göre temmuz ayının başından itibaren küçükler için altmış paraya ve büyükler için üç kurusa arttırıldığı bildirildi.⁴²⁵

Daha önce bildirildiği üzere Ermenilerden siyasi kusurlu ile sanık olarak tutuklu bulunanlar ve idari bir kararla şuraya buraya sevk olunmuş olan kimselerden henüz serbest bırakılmamış olanların hiçbir müracaata meydan verilmeksizin hemen tahliyeleri gereklidir. 5 Aralık 1918'de vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen telgrafta belirtilmişti.⁴²⁶

⁴²⁴BOA, DH-ŞFR, 63/72.

⁴²⁵BOA, DH-ŞFR, 77/168.

⁴²⁶BOA, DH-ŞFR, 94/61.

SONUÇ

Bu çalışmada, esas olarak Doğu Karadeniz Bölgesinde yaşanan Ermeni çete faaliyetleri ile 27 Mayıs 1915 tarihinde Ermenilerin göç ettirilme kararının alınması ve Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki Ermenilerin sevk edilme süreci incelendi. Ulaşılan arşiv kayakları doğrultusunda çalışma alanının sınırlarını Trabzon merkez kazası, Giresun kazası, Ordu kazası ve Canik sancağı oluşturdu. Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki Ermeni varlığı 18. yüzyılın sonuna doğru ortaya çıkmıştı. 19. yüzyılda Karadeniz'in uluslar arası ticarete açılması ile öncelikle Trabzon ve Samsun limanları akabinde de ikinci plandaki Ordu, Giresun limanlarının ticaret hacimleri genişledi. Bu gelişmedeki en önemli payı Rum ve Ermeni tüccarlar almıştı. Ayrıca ticarete ön plana çıkmaları ile Ermeniler refah bir hayat düzeyine kavuştular ve sosyal hayat içerisinde de giderek önem kazandılar. Islahat ve Tanzimat Fermanları'nın gayrimüslimlere tanıdıkları ayrıcalıklardan yararlanarak kendi okullarını kiliselerini açtılar. Samsun'da 27 Ermeni Okulu, Trabzon'da ise 47 Ermeni Okulu bulunuyordu.⁴²⁷ Ordu'da 6 Ermeni mektebinde toplam 276 öğrenci eğitim görmekteydi.⁴²⁸ Giresun'da ise Ermenilere ait olan iki mektepte toplam 242 öğrenci vardı.⁴²⁹ Bölgeden yapılan sevk öncesinde Ermenilerin Karadeniz Bölgesi'ndeki sosyal yaşantıları, nüfusları verilerek Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki dostane ilişkilerin nasıl değiştiği incelendi. Buradan çıkan en önemli sonuç şudur: Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi Karadeniz Ermenileri içinde sorunun çıkış noktası dış güçlerin tahrik ve kışkırtmalarıydı. Ermenilerin bu tahriklere kapılması neticesinde de silaha başvurma, çetecilik ve şiddet olayları başladı.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde ortaya çıkan Ermeni sorunu Rusya'nın çıkarlarını gerçekleştirebilmek için Osmanlı vatandaşı olan Ermenileri himayesine almasıyla başladı ve İngiltere olmak üzere diğer Batılı devletlerin sürece müdahil olmasıyla büyüdü. Bu devletlerin yürüttükleri misyonerlik faaliyetleri sonucunda Ermeniler Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtıldılar ve Ermeni komitelerinin faaliyetleriyle silaha sarıldılar. Birinci Dünya Savaşı başladığında Ermeniler Rus ordusuna katılarak Osmanlı Devleti'ni askeri ve stratejik bakımdan zor duruma sokmuşlardı. Hükümet ise cephe gerisinde güvenliği sağlamak amacıyla 24 Nisan 1915 günü Ermeni örgütleri ve

⁴²⁷ Süslü, *a.g.e.*, s. 47-49.

⁴²⁸ Karaman, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Ordu...*, s. 143.

⁴²⁹ Karaman, *Giresun Kazasında XIX. Yüzyılın...*, s. 127; Münir Şeref Bey, *Giresun Kazası*, s. 2.

siyasi temsilciliklerini kapattı ve elebaşlarını tutukladı. Bu durum çözüm olmamakla birlikte ülkenin her yerinde Ermeniler tarafından isyanlar çıkarıldı. Hükümet ortaya çıkan bu güvensizlik ortamında, iç ve dış güvenliğini sağlamak amacıyla 27 Mayıs 1915 günü Sevk ve İskân Kanunu'nu çıkardı.

Yaşanan bu isyanların Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki yansıması çetecilik faaliyetleri şeklinde cereyan etmiştir. Bölgenin coğrafi konum olarak Rusya'ya yakınlığı, bölge limanlarının sözde ticaret gerçekte ise Ermeni tüccarlarının haberleşme, silah sevkiyatı, propaganda ve örgütlenme gibi faaliyetler için kullanmaları neticesinde Rusya-Ermeni ittifakı kuruldu. Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki Ermeniler buradaki şehirlerin sahil kesiminde olmasını çok iyi kullandılar. Çalışma kapsamındaki bölge sadece iç kesimlerle yapılan silah sevkiyatını değil aynı zamanda yabancı tüccarlar aracılığı sayesinde yurt dışındaki Ermeni komiteleri ile olan haberleşmenin de sağlanması açısından önemliydi.

Kanun kapsamı ilk olarak cephelerin olduğu bölgelerdeki Ermenilerin sevk edilmelerini içeriyordu. Ancak hem Trabzon vilayeti ve buna bağlı kazalarda hem de Canik sancağında Ermeniler, nüfus yoğunluğu olarak Müslümanlar ve Rumlardan sonra geliyorlardı. Bu bağlamda çalışma bölgemizdeki yaşananlar, Ermeni nüfusunun daha yoğun yaşadığı Doğu Anadolu'ya göre kısmen daha azdır. Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Ermeniler, silahlı çeteler kurup eylem faaliyetlerine köy baskınları ile hız verdiler. Özellikle Şarkikarahisar'da Ermeniler sancağın tüm iletişim hatlarını kesmiş, bölgeye hâkim kaleyi ele geçirerek yaklaşık yirmi beş gün kaleyi kuşatmada tuttular. Şarkikarahisar'daki ve Anadolu'nun diğer yerlerindeki isyanlar bastırılmayınca kanun kapsamı genişletildi. Böylece Canik'ten Trabzon'a kadar olan bölge sevk ve iskâna tâbi tutuldu. Bölgeden yapılan sevk 21 Haziran 1915 tarihli ikinci emrin ardından başladı. 1915 yılı ilkbaharında yapılan Ermeni sevk, çok zor şartlarda ve hassas bir dönemde gerçekleşti. Çünkü Osmanlı Devleti bir yandan birçok cephede savaşmak zorunda kalırken bir yandan da Ermeni komitelerinin faaliyetleri dolayısıyla meydana gelen güvenlik problemleri ve isyanlarla mücadele etti.

Doğu Karadeniz Bölgesi'nden yapılan sevk kabileler şeklinde gerçekleşti. İlk giden kabilelerde bulunanlar komite üyeleri, çetecilik faaliyetlerinde bulunanlar, şer ve fesada karışmış olanlardı. Kadın, çocuk, yaşlı, yetim ve hastaların sevk edilme süreçleri daha sonraya bırakılarak zamana yayıldı. Ayrıca Amerikan misyonerlerin

himayesindeki Protestanlar ile Avusturya ve İtalya'nın koruması altındaki Katolikler sevk kapsamı dışında tutuldular. İsyanlar bastırılmayınca bu kişilerinde sevk edildiği görülmüştür. Bu gruplar dışında devlet memurları, askerler, sağlık görevlileri, elçilik çalışanları, ticaret erbabından hüsni hal sahibi kişiler ya hiç göç ettirilmedi ya da geç tarihlerde göç ettirildiler. Komite üyeleri dışında sevk edilecek olan Ermeni vatandaşlarına göçe hazırlanmaları için süre verildi. Çalışma alanındaki bölgeden yapılan göçler temmuz ayının ilk günlerinde başladı. Bu yüzden Ermenilerin sevki yaklaşık dokuz aylık bir zamanda tamamlandı. Trabzon vilayetinden sevk olunacakların güzergâhı Gümüşhane yoluyla Zor ve Musul'a, Canik sancağından sevk olunacakların güzergâhı ise Amasya, Karahisar, Sivas yoluyla Zor ve Musul olacak şekilde hedeflenmişti.

Ermenilerin sevk sırasındaki yolculukları, zor ve meşakkatli olmuştur. İskân bölgesi olarak seçilen yerlerin uzaklığı, sevk kararının kısa sürede uygulanması, ulaşım olanaklarının yetersizliği, iaşe imkânlarının çok sınırlı olması, salgın hastalıklar, iklim şartları Ermenileri zor bir yolculukla karşı karşıya getirdi. Osmanlı Hükümeti savaşın devam ettiği aylarda ve imkânsızlıklar içerisinde gerçekleştirilen bu yolculukta kayıpları önlemek için tedbirler aldı. Hükümet, Emval-i Metruke Komisyonları kurarak, Ermenilerin mallarını koruma altına aldı. Geride bıraktıkları değerli eşyalarını, mallarını, paralarını kendilerine ulaştırmak üzere açık artırma ile satışa çıkardı. Ne kadar önlem alınsa da bazı yerlerde Ermeni mallarının yağmalanmasının önüne geçilemedi. Ancak suçlu olduğu belirlenen şahıslar mahkemelere çıkarılarak yargılandılar.

Hükümet kabilelerin varış noktalarına hızlı bir şekilde ulaşmalarını sağlamak için, ordunun ihtiyacı dışında bulabildiği vagonları, öküz arabalarını, binek hayvanlarını Ermenilere tahsis etmişti. Ancak bu araçlar yetersiz kalmış pek çok Ermeni yaya olarak yola çıkmak zorunda kalmıştı. Hükümetin önlem almasına rağmen, meşakkatli olan göç yolculuğunda pek çok insan hayatını kaybetti. Ölümünün çoğu salgın hastalıklar, açlık, kıtlık, iskan bölgesindeki hijyen koşullarının iyi olmaması ve bunlara bağlı olarak kötüleşen şartlardan kaynaklandı.

EKLER

EKLER

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

CUMHURİYET ARŞİVLERİ

Ordu Vilayeti mülhakasında bulunan

mühtedilere mahsus listedir. (Mülhakata dahil)

S.NO.	Fig. NO.	Adı soy adı	Eski adı	Baba adı	Doğumu
1	4	Ahmet Dağaşan	Ohanes	Karabet	323
2	10	A.Hamdi Evrensel	Agop	Boğus	290
3	83	Ahmet Köseoğlu		Kalaset	324
4	79	Ali Demir		Artin	327
5	96	Ayşe	Hanan	Kavarak	325
6	82	Ayşe Altıntaş		Kifork	
7	88	Ali Ergeç	Ermez	Haymad	325
8	33	Ali Çam	Ohanes	Ohannes	319
9	26	Ayşe Çayır		Abdullah	318
10	27	Ayhan Kürkcü	Haykanuş	Faik	331
11	84	Ahmet Demirel	Royata	Fusa	321
12	70	Aziz Yılmaz	Istipan	Akup	312
13	74	Ali Kibar	Artin	Agup	
14	9	A.Hamdi İşbil	Artin	Haçik	323
15	8	A.Sami Sümer	Süren	Avak	312
16	80	Ayşe Bacın	Sinorik	Ohannis	332
17	43	Abdullah	Seka	Haçik	325
18	51	Ali Yılmaz	Artin	Aliran	314
19	98	Ali Lögüz	Yabık	Karabet	
20	97	Ali Demir	Ortan	Artin	327
21	66	Binnaz	Banga	Bartina	310
22	15	Cemal Kansu	Karabet	Artin	306
23	24	Cemil Bayındırlı	Kazakos	Apkar	323
24	89	Cafer Öztürk		Yanik	
25	70	Celal Kirbas	Ufan	Ali İhsan	333
26	93	Dursun	Ohanis	Nişan	329
27	17	Fatma Can	Avropi	Kayma	312
28	102	Feride Unsal	Vartanus	Ohanis	316
29	36	Feride Taş	Firuz	Orakil	319
30	52	Fatma Kaya	Marta	Bacı Girat	317
31	29	Fatma Kara		Kifork	325
32	22	Faik Kürkcü	Hak	Hisrof	320
33	25	Gülizar Kara	Martan	Kifler	323
34	53	Gülşan Demiroan	Vartanus	Kalos	320
35	59	Gülizar Işık	Bartama	Bağoğlu	315
36	2	Hasan Avcıoğlu	Haçik	haçik	
37	14	Hatice Kırmancı	Siranoç	Kifork	323
38	28	Hasan Uzunoğlu	Arşak	Nikokos	327
39	90	Hüseyin Bulak		Abdullah	324
40	19	Hasret Ankin	Melken	Kabrül	322
41	87	Havva Yıldırım	Anne	Kazer	302
42	69	Havva Akagündüz		Armanik	326
43	71	Hüseyin Şahin	Kalost	Losik	313
44	39	Hasan Keşişoğlu		Kirav	322
45	30	Hamsi Durulan	Orden	Mehmet	327
46	12	İrfan Bilgili	Hosnik	Sirof	337
47	99	İbrahim Duymaksan		Abdullah	326
48	34	İbrahim Öyanık	Hamparsun	Huşip	337
49	95	Mahmut	Karabet	Davanis	335
50	3	Leman Oge	Repika	Ohannes	312
51	64	Lütfiye		Mustafa	321
52	55	Lütfiye Kaya	Mühan		603/1999
53	7	Murat Lütfi	Karakin	Avak	299
54	32	Mesut Yaman	Akel	Arakil	329
55	50	Mehmet Yılmaz	Atak	Artin	312

490 01

50 1999

1

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Ek 1: BCA,490_01_50_199_4_1 Ordu'da kalan Ermeni çocukları gösteren liste.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

(2)

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
HURİYET ARŞİVİ

S.NO.	Fiş NO.	Adı Soy adı	Eski adı	Baba adı	Doğumu
26	49	Mustafa	Serkis	Haçık	325
27	40	Mustafa	Serkis	Haçık	325
28	52	Makbule Kürkcü	Pirap	Artin	328
29	38	Murat İrklı		Yusus	326
60	67	Mehmet Eski		Abdullah	329
61	62	Mehmet Çetinkaya	Mupan	Parsik	327
62	61	Mehmet Çhan	Çikan	Kirkor	321
63	100	Murat Yılmaz	Maydirus	Öhan	327
64	92	Mahmut	Haçık	Öhanis	330
65	45	Macide	Nabal	Makas	316
66	10	Mehmet Zengin	Artin	Kirkur	320
67	21	Mustafa	Markos	Kirkur	320
68	1	Nahide Kaptan	Kanus	Dikran	320
69	11	Nezaket Mart	Varsenik	Papil	1297
70	41	Nazire Kara	Meryem	Korllor	310
71	40	Niyazi Taş	Dimitri	Kani	311
72	57	Nuriye Gül	Meryem	Çiğnek	332
73	24	Nuriye İrksef	Manşurye	Harfun	309
74	05	Nuryem Avcı		Artun	318
75	35	Nazım Taş	Rufail	Dovit	315
76	65	Osman		Abdullah	317
77	20	Omer Canlı	Samiel	Setmak	329
78	13	Sabri Çakmak	Misak	Agop	329
79	91	Sabri		Agop	329
80	94	Saniye	Marta	Öhanis	936
81	73	Salih Kırbac	Agop	Kirkur	315
82	72	Saniye Yıldırım	Çavdaroğlu	Yatvart	323
83	5	Şehriban Bentur	Meryem	Mardiros	319
84	31	Şevket Alp	Ordudak	Herup	327
85	40	Şeker Kara		Andiriyos	323
86	58	Şaziye Sönmez	Şonlu	Agop	310
87	103	Şeker Lönğüz	Eva	Serkis	329
88	48	Tevfik	Gırap	Haçık	320
89	101	İbrahim Duymaksan			326
90	6	Zaik Kırımlı	Zaik	Karabit	328
91	23	Zeki Muhtar	Nesres	Murat	331
92	81	Zeliha Batarızaoğlu	Zeytar	Sahak	328
93	56	Zarife Aydın	Zaytar	Maloğlu	314
94	63	Zekiye		Abdullah	329
95	44	Zekiye	Meryem	Kirkur	
96	46	Zeliha	Anne	Serkis	282
97	37	Zekiye Çam	Marto	naçnik	324
98	86	Zeynep Öztirak		naçik	320

Yukarıda hüviyetleri yazılı bulunan ermeni muhtedilerinin umumî harpte tehcire tabi tutulan ermenilerin çocukları olup terk edilen ve en fazla Gürcü muhacirleri tarafından himaye ve büyütülen ermenilerdendir. Bunların ihtida etmelerinde ekseri samimiyet görülmediği ermeni cemaati ile vaki temas ve münasebetlerinden anlaşılmaktadır. Memleket için bunlardan menfaat beklemek zait bir keyfiyettir.

490 01 50 199 4

2

Ek 2: BCA, 490_01_50_199_4_2 Ordu'da kalan Ermeni çocukları gösteren liste devamı

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİOrdu Vilâyeti dahilinde(mülhakatı ile)
bulunan ermenilerin kaydını gösterir listedir.

Sıra NO.	Adı ve soy adı	Babasının adı	Karısı	oğlu	kızı	oturduğu yer
1	Armanak	Hosrof				Taşbaşı M.
2	Nişan Anasal	Artin	I	I	I	Zaferi Mil.
3	Ohan					Harami kö.
4	Misak					Kuyulu Kö.
5	Kirkur					= =
6	Akil		I	I		Bolaman
7	Ohannes	Nişan	I			Taşoluk Kö.
8	Serkis	Araçil				= =
9	Haik	Haçik				Gemrik kö.
10	Iranik	Karabet				= =
11	Paris	Haçik				= =
12	Vahtık	Serkis				= =
13	Marta					Taşoluk kö.
14	Marta	April				= =
15	Lüvesir	Ohannes				Kirezliman
16	Sahak	Ohan	1	3		Zaferi mil.
17	Vartuhi	Kiork			I	Zaferi Mil.
18	Vahan	Hambarson	1	3	I	= =
19	Serkis	Haçik				= =
20	Kirkur Kurtbuğan	Akop	I	I	3	= =
21	Artin Çitci	Antiranik	1	3	I	= =
22	Keohi	Antiranik				= =
23	Pisamsen	Hambarson				= =
24	Keork	Artin				= =
25	Iva	Artin			1	= =
26	Avadis	Artin	I	2	3	= =
27	Serkis	Karabet	1	2	I	= =
28	Zarmin	Haçik				= =
29	Maydiros Yayla	Sahak	I	2	I	= =
30	Yatvart	Nişan	I	I	I	= =
31	Aznif	Avak			2	= =
32	Zabel	Akop				Düz mah.
33	Kiçrok	Akop				= =
34	Peruz	Nersis	1		I	Zaferi mil.
35	Aşot	Hambarson	1		I	= =
36	Nuvart	Sahak				= =

490 01 50 199 4

Ek 3: BCA, 490_01_50_199_4_3 Ordu dahilinde bulunan Ermenilerin kaydını gösteren liste.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü
Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (2) DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVLERİ

Sıra NO.	Adı ve soy adı	Babasının adı	Karısı Adet	oğlu Adet	kızı Adet	oturduğu yer	
37	Arsak Ciroğlu	Akup				Zaferi Mil.	
38	Masis	Haçik Keork	1			= =	
39	Hatunik	Haçik				= =	
40	Sanduk	Haçik				Delimiye M.	
41	Süren	Kazar	1			= =	
42	Araksi	Abraham		1	1	Zaferi Mil.	
43	Vartan Çakıryan	Haçik	1	3		= =	
44	Ohancan	Ovakin	1	1	1	= =	
45	Sahak	Karabet	1	1	1	= =	
46	Leon	Askinan	1		4	= =	
47	Karnik Arman	Kirkor	1	3	1	= =	
48	Eronik	Akop		1	2	= =	
49	Akop	Arsin	1	1		= =	
50	Karakin	Bediros	1	3	2	= =	
51	Mannik	Apkor		1	2	= =	
52	Puzant Hekimoglu	Abraham				= =	
53	Atam Hakimoğlu	=				= =	
54	Papken	=				= =	
55	Misak	Ohanis	1	1	1	= =	
56	Akop	Artin			1	= =	
57	Kiork	Mardiros	1	2	1	= =	
58	Kalost	Melka n	1	1		= =	
59	Agavni	Akup			1	Düz mah.	
60	Haçik	Artin	1	1		Zaferi Mil.	
61	Mihran	Ropen	1			= =	
62	Antiranik	Ohanis	1			= =	
63	Vartan	Ohanis	1	2		= =	
64	Mıgırdiç Toraman	Atam	1	1	1	= =	
65	Leon	Mimas	1	1	2	Nizamettin	
66	Apkar Sercan	Mardiros	1	1	2	Zaferi Mil.	
67	Nobar	Artin	1	2	2	= =	
68	Mıgırdiç	Ovakin	1	1	2	= =	
69	Yervant Bertliyan	Avadis	1	1	1	= =	
70	Meryem	Arakin		1		= =	
71	Onnik Çavdar	Mihran	1			= =	
72	Mıgırdiç Daniş	Keork	1	2	1	= =	
73	Süren	Mihran	1			= =	
74	Süren	Vartan	1	3	1	= =	
75	Haranus Çilcioğlu	Davil				= =	
			490	01	50	1994	4

Ek 4: BCA, 490_01_50_199_4_4 Ordu dahilinde bulunan Ermenilerin kaydını gösteren listenin devamı

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

(3)

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

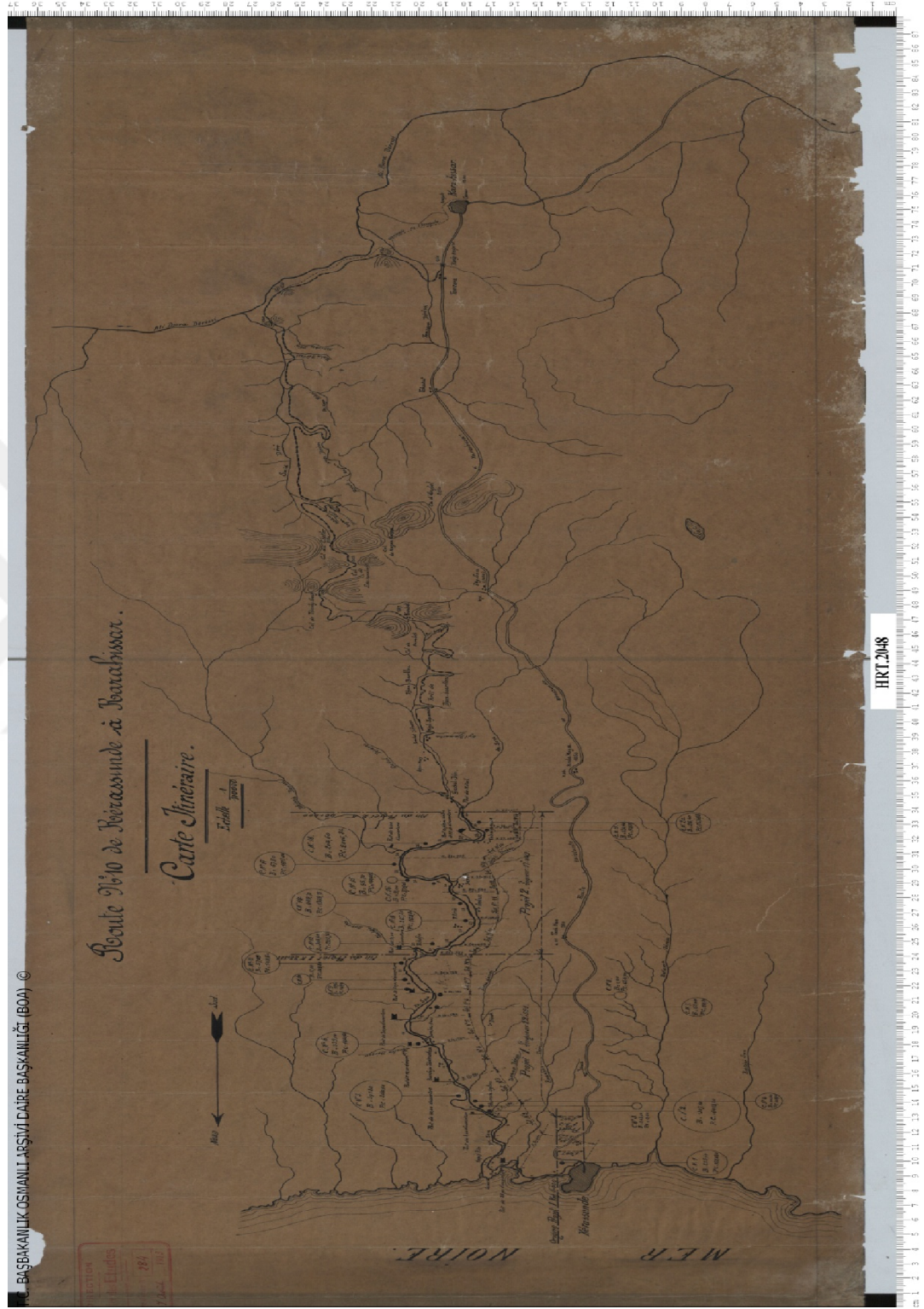
Sıra	Adı ve soy adı	Babasının adı	Karısı	oğlu	kızı	oturduğu yer
76	Melik	Kirkur	I			Zaferi mil.
77	Dikran	Ağya	I	3	I	= =
78	Mihran Karakin	Mihran	I			= =
79	Arşalos	Kiork			I	= =
80	Serkis	Nişan	I	I		= =
81	Manper	Kışık	I			Ünyede
82	Serkis	Avadis	I			=
83	İstifan	Kirkur	I	I	2	=
84	Mikirdiç	Ohannes	I	2	5	=
85	Mutafyon Direko	Kirkur			I	=
86	Kiork	Kalost				=
87	Maksut	Minas	I	4		=
88	Minas	Ağya	I	I	I	=
89	Gazar	Arakel	I	I	I	=
90	Artin	Ighos	I		I	=
91	Agop	Kirkur	I			=
92	Karabet	Arakel	I			Faasada
93	Çeriyos	Serkis			I	=
94	Anna	Ohanis	0	I		=
95	Zail	Asator	I	I	I	=
96	Agop	Kirap	I	I		=
97	Dirohi	Karabet	0	I	I	=
98	Nazlı	Torus				=
99	Zivart	Hambarson				=
100	Haykuhi	Artin			2	=
101	Hayik Aradar	Karnik				=
102	Mannik	Mikail		2		=
103	Karabet	Melidos	I		2	=
104	Meryam	Fagos			2	=
105	Karakin	Kirkor	I		3	=
106	Zartar	Haçik				=
107	Arasi	Markar		I		=
108	Elbis	Sunyon		I	I	=
109	Artin	Ohanis	I	I	I	=
110	Feruze	Atam		I		=
111	Manok	Yogus			2	=
112	Nişan	Agop	I	2	2	=
113	Araksi	Kostantin				=
114	Hayik	Müsriif	I	I	I	=

S O N

490 01 | 50 199 4

5

Ek 5: BCA, 490_01_50_199_4_5 Ordu dahilinde bulunan Ermenilerin kaydını gösteren listenin devamı.

Ek 6: BOA, HRT-02048-00002, 1915 Giresun- Karahisar yolu haritası.

تکرار احوالی تاریخی
۱۳۲۶

استانبول و ولایات ایچون سنه ک
پوسته اجرته برابره آلتی آیتی
۴ بیچن مجیده در

عالمک اجنبیه ایچون سنه ک
۴۰ فراندید
سنه سی ۱۰ یارده در

تقویم و وقایع

دولت عالی عثمانیه تک جریده رسمیه سیدر
[هر کونه نشر اولنور]

تاریخ آیتیسی
۱۳۴۷

امور اداره به منلق خصوصات
ایچون مطبعه عامه مدیرینه
صراحت اولنور

محکم، اجرا و دفتر خاتانی اعلانلرین
مقطوعاً بکری و دیگر اعلانلر
هر سطرندن ایکی غروش آنور

سال: ۱۸ رجب ۱۳۳۳ و ۱۹ مایس ۱۳۳۱ ۲۱۸۹ نوسرو

قوانین و نظامات

۱۶ جمادی الاخره ۱۳۳۲ تاریخی مکلفیت عسکریه قانون
موقتک ۴۲ نجی ماده سنه مذیل - مکاتب سلطانیه
اوننجی صنف مداومینه متدار - فقره حقتده
قانون موقت

ماده: ۱ مکلفیت عسکریه قانون موقتک ۴۲ نجی ماده سنه فقره
آتی تذیل اولنمیشدر:

«معاینه اتمه ایبه اتماسنده مکاتب سلطانیه ک اوننجی صنفده بولنانلرده
خدمت مقصوره حقته نائل اوله حقتدر.»

ماده: ۲ اشبو قانون تاریخ نشرندن معتبردر.

ماده: ۳ اشبو قانون اجرانه هیئت وکلا مأمورددر.

مجلس عمومینک اجتمعنده قانونیتی تکلیف اولنق اوزره اشبو لایحه
قانونیه تک موقتاً موقع مرعیته وضعی و قوانین دولته علاوه سنی اراده ایلدم.

۱۳ رجب ۱۳۳۳ ۱۴ مایس ۱۳۳۱

محمد رشاد

باش قوماندان وکیل و حریبه ناظری صدراعظم
انور محمد سعید

اعمالیات

اوقاف نظارتی عقارات وقفیه اداره سی
املاک محلوله مزاید سی:

— برنجی هفته —

<p>بدایت اعلان ۱۱ مایس ۳۳۱</p> <p>قیمت مختومه بدل مزاید سی ۵۸۷۳</p> <p>قره کرکده دوریش علی محاسبنده قورد افا زقاغنده ۱۱۸۹</p> <p>اون بئش جدید برعتیق نومرولی الی بر ذراع عرصه ده</p> <p>مینی ایکی اوطله برصفه و آلتی ذراع آلتی پارمق آراقی</p> <p>محلنی حاوی بر باب متزلک تامی</p> <p>۱۸۷۵ قاسم پاشاده قولاسنزا محمد قبودان محاسبنده قولاقنیز</p> <p>جاده سنده بئش ایکی نومرولی الی سکز ذراع بر باب</p> <p>اختاب دکانک ربع حصه سی</p> <p>۱۰۸۰۰ پک اوغلنده قرحانون محاسبنده فلیمان زقاغنده آتمیش</p> <p>۳۱۶ اوج آتمیش بئش نومرولی طفسان ذراع مقدا تحتده</p> <p>دکانی مشتعل اولوب الیوم بلا دکان بدی اوطله بی</p> <p>حاوی بر باب متزلک نصف حصه سی</p>	<p>نهایت اعلان ۸ حزیران ۳۳۱ بازار ترمی نومروسی</p>
--	---

محمد رشاد

شیخ الاسلام و اوقاف هایون ناظری صدراعظم و خارجیه ناظری
خیری محمد سعید

داخلیه ناظری و مالیه ناظر وکیل حریبه ناظری و بحریه ناظری وکیل
طلعت انور

نافعه ناظری عدلیه ناظری و شورای دولت رئیس وکیل
عباس ابراهیم

تجارت و زراعت ناظری معارف ناظری و پوسته و تلفراف و تلفون ناظر وکیل
احمد نسیمی احمد شکر

وقت سفرده اجراءت حکومته قارشی کلنلر ایچون جهت
عسکریه جه اتخاذ اولنه جق تدابیر حقتده
قانون موقت

ماده: ۱ وقت سفرده اردو و قول اردو و فرقه قوماندانلری
ویونلرک وکیللری و مستقل موقع قوماندانلری اهالی طرفندن هر هانکی

MINLİ KÜTÜPHANE ANKARA

۵

مخبر
طبرزد

۶۷ مرز باغ کشیدوسی
۶۷ من قلمه وردی

اشام
دس
۸۱۵۰

شیفره قلمی

۱- دو فضا به بوطان ناصبی داخله بولناکه ایکی ارمنی قریه سنج کی او صوبه
انی نقوسی دوه مذکور تاجه مرکز کی اونوزانی عالمه بوکونه سوچه بولند.
اولکی کونه فضای مذکور وه سوچه بولنده الحقه برکتیله بر خافله ما- وروس اویان
ارمنی فرایدنیز ترکیب وسیله بر حقه تک مفعله نائل اولدیه بر قیاح نفری فرار
ای بیلکه ایجه دیگر لریه محافظه طریق بنیاً استیصال ایلیکی و منفصله مقابله
ایده ایلیکی بر منفرد تک بر ساخته زیاده دوام ایده صادمه اشتراک ایکنه
منیاً استیصاله موقعه اولدیغی و- اندازمه لوده بانک برینک خفیف صورتی باره لینی
دالی
حالی

۶۷ مرز باغ

۱۸/۱۱

۱۸/۱۱

بصورتی لایحه مدیریته ویرلدی ۸/۶/۱
مفصله اولدیغی ۸/۶/۱
لقد

8/6/1

Ek 9: BOA, DH-EUM, 2. ŞB, 8/61. Ordu kazasının Bolaman nahiyesindeki Ermenilerin sevkini anlatan belge

2
TELEGRAMME
تلفرافنامه

دولت علیہ عثمانیہ تلفراف ادارہ
ADMINISTRATION DES TELEGRAPHES DE L'EMPIRE OTTOMAN

[1-8-100] دولة تلفراف معاملاتین قزلباشی مشوریت قبول اینجی

[1-8-100] دولة تلفراف معاملاتین قزلباشی مشوریت قبول اینجی

Retransmission ou Expédition			RECEPTION			
سوق نومردی No d'exp. H.	کتابیده ارشاد مرکز transmis à	Date تاریخ 10/10/100	مأمور امضای Signature de l'employé	مأمور امضای Signature de l'employé	Date تاریخ 10/10/100	سوق نومردی مرکز Reçu de No d'ordre
		دقیقه M. 10			دقیقه M. 10	

De: _____ Pour: _____ موردي _____

N°: _____ Mots: _____ Date: _____ ساعت _____ تاریخ _____ کلمات _____

Voie: _____ Indic. Eventuelles: _____ اشارت معنیه _____

مقدم می عرض می تقدیر
صورتی مقدم معادلی عرض می تقدیر

همچو بر قوت فائزین تمتع اولیه ربه حرف هدیه بانی و بزرگی و جلاله قلوب صادمه خدای
مع قائم شرف اسلام بپوشش اولی بفرموده اعظام زرع زینفله عفرده اولی بفرموده بانی اسلام و خدای
ار خدای بپوشش دایره بپوشش نقیضه بفرموده اولی بفرموده عفرده اولی بفرموده بانی اسلام و خدای

10/10/100

ار دور قزلباشی
شرفنامه مار دوری خدای

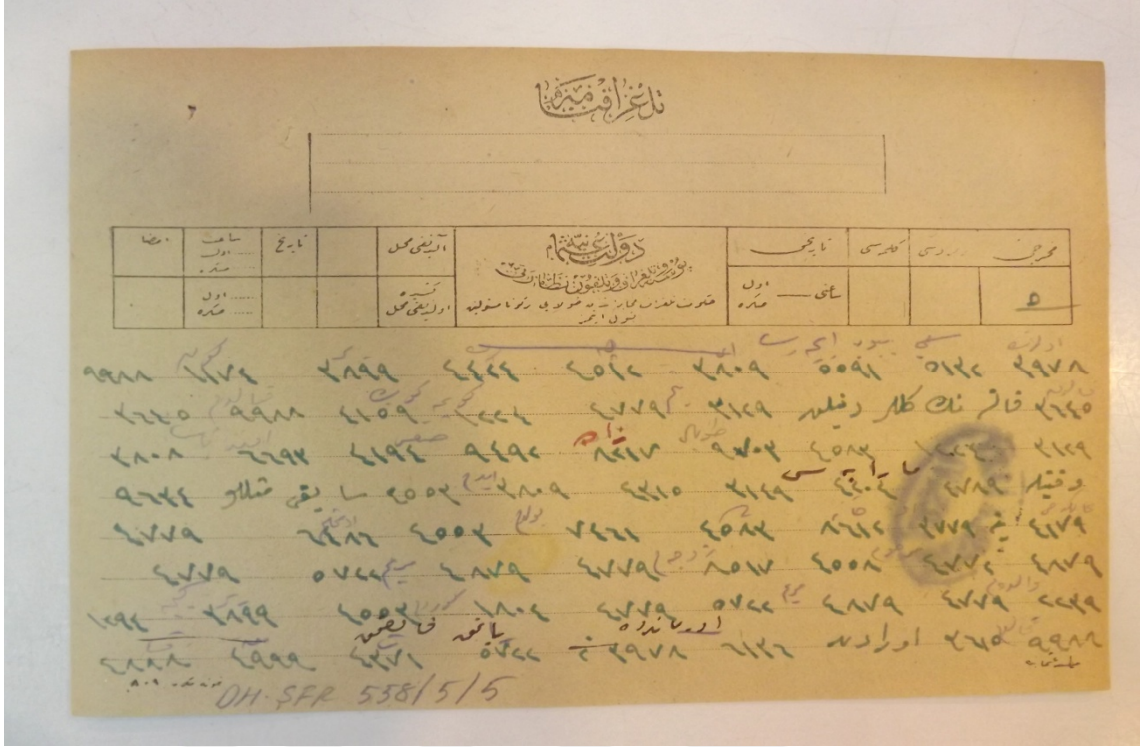
بیت خانم جلاله
تسلیه بفرموده خدای

داخیه تقوی بچ اولی بفرموده بانی اسلام و خدای
طوغری مقدم علی بفرموده بانی اسلام و خدای
مقدم

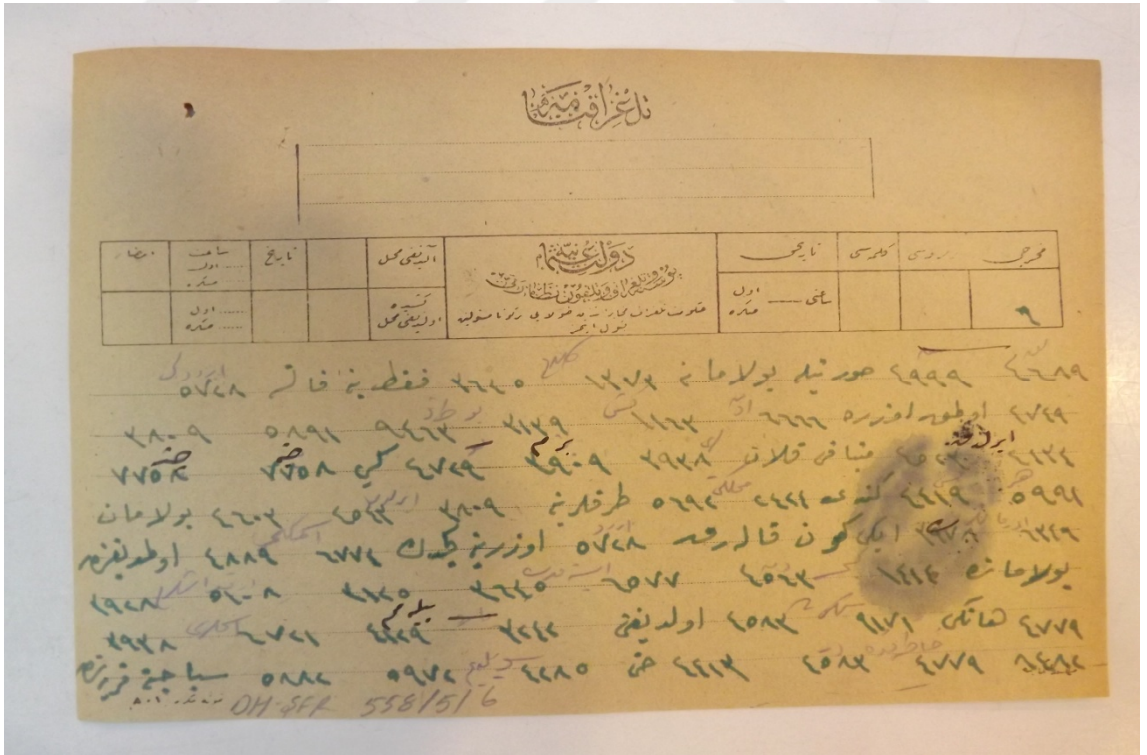
(373)

9/42/1

Ek 10: BOA, DH-EUM, 2.ŞB,9/42-1. Ordu'da İslamiyet'i kabul eden Ermeni kafilesinin sevkten muaf tutulmasını anlatan belge.

Ek 18: BOA, DH-ŞFR, 558/5-5 Jandarmalar tarafından yakalanan Ordu'lu Ermeni çetecisinin ifadesi (devamı).

Ek 19: BOA, DH-ŞFR, 558/5-6 Jandarmalar tarafından yakalanan Ordu'lu Ermeni çetecisinin ifadesi (devamı).

تذکره اوقاف

ردیف	نام	تاریخ	ارزینگی	موقوفه	تاریخ	ردیف	نام	تاریخ	ارزینگی	موقوفه
۱	۱
۲	۲
۳	۳
۴	۴
۵	۵
۶	۶
۷	۷
۸	۸
۹	۹
۱۰	۱۰

DH-SFR 558/5/7

Ek 20: BOA, DH-ŞFR, 558/5-7 Jandarmalar tarafından yakalanan Ordu'lu Ermeni çetecisinin ifadesi (devamı).

تذکره اوقاف

DH-SFR 558/5/8

ردیف	نام	تاریخ	ارزینگی	موقوفه	تاریخ	ردیف	نام	تاریخ	ارزینگی	موقوفه
۱	۱
۲	۲
۳	۳
۴	۴
۵	۵
۶	۶
۷	۷
۸	۸
۹	۹
۱۰	۱۰

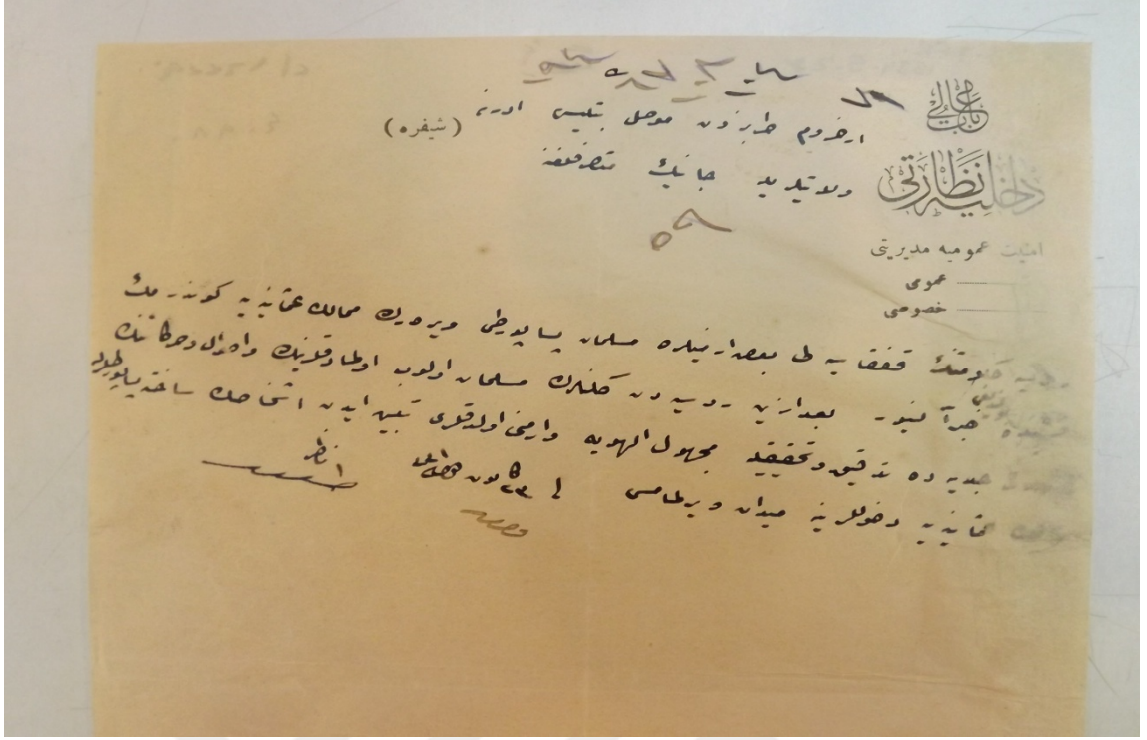
Ek 21: BOA, DH-ŞFR, 558/5-8 Jandarmalar tarafından yakalanan Ordu'lu Ermeni çetecisinin ifadesi (devamı).

Il n'y a rien à payer au poste		شماره و تاریخ شماره ۵۸۹۹ تاریخ ۱۲	
سوق و یا کیمبه	نومردو تاریخ ساعت اولکلدن اول سکره دقیقه مأمور امضاسی	مکتوب تحریف محاربه ده طروددی برکونا سولیه قبول بئرز	سره نومردوسی واسطه مرکزی تاریخ ساعت اولکلدن اول سکره دقیقه مأمور امضاسی
De Voie	No. indications éventuelles	Mots Date	نومردو تاریخ اعدد کلمات اشارات متمله
<p>در اولیایم قبولی حقه حقه اوله سازتکیم در حقه - لایق مکانه کت سرع اسدافی ایسکوه کوت م اول اول اول بوسول بوسول</p>			

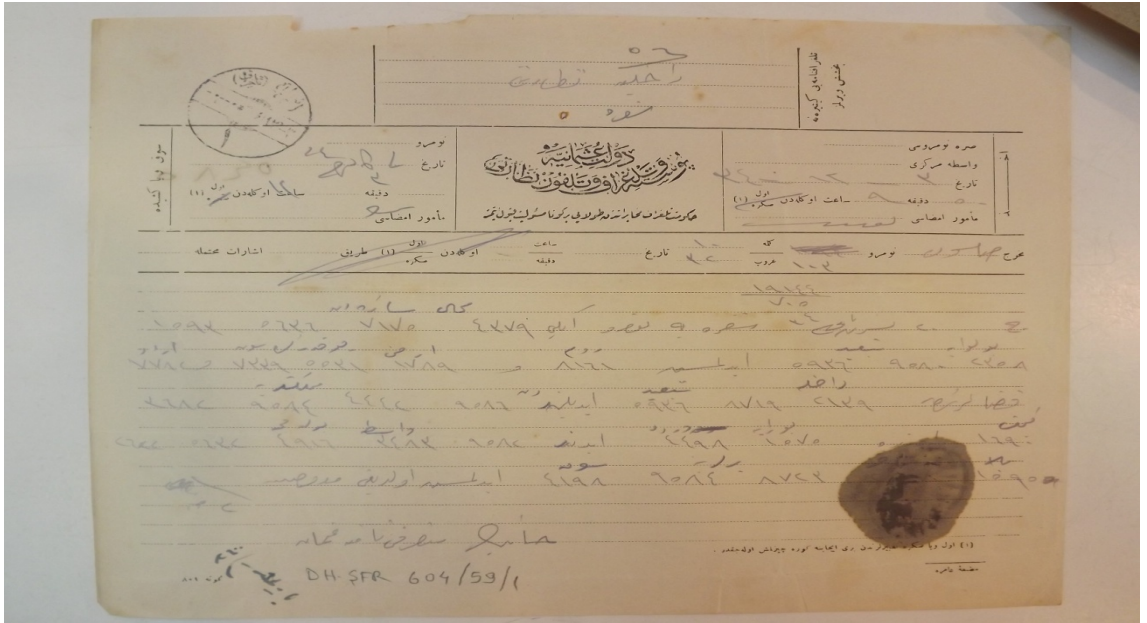
Ek 28: BOA, DH-ŞFR, 504/18-2 Samsun'da bulunan Ermeni çocuklarla ilgili belge (devamı).

Il n'y a rien à payer au poste		شماره و تاریخ شماره ۵۸۹۹ تاریخ ۱۲	
سوق و یا کیمبه	نومردو تاریخ ساعت اولکلدن اول سکره دقیقه مأمور امضاسی	مکتوب تحریف محاربه ده طروددی برکونا سولیه قبول بئرز	سره نومردوسی واسطه مرکزی تاریخ ساعت اولکلدن اول سکره دقیقه مأمور امضاسی
De Voie	No. indications éventuelles	Mots Date	نومردو تاریخ اعدد کلمات اشارات متمله
<p>سوق و یا کیمبه نومردو تاریخ ساعت اولکلدن اول سکره دقیقه مأمور امضاسی</p> <p>سره نومردوسی واسطه مرکزی تاریخ ساعت اولکلدن اول سکره دقیقه مأمور امضاسی</p> <p>مکتوب تحریف محاربه ده طروددی برکونا سولیه قبول بئرز</p> <p>سوق و یا کیمبه</p>			

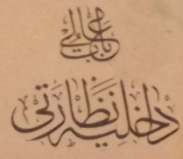
Ek 29: BOA, DH-ŞFR, 555/61. Samsun'daki Ermeni kadın ve çocuklarla ilgili belge.

Ek 30: BOA, DH-ŞFR, 59/222 Müslüman pasaportuyla Osmanlı topraklarına sızma isteyen Kafkasyalı Ermeniler hakkında belge.

Ek 31: BOA, DH-ŞFR, 604/59. Canik sancağında memleketlerine dönmek için bekleyen Ermenilerle ilgili belge.

 شيفره قلمی

مخرجی
 طبروزنه

۸۸
 ۸۵
 ۹

تاریخ کشیدگی
 قلمه وردی

(مورد)

این سند در گره سوزنه اوج بوز بیدی سز کینت وارد و فغانست بجه نامیه سنده اوج بوز فغانه
 نفوس ایند اشخاص سنده در مرکب بر قاضیه اولوبن نامیه سنده اوتوز قد عکس واریسین و سوزنه
 اکیه بوز فغانه و تیره بولی فغانه و قد سبکین دها سوز اولد قهری وارد و فغانه ایدر کوه
 اول سوز ایدیه اوتوز ان کینت بر قاضیه اولوبن اور مان جواریه واره لقا تینه بن الیست
 بیضا امینک در ایدر سبک تکر التجیه اچار ایدر کید و کوره لقا فغانه سوزور ایدر بوز اولد نفوس
 کاملا حقایق و تیره بولیده ترتیب اولناد اهیجی قاضیه انتران ایدر یا یا سن واره بیج عاندیه
 اسدی نفوز تصد ایدر بیضا بر قایح کندی خانه سوز بر اقریه اوی ایدر و تاشه ویریدک و هوز قد
 قیوننت قیدیه ایدر و کیده نیت اولد ایدر قیو کولمط اجدیه ایدر و ایدر و ره کیدر استعرا سوز
 با سوزیه بن اوه گرامت خان اولدیه مذکور خانه ایدر و تاشه لقا فغانه نفوس و جوارده ک
 دره خانه بیج بانلیق و تیار تکده سبک بر کونا و قیو حدیه محد بر اقا فغانه قیه ره بولنا
 ایدر عمومیه طوبلاندر ایدر عسکری بوزیه جس ایدر کدی حدیه ایدر بولنا و طبروزنه سوزیه
 کوبیده رفی بو کوره اوج بیج و سوز بوز ارمن بولم حقایق و طبروزنه بر ارضیه خانه سوز اف

68/41/2 (115)

Ek 33: BOA, DH-ŞFR, 68/41-2 Giresun, Trabzon, Ordu, Ulubey, Tirebolu'daki Ermenilerin sevki ile ilgili belge.

(شيفره)

خاندان طرزي

امنيت عموميہ مديریتی

عمومي

خصوصي

۵۵۷۲

آلہ ، سوس ، عمودۃ العزیز ، طبرون ، ارفوم ،
دیارینک ، تلبیس و لاتریطہ ، اہانیدک ، انریت ، قلدی
متعلقہ سندہ

مرا و مقاندہ بانفہ کتبی سچاوش متنوع و صحیحہ اہمیتہ اوقدی
کتابی و صحیفہ بدلانہ ادنی مقدارک دیارینک نقل و کویبندی اجلا
اوقفہ اوزارہ کنڈرینیک ، بر آبی سندہ ترخیصی
نقل
۱۲۲۱

کتابخانه

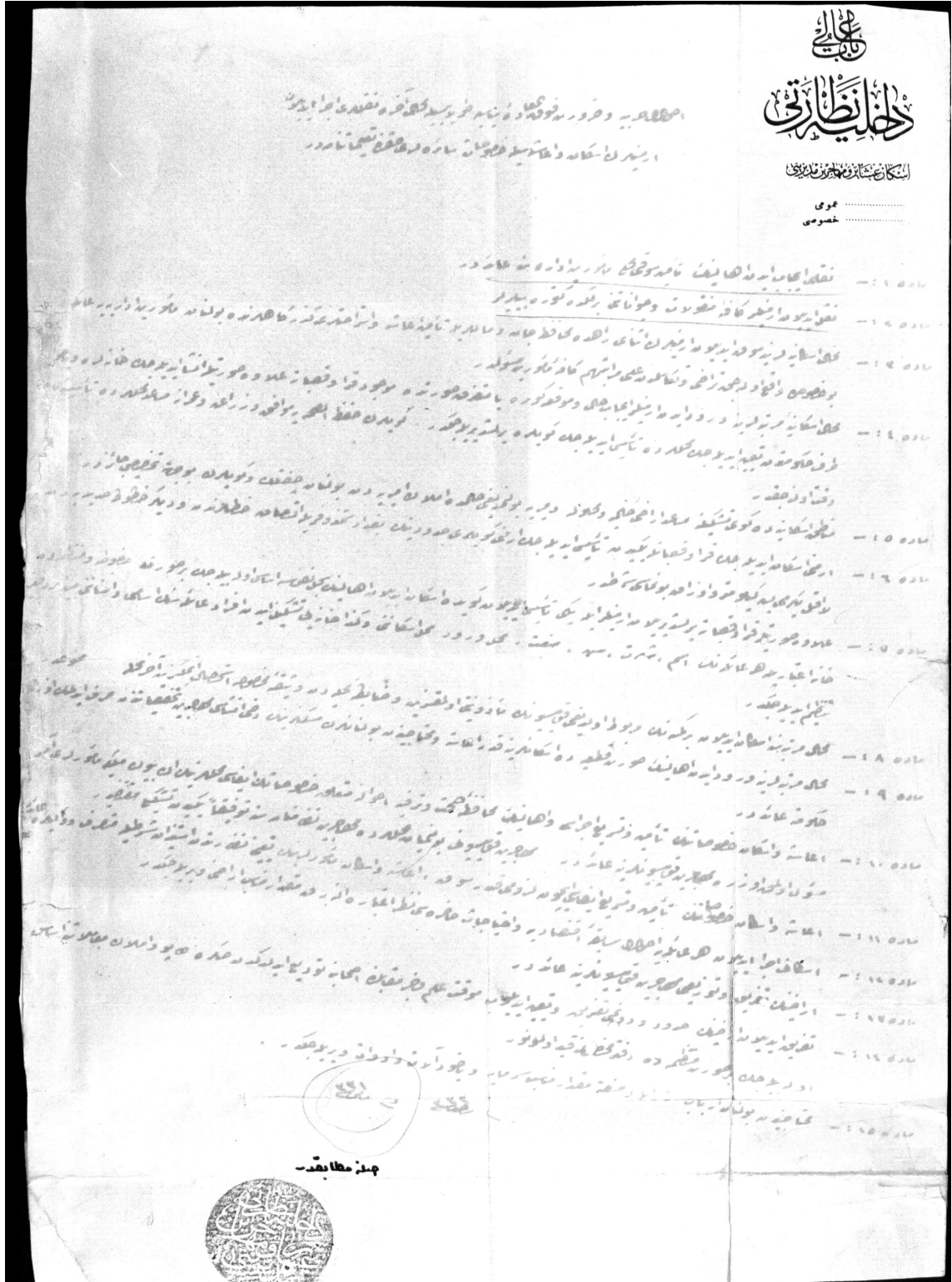
تاریخ

۱۲۵۶

55A
151

OSMANLI ARŞIVI	
DH.ŞFR	
55A	151

DH.ŞFR.00055.A.00151.001

Ek 41: ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1030, Fih. 1, Ahval-i Harbiye ve Zaruret-i Fevkalade-i Siyasiye Dolayısıyla Başka Mahallere Nakilleri İcra Edilen Ermenilerin İskân ve İşesiyle Diğer Hususları Hakkında Talimatname.

KAYNAKÇA**ARŞİVLER****A)Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kaynakları****Dâhiliye Şifre Kalemî Belgeleri**

BOA, DH-ŞFR, 192/27; BOA, DH-ŞFR, 54/413; BOA, DH-ŞFR, 54/315

BOA, DH-ŞFR, 62/21; BOA, DH-ŞFR, 54A-392; BOA, DH-ŞFR, 56/179;

BOA, DH-ŞFR, 59/222; BOA, DH-ŞFR, 54-A/388; BOA, DH-ŞFR, 54-A/252;

BOA, DH-ŞFR, 55/20; BOA, DH-ŞFR, 55/19; BOA, DH-ŞFR, 55/18;

BOA, DH-ŞFR, 60/48; BOA, DH-ŞFR, 54/287; BOA, DH-ŞFR, 50/209;

BOA, DH-ŞFR, 54/87; BOA, DH-ŞFR, 478/87; BOA, DH-ŞFR, 54/439;

BOA, DH-ŞFR, 478/7; BOA, DH-ŞFR, 54A-392; BOA, DH-ŞFR, 498/81;

BOA, DH-ŞFR, 502/57; BOA, DH-ŞFR, 491/125; BOA, DH-ŞFR, 502/122;

BOA, DH-ŞFR, 509/3; BOA, DH-ŞFR, 504/18-1; BOA, DH-ŞFR, 504/18-2;

BOA, DH-ŞFR, 505/46-1; BOA, DH-ŞFR, 505/46-2; BOA, DH-ŞFR, 600/145;

BOA, DH-ŞFR, 555/61; BOA, DH-ŞFR, 77/5; BOA, DH-ŞFR, 557/85;

BOA, DH-ŞFR, 77/201; BOA, DH-ŞFR, 556/20; BOA, DH-ŞFR, 556/108;

BOA, DH-ŞFR, 61/10; BOA, DH-ŞFR, 59/222; BOA, DH-ŞFR, 93/229;

BOA, DH-ŞFR, 84/160; BOA, DH-ŞFR, 604/59; BOA, DH-ŞFR, 602/68;

BOA, DH-ŞFR, 95/85; BOA, DH-ŞFR, 102/58; BOA, DH-ŞFR, 478/4;

BOA, DH-ŞFR, 54/360; BOA, DH-ŞFR, 477/98; BOA, DH-ŞFR, 558/5-1;

BOA, DH-ŞFR, 558/5-2; BOA, DH-ŞFR, 558/5-3; BOA, DH-ŞFR, 558/5-4;

BOA, DH-ŞFR, 558/5-5; BOA, DH-ŞFR, 558/5-6; BOA, DH-ŞFR, 558/5-7;

BOA, DH-ŞFR, 558/5-8; BOA, DH-ŞFR, 539/20; BOA, DH-ŞFR, 573/38;

BOA, DH-ŞFR, 574/12; BOA, DH-ŞFR, 478/4; BOA, DH-ŞFR, 468/141;

BOA, DH-ŞFR, 71/12; BOA, DH-ŞFR, 54A/181; BOA, DH-ŞFR, 478/4;

BOA, DH-ŞFR, 55A/151; BOA, DH-ŞFR, 54/227; BOA, DH-ŞFR, 478/91;

BOA, DH-ŞFR, 491/130; BOA, DH-ŞFR, 478/90; BOA, DH-ŞFR, 54/360;

BOA, DH-ŞFR, 480/30; BOA, DH-ŞFR, 481/28-1; BOA, DH-ŞFR, 481/28-2;

BOA, DH-ŞFR, 488/25; BOA, DH-ŞFR, 484/47; BOA, DH-ŞFR, 478/2-1;

BOA, DH-ŞFR, 478/2-2; BOA, DH-ŞFR, 505/81; BOA, DH-ŞFR, 506/25;

BOA, DH-ŞFR, 69/86; BOA, DH-ŞFR, 562/104; BOA, DH-ŞFR, 605/33;

BOA, DH-ŞFR, 618/95; BOA, DH-ŞFR, 93/26; BOA, DH-ŞFR, 541/48.

BOA, DH-ŞFR, 54-A/163

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 2. Şube Belgeleri

BOA, DH-EUM, 2. ŞB, 68/94.

BOA, DH-EUM, 2. ŞB, 8/61.

BOA, DH-EUM, 2. ŞB, 9/42-1.

BOA, DH-EUM, 2. ŞB, 9/42-2.

BOA, DH-EUM, 2. ŞB, 10/78.

BOA, DH-EUM, 2. ŞB, 69/8.

BOA, DH-EUM, 2.ŞB, 73/53.

BOA, DH-EUM, 2.ŞB, 68/39.

BOA, DH-EUM, 2.ŞB, 68/41.

BOA, DH-EUM, 2.ŞB, 68-57.

Dâhiliye Kalemi Mahsus Belgeleri

BOA, DH-KMS, 54-2/45.

Yıldız Dâhiliye Nezareti Maruzatı Belgeleri

BOA, Y. PRK.-DH 10/42.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi Belgeleri

BOA, DH-EUM AYS, 64/37.

Dâhiliye Muamelat Belgeleri

BOA, DH-TMIK-M, 255/26.

B) Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Kaynakları

Cumhuriyet Halk Partisi Fonu Belgeleri

BCA, 490-01/50-199/4-1.

BCA, 490-01/50-199/4-2.

BCA, 490-01/50-199/4-3.

BCA, 490-01/50-199/4-4.

BCA, 490-01-50-199/4-5.

C) Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivi Kaynakları

Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu Belgeleri

ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1030, Fih. 1-5.

ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1030, Fih. 1-2

ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1445, Fih. 1-2.

ATASE, BDH, Kls. 361, Dos. 1030, Fih. 1.

ATASE, BDH, Kls. 1-2, Dos. 1030, Fih.1-6.

ATASE, BDH, Kls. 1-2, Dos. 1030, Fih. 15-2.

ATASE, BDH, Kls. 1-2, Dos. 1030, Fih. 15-6.

KİTAPLAR

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I 1906-1918, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1995.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi III 1919-1920, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1997.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C. I, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C. II, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.

Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri I (1850-1923), Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2007.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Genelkurmay Basımevi, S.82, Ankara 1892.

ATNUR, İbrahim Ethem, **Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)**, Babil Yayıncılık, Ankara 2005.

BARDAKÇI, Murat, **Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi**, Everest Yayınları, 6. Basım, İstanbul 2013.

BAŞ, Mithat, **Ordu Yöresi Tarihi**, Ordu Belediyesi Yayınları, Ordu 2012.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. II, Kıs. III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

_____, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. III, Kıs. III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

CUINET, Vital, **La Turquie D'Asie**, Paris, 1892.

ÇEBİ, Sıtkı, **Bütün Yönleriyle Dünden Bugüne Ulubey**, Ulubey Belediye Başkanlığı Yayınları-1, Ordu 1995.

_____, **Ordu Şehri Hakkında Derlemeler ve Hatıralar**, Orsev Yayını, Ordu 2000.

ÇİÇEK, Kemal, **Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)**, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2. Baskı, Ankara 2012.

Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri (Meşrutiyet'in İlanından Önce ve Sonra), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003.

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Akara 2001.

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Akara, 2001.

DİZMAN, İbrahim, **20. Yüzyılda Ordu (1900-1999)**, Ordu Belediyesi Yayınları, 2 Baskı, Ordu 2010.

_____, **Adı Başka Acı Başka Karadeniz'in Son Ermenilerinden Harut Usta**, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

_____, **M. Sıtkı Can'a Armağan**, Ergin Karlıbel Bilgi Vakfı Yayını.

GOLOĞLU, Mahmut, **Trabzon Tarihi Fetihden Kurtuluşa Kadar**, Serander Yayınları, Trabzon 2000.

GÜRÜN, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983.

GÜVEMLİ, Oktay, **Doğu Karadeniz ve Ordu Üzerine**, Orsev Yayınları, Trabzon 1995.

HALAÇOĞLU, Yusuf, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)**, TTK Yayınları, Ankara 2001.

İPEK, Nedim, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Serander Yayınları, Trabzon 2006.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, C. VIII, TTK Yayınları, 6. Basım, Ankara 2007.

KARPAT, Kemal H. , **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, Çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2010.

KEVORKİAN, Raymond, **Ermeni Soykırımı**, Çev. Ayşen Taşkent Ekmekci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Münir Şeref Bey, **Giresun Kazası**, Milli Kütüphane, 06 mil. Yz. FB 432.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1995.

ÖKE, Mim Kemal, **Ermeni Sorunu 1914-1923**, Aydınlar Ocağı Yayınları, Ankara 1991.

ÖZDEMİR, Hikmet, vd., **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, Üçüncü Basım, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2005.

PALA, Hikmet, **Bir Kentin Tarihi Ordu**, Altınpost Yayıncılık, Ankara 2013.

SARCAN, Ali, **Samsun Tarihi**, Ankara 1966.

SARISAKAL, Baki, **Bir Kentin Tarihi Samsun**, Samsun 2002.

SEZEN, Tahir, **Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No: 21, Ankara 2006.

SÜSLÜ, Azmi, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları No:5, Ankara 1990.

SÜSLÜ Azmi, KIRZIOĞLU Fahrettin, YİNANÇ Refet, HALAÇOĞLU Yusuf, **Türk Tarihinde Ermeniler**, Kars Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü, Ankara 1995.

ŞENOL, Kürşat Selim, **Sosyo-Ekonomik Boyutlarıyla Ermeni Tehciri 1915**, TTK Yayınları, Ankara 2006.

ŞEVKET, Şakir, **Trabzon Tarihi**, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Hazırlayan, İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon 2001.

TELLİOĞLU, İbrahim, **Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler**, Serander Yayınları, Trabzon 2004.

UÇAROL, Rifat, **Siyasi Tarih(1789-2010)**, Der Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2010.

URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1987.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, **Ordu Tarihinden İzler**, Fast Yayıncılık, Ordu 2000.

_____, **Ordu Kazası Sosyal Tarihi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları No: 598, Ankara 1985.

YOLALICI, M. Emin, **XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, TTK Yayınları, Ankara 1998.

TEZLER VE MAKALELER

AKBAL, Fazıla, “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus”, *Bellekten*, C.XV, S.60, (1951), s. 617-628.

ALAN, Gülbadi, “Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu’daki Etkileri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri 2002.

ARSLAN, Döndü Sena, “Rusya’ya Göçen Ermeniler Sorunu ve Bu Sorunun Ermeni Milliyetçilik Hareketleri Üzerindeki Etkileri” *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, C.I, (2009), s. 489-499.

ATNUR, İbrahim Ethem, “Tehcirden Samsun Bölgesine Dönen Rum ve Ermeni Muhacirler Meselesi”, *19 Mayıs ve Milli Mücadele’de Samsun Sempozyumu*, (2000), s. 9-16.

BABACAN, Hasan, “Birinci Dünya Harbinde Samsun ve Çevresinde Ermeni Tehciri Uygulamaları Üzerine Birkaç Belge”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Editör: Cevdet Yılmaz, (2006), s. 115-133.

_____, “Tehcir Kanununun Uygulanmasında Merzifon’da Muaf Tutulan Bir Kısım Ermeniler”, *Geçmişten Günümüze Merzifon*, Editör: Hasan Babacan, (2010), s. 365-382.

BALCI, Sezai, “Tehcir Öncesi Dönemde Türkiye’den Rusya’ya Ermeni Göçü (1876-1915)”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler Merkez ve Taşrada Ermeniler Nüfus ve Göç*, C.7, (2014), s. 205-244.

BOSTAN, M. Hanefi, “XV-XIX. Yüzyıllarda Giresun Kazası’nın İdari Taksimatı ve Nüfusu”, *Giresun Tarihi Sempozyumu (24-25 Mayıs 1996)*, (1997), s. 119-136.

ÇİÇEK, Rahmi, “Trabzon’da Ermeni Nüfusu ve 1895 Ermeni Olayları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.16, (2001), s. 121-139.

EKİNCİ, İlhan, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Ordu Kazası’nda Müslim-Gayrimüslim Nüfusu ve İlişkileri”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S.1, (2006), s. 55-88.

_____, “19.Yüzyılda Ordu Kazasında Ermeni Nüfusu ve Göçler”, *Yeni Türkiye*, S.60, (2014), s. 427-469.

EMECEN, Feridun M., “Doğu Karadeniz’de Ayanlık: Tirebolulu Kethudazade Mehmed Emin Ağa”, *Belleten*, S.242, (Nisan 2001). s. 193-215.

_____, “Giresun”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.14, (1996), s. 78-84.

_____, “Tarihi bir Liman Kenti Giresun”, *Geçmişten Günümüze Giresun*, (2015), s.14-23.

ERDOĞDU, İbrahim, “Orta Karadeniz Bölgesi’nin Tarihi Coğrafyası”, *Orta Karadeniz Kültürü*, (2005), s. 21-32.

HACIFETTAHOĞLU, İsmail, “Birinci Dünya Harbi Döneminin Az Tanınan Bir Siması: Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey”, *İçişleri Bakanlığı Türk İdare Dergisi*, S.435, (Haziran 2002), s. 247-268.

HALAÇOĞLU, Ahmet, “İngiliz Konsolosu Longworth’a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)”, *Belleten*, C. LXVII, S.250, (Aralık 2003), s. 881-909.

İLTER, Erdal, “Taşnaksutyun”, *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler*, Editör: Hikmet Özdemir, (2007), s. 77-93.

İPEK, Nedim, “Giresun Kazasının Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme”, *Milli Mücadelede Giresun Sempozyumu (6-7 Mart 1999) Bildirileri*, (1999), s.223-232.

_____, “ Kuruluşundan Cumhuriyet’e Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri, *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Editör, Cevdet Yılmaz, (2013), s.163-226.

KARAÇAVUŞ, Ahmet, “XIX. Yüzyılda Trabzon Nüfusu”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildiriler 6-8 Kasım 1998*, (1999) s. 429-441.

KARAGÖZ, Rıza, “Canik Sancağı’nda Ermeni Çetelerinin Faaliyetleri (1894-1896)”, *Samsun Araştırmaları Tarihsel Geçmiş*, (2013), s. 259-265.

KARAMAN, Oktay, “Giresun Kazasında XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı ile XX. Yüzyılın Başlarında Müslim- Gayrimüslim Münasebetleri”, *Geçmişten Günümüze Giresun’da Dini ve Kültürel Hayat Sempozyumu I (25-17 Ekim 2013)*, (2013), s. 110-129.

_____, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Ordu ve Giresun Kazalarında Ermeniler”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler, Merkez ve Taşrada Ermeniler*, C.VI, (2014), s. 141-152.

KILIÇ, Pelin İskender, “Berlin Antlaşmasından Sonra Samsun ve Çevresinde Ermeni Olayları”, *Samsun Araştırmaları Tarihsel Geçmiş*, Editör, Cevdet Yılmaz, (2013), s. 267- 280.

KÖSE, Osman, “Canik’in Osmanlılara Geçisi ve Canik’te İktisadi Hayat”, *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Editör, Cevdet Yılmaz, (2013), s. 77-162.

ORTAYLI, İlber, “XIX. Yüzyılda Trabzon Vilayeti ve Giresun Üzerine Gözlemler” *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler 1*, (2000), s. 121-138.

ÖKSÜZ, Melek, “Kuruluşundan 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış (II)”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 6, (2005). s. 97-107.

ÖZ, Mehmet, “ Samsun”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.36, (2009), s. 83-88.

ÖZCAN, Tuğrul, “II. Abdülhamit Dönemi’nde Samsun Yöresinde Meydana Gelen Ermeni Olayları”, *Samsun Araştırmaları Tarihsel Geçmiş*, Editör, Cevdet Yılmaz, (2013), s. 281-284.

ÖZCOŞAR, İbrahim, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Hukuki Durumu ve Millet Sistemi”, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, S. 7, (2003), s. 124-139.

ÖZKAN, Selim Hilmi, “Osmanlı Devleti’nden İran’a Ermeni Göçü ve Sonuçları (1878-1915)”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler Merkez ve Taşrada Ermeniler Nüfus ve Göç*, C.7, (2014) s. 183-194.

SARINAY, Yusuf, “Sevk ve İskân”, *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler*, Editör: Hikmet Özdemir, (2007), s. 211-233.

SARIOĞLAN, E. Esin, “Giresun ve Tanzimat”, *Giresun Tarihi Sempozyumu 24-25 Mayıs 1996*, (1997), s.189-196.

SAYLAN, Kemal “1868-1914 Döneminde Ordu Kazası”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2007.

TELLİOĞLU İbrahim, “Vital Cuinet’e Göre Karadeniz Bölgesinin Nüfusu”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.3, (1998), s. 95-102.

_____, “Samsun’a Türk Yerleşiminin Tarihi Gelişimi”, *Turkish Studies*, S.9/4, (2014), s. 1107- 1117.

_____, “Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Canik” *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Editör, Cevdet Yılmaz, (2013), s. 23-76.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Ordu”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.33, (2007), s. 367-370.

YÜKSEL, Ayhan, “Salnamelere Göre Giresun Bölgesinin İdari Durumu ve İdarecileri”, *Giresun Tarihi Sempozyumu 24-25 Mayıs 1996*, (1997), s.173-188.

_____, “Savaş Yıllarında Giresun (1914-1922): Sosyal ve Ekonomik Durum”, *Milli Mücadelede Giresun Sempozyumu (6-7 Mart 1999) Bildirileri*, (1999), s. 233-253.

